

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

**ЛИТВИН Ірина Валеріївна**

УДК 94 (477) «1620/1786»:2 (043.3)

**ЗНАЧЕННЯ МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ В  
ДУХОВНОМУ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ У  
1620 – 1786 рр.**

07.00.01 – історія України

**Дисертація**

на здобуття наукового ступеня  
кандидата історичних наук

**Науковий керівник**

Борисенко Володимир Йосипович,  
доктор історичних наук, професор

Київ – 2009

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП</b> .....	3
--------------------	---

### РОЗДІЛ 1

#### **СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ**

1.1. Стан наукової розробки.....	10
1.2. Характеристика джерельної бази.....	26

### РОЗДІЛ 2

#### **ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ**

2.1. Становлення Михайлівського Золотоверхого монастиря як однієї з центральних святинь м. Києва (кінець XV – початок XVII ст.).....	35
2.2. Вплив суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в Україні на формування та зміни фонду нерухомого майна Михайлівського монастиря в досліджуваній період.....	42
2.3. Сільське господарство та промисли обителі.....	66

### РОЗДІЛ 3

#### **ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНОМУ СТАНОВИЩІ МОНАСТИРСЬКИХ ПІДДАНИХ**

3.1. Стан повинностей та податків монастирських селян у 1620 р. – наприкінці XVII ст.....	83
3.2. Посилення визиску та остаточне закріпачення підданих Михайлівського монастиря (початок XVIII ст. – 1786 р.).....	97

### РОЗДІЛ 4

#### **ДУХОВНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ**

4.1. Суспільно-політична та духовно-освітня діяльність Йова Борецького у контексті церковного життя.....	120
4.2. Внесок наступників Йова Борецького у суспільне та духовно-просвітницьке життя України.....	140

4.3. Особливості формування та поповнення бібліотечного зібрання Михайлівського Золотоверхого монастиря.....	165
4.4. Місце архітектури та настінного мистецтва монастиря у культурному розвитку України.....	171
<b>ВИСНОВКИ.....</b>	<b>184</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....</b>	<b>189</b>

## ВСТУП

**Актуальність теми.** Процес національно-духовного відродження в Україні обумовив зріст інтересу до соціально-економічної та культурно-просвітницької ролі церкви в суспільстві. Це поставило на порядок денний питання про світське осмислення всіх сторін діяльності православних монастирів. Переживаючи складну еволюцію становлення та розвитку, обителі упродовж тривалого часу відігравали важливу роль у політичному, економічному та духовному розвитку суспільства, формуванні культурного потенціалу та громадської думки, істотно впливаючи на хід історичних подій.

Один з найстаріших та найвпливовіших монастирів України – Михайлівський Золотоверхий упродовж тривалого періоду відігравав визначальну роль в історичному розвитку як Київщини, так і всієї України. Михайлівська обитель була не тільки оплотом православ'я, але й займалася активною діяльністю в усіх сферах суспільства. Саме це потребує ґрунтовного дослідження, що сприятиме подальшому православно-церковному та національному відродженню. Тому питання про роль церкви в історії України, її місце в суспільно-політичному житті держави в наш час набуває особливого значення.

Слід відзначити, що історія православної церкви впродовж останніх десятиліть була об'єктом вивчення багатьох дослідників, які у своїх публікаціях намагалися всебічно показати її місце і роль в житті українського народу. Проте Михайлівський Золотоверхий монастир у XVII–XVIII ст. не став предметом спеціального і комплексного висвітлення в сучасній історичній літературі. Тому виникає необхідність ґрунтовно висвітлити соціально-економічні та духовно-освітні аспекти діяльності обителі у XVII–XVIII ст., що донині залишалися поза увагою історичних досліджень.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертація виконувалася у руслі наукової тематики кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені

М. П. Драгоманова «Актуальні проблеми історії України». Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 30 березня 2006 р., протокол № 10.

**Мета** роботи – проаналізувати значення Михайлівського Золотоверхого монастиря в духовному та соціально-економічному житті України у 1620–1786 рр. Для досягнення поставленої мети ставляться такі основні **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми та джерельної бази дослідження;
- проаналізувати основні передумови стрімкого економічного розвитку обителі у досліджуваний період. Визначити основні причини та шляхи набуття монастирем нерухомої власності й окреслити межі володінь обителі;

- розкрити основні засади господарювання православної святині у XVII–XVIII ст.;

- показати зміни у соціально-економічному становищі підданих Михайлівського Золотоверхого монастиря, охарактеризувати основні форми залежності селян;

- визначити вплив діяльності настоятелів Михайлівського монастиря на розвиток святині, суспільно-політичні й духовно-освітні процеси у країні;

- з'ясувати особливості формування архітектурного ансамблю обителі, виявити значення монастиря у творенні нового напрямку в українській культурі XVII–XVIII ст.

**Об'єкт** дослідження – православна церква в Україні у XVII–XVIII ст.

**Предметом** дослідження є Михайлівський Золотоверхий монастир у XVII–XVIII ст.

**Територіальні межі** дослідження охоплюють територію, на яку поширювався різноманітний вплив Михайлівського Золотоверхого монастиря в досліджуваний період.

**Хронологічні рамки** дослідження визначаються внутрішньою логікою подій і обмежуються 1620–1786 рр. Нижній хронологічний рубіж обумовлений часом відновлення української православної митрополії в Києві, з резиденцією митрополита у Михайлівському Золотоверхому монастирі. Верхня межа

дослідження пов'язана з секуляризаційною реформою в Україні, яка призвела до втрати економічної та адміністративної незалежності православної обителі. З метою більш ґрунтовного дослідження передумов та наслідків означених історичних подій в дисертації залучаються відповідні матеріали у дещо ширших хронологічних межах.

**Методи дослідження** ґрунтуються на основі принципів історизму, об'єктивності та комплексному підході до вивчення соціально-економічних, культурних та релігійних явищ. При написанні роботи використано як загальнонаукові методи: логічного аналізу, класифікації та систематизації, узагальнення, статистичний, так і спеціальні: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, емпіричний, а також метод статистичного обстеження та аналізу кількості населення в маєтностях Михайлівського Золотоверхого монастиря.

За допомогою загальнонаукових методів нам вдалося проаналізувати стан Михайлівського Золотоверхого монастиря на тлі суспільно-політичних, культурних та економічних процесів в Україні. У дисертації широко використовувався проблемно-хронологічний метод дослідження, що забезпечив комплексний аналіз проблеми. Для виявлення закономірностей та особливостей розвитку православної святині мав значення порівняльно-історичний метод.

**Наукова новизна одержаних результатів** полягає у тому, що здійснено комплексну реконструкцію статусу Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1620 – 1786 рр. Визначаючи значення обителі в економічному та духовному житті України у досліджуваній період, сформульовані такі наукові положення:

- у дослідженні дістали подальший розвиток окремі аспекти історії Михайлівського Золотоверхого монастиря XV – XVII ст.;
- на основі широкого масиву джерел обґрунтовано тезу про те, що відновлення української православної митрополії у 1620 р. та Національно-визвольна війна другої половини XVII ст. обумовили активізацію соціально-економічного та духовного розвитку обителі;

- уперше чітко визначено межі володінь Михайлівського Золотоверхого монастиря. Встановлено, що основна кількість вотчин обителі розташовувалися у Київській та Остерській сотнях Київського полку;
- удосконалено відомості про стан та розвиток монастирського господарства. Зокрема, доведено твердження про те, що формування великої земельної та майнової власності, багатогалузева структура монастирського господарства перетворили його на один з найбагатших у регіоні. Означеному процесу сприяли запровадження фільварків у маєтностях обителі та використання найманої праці;
- характеризуючи зміни в соціальному становищі монастирських підданих у 1620–1786 рр. слід відзначити, що даний період можна умовно поділити на декілька етапів: 1620 по 1648 рр. – формування економічного потенціалу та становлення господарської структури, що спричинило посилення визиску з монастирських підданих; 1648 – 1652 рр. – часткове послаблення норм податків внаслідок Національно-визвольної війни; друга половина XVII ст. – початок XVIII ст. – поступове відновлення та юридичне закріплення повинностей та податків монастирських селян за підтримки гетьманського уряду; початок XVIII ст. – 1786 р. – процес закріпачення селянства, який завершився юридичним оформленням такого становища у 1783 р.;
- встановлено, що діяльність настоятелів Михайлівського Золотоверхого монастиря мала суперечливий характер. З одного боку, вони впроваджували невиправдано високі норми податків та повинностей у власних володіннях, а з іншого, – сприяли розвитку освіти, поширенню духовності серед українського православного населення. Активна суспільно-політична позиція ігумена обителі Йова Борецького справила значний вплив на суспільно-релігійні відносини в Україні. Зокрема, він брав активну участь у підготовці та проведенні висвячення православної ієрархії у 1620 р., що ознаменувало якісно новий етап в еволюції відносин держави й церкви. Займався поширенням друкарства

й освіти у Києві, сприяв підвищенню авторитету Михайлівської обителі серед православного населення Києва. Серед найбільш впливових ігуменів монастиря слід відзначити й Феодосія Софоновича: за його настоятельства святиня здобула найбільше земельних володінь. Його діяльність на ниві просвітництва проявилася в створенні ним великої кількості наукової, повчальної й історичної літератури;

- доведено, що архітектурна та мистецька спадщина Михайлівського Золотоверхого монастиря справила значний вплив на розвиток храмового будівництва на теренах Лівобережної України у XVII–XVIII ст. Внаслідок ремонтно-реставраційних робіт, започаткованих Й. Борецьким наприкінці 20-х років XVII ст. й завершених в першій половині XVIII ст., монастир фактично змінив свій зовнішній вигляд, увібравши в себе всі найновіші тенденції того часу. Архітектура собору стала сентенцією барокового та народного мистецтва, що справила значний вплив на подальший розвиток монументальної архітектури.

**Практичне значення одержаних результатів** полягає у тому, що її ідеї, теоретичні положення, висновки й багатий фактичний матеріал можуть бути корисними при написанні узагальнюючих праць з історії України чи монографічних досліджень з церковно-релігійної тематики, у процесі викладання нормативних та спеціальних курсів, семінарських занять з вітчизняної історії і релігієзнавства, у виховній роботі з учнями та вузівською молоддю. Результати дослідження сприятимуть збагаченню досвіду при розбудові незалежної Української держави та підвищенню авторитету церкви у суспільстві.

**Апробація результатів дисертації** здійснювалася у формі виступів на VIII та X Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (Київ, 2005, 2007 рр.). З тематики дисертації робилися доповіді на звітній науково-практичній конференції Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова у 2008 р. та на Других Всеукраїнських драгоманівських



читаннях молодих істориків «Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2008 р.). Зміст дисертації обговорювався на кафедрі історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М. П. Драгоманова.

**Публікації.** Основні положення дисертації викладені в шести наукових статтях у фахових виданнях, що відповідають вимогам ВАК України.

## РОЗДІЛ 1

### СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ПРОБЛЕМИ

#### 1.1. Стан наукової розробки

Сучасна історична література має у власному доробку певні напрацювання з означеної теми. Але це праці дослідників, які жили й працювали у ХІХ ст., а тому їхні монографії носять описовий, некритичний характер і містять багато помилок. Основний матеріал з цієї тематики міститься в узагальнюючих працях з історії України та історії православної церкви у розділах про розвиток релігійної ситуації у ХVІІ – ХVІІІ ст. в Україні, стан сільського господарства або мистецтва.

Переосмислення минулого українського православ'я потребує не лише відмови від нав'язаних історичній науці догм, а й змушує нас дбайливо ставитися до її позитивних надбань. Лише за такої умови, а також при глибокому вивченні спадщини науковців різних шкіл і відкривається можливість об'єктивного, на основі принципу історизму, висвітлення суті поставленої проблеми, з'ясування ступеня її дослідженості та чіткого визначення перспективи наукового пошуку. Праці, в яких прямо чи опосередковано досліджувалася історія Михайлівського Золотоверхого монастиря можна умовно поділити на кілька груп. До першої групи ми відносимо праці вчених, які працювали у період з кінця ХVІІІ ст. до 20-х років ХХ ст. Наукові доробки цього періоду мають велике значення у вивченні історії Михайлівського Золотоверхого монастиря, проте вони містять деякі вади, зокрема, в необ'єктивних і упереджених оцінках подій та діячів досліджуваної доби, крім того, науковці припускаються ряду помилок. Другу категорію становлять монографії, статті та окремі дослідження радянського часу (20-і – кінець 80-х років ХХ ст.). Аналіз праць цього періоду вказує на те, що хоча вони й заідеологізовані, але містять корисну інформацію з господарської

діяльності церковних установ, якою ми не можемо нехтувати. Наступну групу становлять публікації сучасних дослідників, які займаються вивченням означеної проблематики за умов незалежної України. Наразі відбувається переосмислення церковної історії, змінюються підходи до вивчення окремих інституцій православної церкви в Україні, з'являється значна кількість праць, які допомагають розкрити поставлену проблему. До останньої групи ми відносимо дослідження науковців української діаспори.

Початок наукового вивчення історії Києва та київських монастирських комплексів пов'язаний з діяльністю археолога та історика М. Берлінського наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У його праці «Короткий опис міста Києва» міститься історія міста з характеристикою архітектурних пам'яток. Автор реєстрував і описував археологічні знахідки в місті, вивчав писемні джерела, які широко використав у своїй фаховій розробці [137].

Грунтовно й систематично дослідженням історії православних монастирів на початку XIX ст. займався ректор Новгородської семінарії Амвросій (Орнатський) (1778 – 1827 рр.). У його багатотомній праці зібрано значний обсяг матеріалу з історії не менш як 166 православних монастирів України, зокрема міститься й короткий огляд історії Михайлівського Золотоверхого монастиря [347,с.19].

Вивчення церковно-вотчинного господарства почалося відразу після секуляризаційної реформи. Наукові доробки київських митрополитів Є. Болховітінова та Самуїла нібито намагалися привернути увагу до минулого благополуччя церкви з метою та надією повернути втрачені позиції [288;140;141]. Є. Болховітінов на початку 20-х років XIX ст. розпочав активне дослідження історії м. Києва. Він опублікував перші історико-топографічні описи найвідоміших київських пам'яток – Софійського собору та Києво-Печерської лаври [142], в яких були вміщені повідомлення й про інші монастирські комплекси Києва. У своїх публікаціях дослідник висвітлював як політичну, так і економічну історію київських монастирів, у тому числі й Михайлівського Золотоверхого монастиря. Проте його праці присвячувалися не

лише опису монастирів. Дослідник багато уваги приділив вивченню біографій церковних ієрархів та історії церковних споруд. Але його твори мали переважно описовий характер, без критичного погляду на проблеми.

У першій половині XIX ст. у Києві працювала плеяда вчених, дослідження яких не втратили свого значення і дотепер. Серед них М. Закревський та С. Крижанівський, які першими науково описали мозаїки Михайлівської церкви, М. Максимович, І. Фундуклей та ін. [204;347,с.20].

Криза соціально-економічних відносин і розвиток земельної власності висунула у середині XIX ст. питання про роль церковного майна на одне з найчільніших місць в офіційній історіографії. Праці В. Мілютіна, П. В. Знаменського, П. Г. Веденяпіна та М. Горчакова велику увагу приділяли питанням земельного володіння православних церков Російської імперії [248;78;79;80;81;207;70;71;72;162]. Зокрема, М. Горчаков розглядає питання про юридичні шляхи набуття земельних володінь, особливості ведення господарства в монастирських маєтностях та аналізує вплив загальноросійських законів і актів XVIII ст. на стан православних монастирів Лівобережної України.

Російська історіографія XIX – початку XX ст. розглядала українську православну церкву як частину російської православної церкви, яка на певному історичному етапі була відірвана від Москви. А тому російські дослідники жодної уваги не приділяли вивченню історії окремих монастирів України. Не був предметом дослідження й Михайлівський Золотоверхий монастир. Проте слід виділити працю В. Ейнгорна «Очерки из истории Малороссии в XVII в.» в якій автор, подавши коротку історію православної церкви в польсько-литовській державі, на широкому політичному та церковному тлі представив зв'язки українського духовництва з російським урядом, довівши їх до 1676 р. Цінними для нас є висновки автора щодо ставлення гетьмана Б. Хмельницького до церковної проблеми в Україні [337].

Кілька наукових праць істориків були присвячені біографіям українських церковних діячів XVIII ст. Зокрема, на особливу увагу заслуговують статті

І. Граєвського, в яких він висвітлює діяльність київського митрополита і архімандрита Михайлівського Золотоверхого монастиря Тимофія Щербацького [163]. Дослідник аналізує основні етапи утвердження Т. Щербацького на кафедрі Київського митрополита та зазначає, що важливою віхою у цьому процесі був період архімандритства майбутнього митрополита у Михайлівському монастирі. Вивченню суспільно-політичних поглядів українського духівництва в 60 – 70-х роках XVIII ст. присвячені наукові доробки І. Теліченко та О. Діанина [308;198].

Особливе місце в історіографії посідає наукова спадщина видатного українського вченого та політичного діяча М. Грушевського [166;167;168;169;170;171;172;173;174;175;176;177;178;179]. Дослідник підкреслював, що православ'я для українців було одним з головних факторів етнічного існування нації. Саме тому у своїх працях він досить вичерпно опрацював історію православної церкви.

М. Грушевський доводить, що українська православна церква мала центральне значення в національному житті України лише наприкінці XVI – у перші десятиліття XVII ст. Саме тоді процес творення національної самосвідомості став найбільш інтенсивним, а православ'я виступало головною ознакою національності. Кульмінаційним пунктом релігійно-національного руху слід вважати 1620 р., коли було відновлено православну ієрархію. Провідну роль у цьому процесі, на думку автора, відіграв ігумен Михайлівського монастиря Й. Борецький та козацтво. Після цього церковно-релігійне життя та політичний рух пішли різними шляхами.

Вчений у своїх працях поряд з політичною та економічною історією детально розглядає й історію культури [332,с.83]. Характеризуючи розвиток української літератури, він вдається до аналізу полемічної спадщини українського духівництва. Велике значення для нас мають дослідження автора історії української літератури XVII – XVIII ст., зокрема він детально аналізує творчу спадщину Й. Борецького та І. Копинського, які були настоятелями Михайлівської обителі.

Звичайно, не з усіма висновками М. Грушевського можна погодитися, особливо сьогодні, за умов вільного доступу до документів та їх оприлюднення. Попри все, наукова спадщина славетного вченого, його літературний доробок продовжують відігравати велику роль у складному процесі формування національної свідомості українського народу.

З появою на початку 60-х років XIX ст. таких періодичних видань як «Труды Киевской духовной академии», «Киевские епархиальные ведомости», «Полтавские епархиальные ведомости», «Черниговские епархиальные известия» з'являються праці з історії церкви, зокрема монастирів, публікація яких продовжується до початку XX ст.

У той самий час виходить багатотомна праця з історії російської церкви митрополита Макарія. В одному з томів автор аналізує діяльність українського православного духовництва, у тому числі настоятелів Михайлівського Золотоверхого монастиря, та події, пов'язані з приєднанням Київської митрополії до Московської патріархії у XVII ст. [245].

Велику роль для розуміння історії Лівобережної України XVII – XVIII ст. мають праці О. Лазаревського [234;236]. Зокрема, він порушує проблему церковно-монастирського землеволодіння й ставлення до нього гетьманської влади. Історик вважає, що «после освобождения Малороссии от польской власти» поземельні акти монастирів не були «упразднены казацкой саблей», їх володіння навіть збільшилися за рахунок перерозподілу власності католицької церкви [83].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. вперше було поставлене питання про державні податки та повинності податного населення Лівобережної України у XVII – XVIII ст., в тому числі дослідники приділили увагу й стану податків та повинностей у маєтностях Михайлівського Золотоверхого монастиря. Плеяда істориків, таких як В. Барвінський, Н. Полонська-Василенко, О. Грушевський, І. Джиджора, О. Лазаревський, М. Стороженко та інші у своїх дослідженнях вперше торкнулися цієї проблематики й спробували окреслити деякі державні повинності та податки селян [135;136;115;165;181;192;277;234;305;306].

Цей самий період ознаменувався появою кількох узагальнюючих праць з історії Михайлівського Золотоверхого монастиря. Зокрема, це видання обителі «Киево-Златоверхо-Михайловский монастырь. Исторический очерк от основания до наших дней» [220], яке було на початку ХХ ст. перевидане, проте це не врятувало дослідження від суб'єктивізму. Дослідження має описовий та узагальнюючий характер й містить чимало помилок. Це пов'язано з тим, що автори цих творів намагалися піднести значення православної церкви у суспільстві кінця ХІХ – початку ХХ ст. і для досягнення цієї мети не гребували ніякими засобами. Привертає увагу праця С. Петровського «Михайловский Златоверхий монастырь», видана в Одесі в 1902 р. [271]. Цікавими також залишаються і праці історика П. Лебединцева. В своїх дослідженнях автор намагається визначити передісторію Михайлівського монастиря й пов'язує його з Дмитрівським монастирем, який був побудований Ізяславом Ярославовичем [238]. Попри все ці твори не втратили своєї історичної цінності й сьогодні.

За радянської доби церковна проблематика відійшла на другий план вітчизняної історіографії. Суспільній свідомості нав'язувалася точка зору про реакційність релігії, про виключно негативну роль церкви у житті народу. Про богословсько-церковні розвідки, які становлять основу церковно-історичних досліджень, не могло бути й мови. Окремі дослідники, які побіжно розглядали роль церкви у суспільно-політичному житті, не могли дати їй об'єктивну оцінку за умов панування атеїстичної ідеології. Перевага надавалася дослідженню соціально-економічної тематики, увага акцентувалася на українсько-російських відносинах, антифеодальній боротьбі.

До небагаточисельних праць, яким притаманні ґрунтовність, український патріотизм, гордість за минуле свого народу, і які охоплювали різноманітні питання церковного, громадського, політичного життя українського суспільства у ХVІ – ХVІІ ст., належать роботи В. Фаворського, Я. Ісаєвича, З. Хижняк та І. Крип'якевича, які фрагментарно висвітлювали роль православної церкви та її інституцій у суспільно-політичному житті країни.

На особливу увагу заслуговує дослідження І. Крип'якевича «Б. Хмельницький», де автор докладно висвітлює становище українського селянства напередодні Визвольної війни. Історик розглянув характер взаємовідносин між гетьманською адміністрацією та церковною владою, відзначаючи взаємовплив соціальної боротьби і політики гетьманського уряду на становище української православної церкви. Гетьман Б. Хмельницький прихильно ставився до духівництва, враховуючи участь останнього у війні та заслуги монастирів перед православною вірою. Однак гетьман керувався і політичними міркуваннями, прагнучи здобути в особі церкви союзника, та меркантильними інтересами, оскільки збереження монастирського землеволодіння відкривало шлях до відновлення старшинської власності. Оскільки Крип'якевич жив та творив у радянському суспільстві, тому мусив підкорятися вимогам радянської ідеології. Відтак, він теж доводив, що за релігійною формою приховувалися соціальні й політичні прагнення, ненависть до гнобителів і прагнення визволитися від іноземного гніту [228].

Загалом у 20 – 30-х роках ХХ ст. історію церкви в Україні розглядали фрагментарно [323;203;243;259]. Одночасно з войовничою критикою церкви виходять фундаментальні дослідження соціально-економічного напрямку, які не втратили своєї цінності й донині [285;286;293;260;261]. Одним з дослідників такого напрямку був М. Ткаченко, який детально займався вивченням історії селянства України XVII – XVIII ст. [309;351]. У своєму дослідженні він висвітлює економічне життя селянства і суспільні відносини на Лівобережжі в означений період. М. Ткаченко висвітлює стан сільського господарства, монастирського й селянського землеволодіння, розглядає розшарування селян Лівобережної України, враховуючи місцеві економічні умови. Особливу цінність мають висновки автора про те, що у монастирських маєтках Михайлівського Золотоверхого монастиря в першій половині XVII ст. переважала продуктова та грошова форми ренти, а не відробіткова.

На нашу думку, найкращою узагальнюючою працею західноукраїнських вчених, яка висвітлювала культурний процес в Україні від найдавніших часів



до 30-х років ХХ ст., була «Історія української культури» за редакцією І. Крип'якевича. У ній містився глибокий аналіз трьох сфер культури: побуту, літератури та мистецтва в різні періоди [332,с.84-85]. Колектив авторів приділив значну увагу питанням полемічної літератури, зокрема дослідники звертаються до полемічної спадщини Йова Борецького, аналізують стан церковного мистецтва, визначивши зміни, що відбувалися у церковній архітектурі протягом століть.

У радянській Україні історико-культурні дослідження гальмувалися, розвивалися однобічно з огляду на: одержавлення культури, адміністративно-командне втручання в процеси літературно-мистецького та наукового розвитку, поділ культурних цінностей за ідеологічними критеріями. Але не зважаючи на це, у 1955 – 1956 рр. відновлюється активне дослідження культури України. До 60-х років у радянській історіографії панувало бажання узагальнювати, а не виокремлювати особливості розвитку тих чи інших галузей культури. Тому появу праці М. Каргера «Древний Киев» можна вважати явищем унікальним, оскільки у ній досліджується історико-археологічне минуле столиці Руської держави – Києва. Завдання монографії обмежене проблемами історії матеріальної культури давнього міста. Питань політичної історії автор торкається лише тією мірою, яка допомагає зрозуміти проблеми історії матеріальної культури. Серед цих проблем М. Каргер особливу увагу приділяє питанню містобудування, будівництва оборонних споруд, виникненню та розвитку феодальних князівських, боярських та монастирських дворів-вотчин, будівництво різноманітних монументальних споруд. Другий том присвячений питанням історії кам'яної архітектури Києва Х – ХІІІ ст. й тим проблемам містобудування, які нерозривно пов'язані з будівництвом церковних споруд [217]. У книзі автор відслідковує історію Михайлівського монастиря, детально аналізує архітектурний ансамбль Михайлівської церкви, звертає увагу на особливість михайлівських мозаїк.

Аналізу михайлівських мозаїк та фресок присвятив кілька праць В. Лазарев [231;232;233], який велику увагу у них приділив визначенню приналежності

михайлівських мозаїк до тієї чи іншої мозаїчної школи і доходить висновку, що майстри, які працювали над створенням михайлівських мозаїк, належали до візантійсько-руської школи. В. Лазарєв дає детальну характеристику мозаїчним композиціям Михайлівської церкви, починаючи від смислового та сюжетного навантаження зображення і закінчуючи характеристикою палітри. Його праці мають важливе значення для вивчення архітектурної та мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Цікавим є дослідження доктора архітектури, професора Ю. Асєєва «Архітектура древнього Києва», в якому на основі сучасних досліджень пам'яток архітектури давнього Києва акцентується увага на стилістичних особливостях церковного будівництва в Києві. Значна увага приділяється архітектурно-будівничим проблемам, детально розповідається про техніку та методи будівництва, у тому числі й храмових комплексів Києво-Печерської лаври та Михайлівського монастиря [130].

Питанням матеріального забезпечення православних монастирів і відносин між церквами у XVII ст. присвячується монографія В. Борисенка [146].

Характеризуючи розвиток освіти в Україні другої половини XVI – першої половини XVII ст., О. Дзюба вдається до аналізу діяльності відомих церковних діячів М. Смотрицького, З. Копистянського, Й. Борецького, а також аналізує стан бібліотечної справи у Києві на прикладі приватних бібліотек [193;194;195]. Одночасно українські історики основну увагу приділили вивченню соціального, політичного й суспільного розвитку Лівобережної України й, звичайно, торкалися проблеми церкви, монастирів та їх селян. Зокрема на особливу увагу в даному розрізі заслуговують праці О. Гуржія [184;185;186].

У радянський період почали виходити друком довідники та путівники, головною метою яких стало ознайомлення громадськості з діючими на даний момент монастирями. Видання «По Україні» Г. Логвина було задумане саме у такому ключі. Проте, на думку дисертантки, воно позиціонує не тільки як стислий путівник-порадник для тих, хто подорожує по Україні, а й як серія етюдів про українське мистецтво. У кожному з них йдеться про найвизначніші

пам'ятки X – XVIII ст., які концентрують у собі культурні досягнення певної доби й розв'язують важливі мистецькі проблеми [241].

Цікавим дослідженням у галузі соціально-економічної, політичної та культурної історії Києва є видання Інституту історії Академії наук Української РСР – тритомна праця «История Киева» [208]. Зокрема, заслуговують на увагу статті В. Панашенка, С. Висоцького, Л. Ткачової та Л. Шевченко. Автори приділили значну увагу мистецькому розвитку Києва, визначили місце та роль Михайлівського монастиря в розвитку архітектури і мистецтва міста. Крім того, вони простежили значення промислової й сільськогосподарської діяльності обителі у соціально-економічному розвитку Києва.

Розпочата у середині 80-х років перебудова радянського суспільства не привнесла якісних змін у вивчення історії церкви. Кампанія з підготовки святкування 1000-ліття хрещення Русі сприяла появі великої кількості публікацій в Україні, Білорусі, Росії, де провідні радянські вчені висвітлювали широке коло проблем, пов'язаних з історією православної церкви, визначенням її ролі та місця в культурно-історичному процесі, аналізували її сучасний стан, відносини з соціалістичною державою [302;277].

З часу проголошення незалежності в Україні почалося переосмислення української церковної історіографії. Відбувалися наукові форуми, конференції, засідання круглих столів, де по-новому розглядалися питання про роль української православної церкви у державотворчих процесах на українських землях, її соціально-економічна та культурно-освітня діяльність. Відбулася науково-практична конференція, присвячена 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, на якій розглядалися питання історії монастиря від часу заснування до наших днів [190;313;314;315;316;317;258]. Вийшли друком кілька посібників з історії церкви та релігійної думки [211;212]. Таким чином, з початку 90-х років у вітчизняній історичній історіографії окреслився новий період у дослідженні проблеми, який характеризується переосмисленням усталених поглядів української церковної історії.

У сучасній історіографії ми виділяємо кілька напрямів дослідження означеної теми. Найбільш широко представлені праці, в яких простежується економічна та господарська діяльність православних монастирів України, у тому числі й Михайлівського Золотоверхого. Однією з перших спроб створити цілісну працю з історії православної церкви XV – XIX ст. став тритомний посібник для студентів вищих навчальних закладів В. Ульяновського, О. Крижанівського та С. Плохія «Історія церкви та релігійної думки в Україні». Особливу увагу науковці приділили висвітленню соціально-економічної та культурно-просвітницької діяльності церкви, викладу церковного життя за синодальної доби. Дослідження побудоване на широкій документальній основі, представлений матеріалами, що заходяться у вітчизняних та ватиканських архівосховищах [319]. Автори відзначають важливе місце Михайлівського Золотоверхого монастиря в соціально-економічному розвитку України, звертають увагу на виняткове ставлення гетьманського уряду до обителі.

Сучасні вчені порушують питання давньої історії митрополії, взаємовідносин українського козацтва з православною церквою, з російським патріаршим престолом, вивчають стан та місце церковної економіки в народному господарстві України [226;210;335;230;229]. Деякі питання економічного розвитку Михайлівської обителі та ставлення до неї гетьманської адміністрації відображені у фахових розвідках сучасних українських істориків, що займаються дослідженням суспільно-політичного життя в Україні у XVII ст. [143;144;145;147]. Зокрема, В. Смолій та В. Степанков здійснили переосмислення концепції Визвольної війни, звернули увагу на внутрішню політику Б. Хмельницького, у тому числі його ставлення до церковного землеволодіння та українського православного духівництва [301;295;296;297;298;299;300;303;281;304]. У своїх публікаціях дослідники характеризують ставлення гетьмана та його наступників до Михайлівського Золотоверхого монастиря і його настоятелів.

Наприкінці 90-х років з'явилися перші спроби ґрунтовно проаналізувати стан сільського господарства та розміри державних податків і повинностей

селян у монастирських вотчинах Лівобережної України у XVIII ст. У цьому контексті найбільший інтерес для нас становлять праці відомого дослідника церковної історії В. Мордвінцева. У своїх публікаціях автор на основі значного масиву документів відслідковує, яким чином змінювалися державні податки монастирських селян Лівобережної України, аналізує вплив світської влади на становище підданих монастирів, особливу увагу приділяє вивченню обстановки у київських монастирях. Важливе місце у його наукових доробках займає і стан податків та повинностей у Михайлівському Золотоверхому монастирі. Учений наголошує, що однією з найважливіших видів діяльності монастирів у досліджуваній період було сільське господарство. На основі опублікованих та архівних джерел В. Мордвінцев розкриває сільськогосподарську діяльність монастирів Лівобережної України у XVIII ст. Він повідомляє цікаві деталі про аномальні природні явища, організацію господарства, урожайність сільськогосподарських культур тощо [251;252].

Вагомий внесок у дослідження історії Михайлівського Золотоверхого монастиря зробили українські вчені М. Дегтярьов та А. Реутов [189]. Свою публікацію вони присвятили історії, архітектурному та мистецькому спадку Михайлівського Золотоверхого монастиря. На основі ґрунтовного аналізу історичних джерел автори змальовують яскраві картини з історії уславленої обителі, насиченої драматичними подіями, мистецькими злетами, подвижництвом, розповідають про мистецькі шедеври Михайлівського монастиря, як ті, що вціліли, так і про ті, що були втрачені.

Дослідниця І. Ломачинська зосередилася на висвітленні історії православних монастирів, політичної, господарської, просвітницької діяльності ченців, їх взаємозв'язків з козацтвом у XVII – XVIII ст. [242].

В історіософському розрізі здійснює дослідження релігійної та церковної проблематики С. Плохій [273;275]. У своїй монографії він аналізує участь козаків у відновленні православної ієрархії у 20-х роках XVII ст. й доходить висновку, що між козацтвом та духівництвом на цьому етапі існували міцні зв'язки.

У мистецькому розрізі розкривають цю проблематику сучасні дослідники архітектурної спадщини Києва М. Орленко та В. Вечерський [269;151]. Вчені розглядають історію монастиря як втраченої святині українського бароко, наголошують на важливості акту відтворення обителі. Зокрема монографія В. Вечерського присвячена втраченим об'єктам архітектурної спадщини України. Вперше зібрано, систематизовано й проведено архітектурознавчий аналіз матеріалів щодо визначних архітектурних об'єктів, які з різних причин не дійшли до нашого часу, але без яких не можливо уявити собі історію української архітектури. У книзі ж президента корпорації «Укрреставрація» М. Орленка проаналізовано місце та роль реставраційної науки у сучасному суспільстві, задачі, які стоять перед реставраторами сьогодні, детально простежені всі етапи відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря і в аспекті цього розглядається історія еволюції архітектурного ансамблю обителі.

З нагоди 900-річчя з дня заснування Михайлівського монастиря активізувалися дослідження економічної та суспільно-політичної історії обителі, її духовної спадщини. Так, видавництво «Грані-Т» спільно з настоятелями та співробітниками музею Михайлівської обителі видали монографію «Історія Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря», в якій автор тексту священник В. Клос розкриває історію святині від часу її заснування до наших днів. Велику увагу автор приділив питанням заснування церкви й першому періоду розвитку монастиря, місцю обителі у суспільно-політичному житті країни. Він детально проаналізував долю святині у ХХ ст. Незважаючи на те, що монографія носить науково-популярний характер, у ній використано значний масив архівних документів. Проте слід зауважити, що тут недостатньо розкриті питання економічної діяльності монастиря в XVII – XVIII ст., не була предметом дослідження і проблема проведення та наслідків секуляризаційної реформи для Михайлівського монастиря. [213].

До річниці заснування монастиря була приурочена й праця В. Ульяновського та О. Кошіль, присвячена питанням історії бібліотеки обителі. Автори здійснили реконструкцію за рукописними каталогами ХІХ ст.

кириличної частини бібліотеки Михайлівського Золотоверхого монастиря. Упорядники ідентифікували окремі рукописи та видання зі збереженими сьогодні у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського примірниками Михайлівської бібліотеки. Видання містить ґрунтовне дослідження історії формування та функціонування бібліотеки, а також документальні додатки [320].

За останні десятиліття набувають все більшої популярності дослідження в галузі церковної історії. Проте наразі, на відміну від попередніх років, коли розглядалася загальна історія православної церкви і йшов процес накопичення матеріалів та знань, дослідження спрямовані на висвітлення більш конкретних питань. Зокрема, сучасні науковці приділяють велику увагу вивченню діяльності окремих монастирських комплексів, історії єпархій, галузей діяльності духовних обителів, місця православної церкви у міждержавних відносинах Московії та Речі Посполитої, окремо простежується такий суспільний феномен як православне чернецтво та багато іншого [341;342;344; 345;346;347;348;350;352;353;354]. Здійснена спроба проаналізувати склад та особливості формування духовних консисторій. Так, О. Прокоп'юк детально вивчила склад Київської духовної консисторії 1721 – 1786 рр., а також здійснила спробу створити колективний портрет установи [282]. Особливостям відносин козацтва з монастирями присвячене дослідження О. Кузьмука, де він розкриває еволюцію цих відносин у XVII – XVIII ст. Досліднику вдалося встановити, що у період «атакування Січі» Церква на Запоріжжі була підконтрольна київським митрополитам і з'ясовано, що інші київські чоловічі обителі не брали участі в управлінні Церквою на Запоріжжі. О. Кузьмук спростував традиційний погляд на виключну релігійність низових козаків у порівнянні з іншими верствами населення тогочасної України [342].

Окрему групу досліджень становлять праці істориків української діаспори. Серед них чільне місце посідають публікації І. Огієнка (митрополита Іларіона), ім'я якого довгий час було викреслене з нашої історії. У них дослідник висвітлював різні аспекти минулого української церкви, починаючи з часів

поширення християнства в Русі-Україні [261;263;264;265;267]. Головними питаннями для автора були: боротьба українського народу проти католицького засилля та московських впливів, участь православного духівництва, у тому числі настоятелів Михайлівського Золотоверхого монастиря в Національно-визвольній війні українського народу, його місце в суспільно-політичному житті України під час руїни; меценатська діяльність гетьманів та козацької старшини; розвиток друкарської справи в Києві та за його межами та участь у цьому духівництва. Особливу увагу приділяє діяльності Йова Борецького, спрямованій на поширення друкарства в Україні.

Окремі розділи, присвячені висвітленню історичного минулого Київської митрополії, відводила у своїх наукових публікаціях професор Українського вільного університету в Мюнхені Н. Полонська-Василенко. Дослідниця прагнула не тільки відтворити події XVI – XVII ст. у житті церкви, а й знайти їх витоки [278;279]. Важливе місце у своїх наукових доробках автор відвела розгляду полемічної літератури, не оминувши й спадщину настоятелів Михайлівської обителі.

Поява об'ємного «Нарису історії Української Православної Церкви» стала кульмінацією багаторічної, копіткої праці відомого церковного діяча І. Власовського, який подав повний курс історії української церкви, довівши її до 60-х років XX ст. Аналізуючи взаємовідносини між православним духівництвом та козацтвом, він відзначає факт існування тісного зв'язку між становищем православних монастирів та потребою Речі Посполитої у допомозі з боку козаків [152;153].

Попри все, наукові публікації української діаспори відзначаються одним суттєвим недоліком – відсутністю широкої сучасної джерельної бази, заснованої на нововиявлених архівних матеріалах. Свої історичні розвідки та висновки вони будували, як правило, виходячи із наявної у науковому обігу літератури, включаючи й документальну. Сам І. Власовський визнав, що його виклад історії української православної церкви є скоріше систематизованим підручником, який відповідає «курсу для середньої шкільної молоді» [153].



Із молодшої генерації вчених діаспори сьогодні українському загалу стали відомі імена С. Сенік та Б. Гудзяка, які середньовічну церковну історію в Україні розглядали з позиції греко-католицької церкви. У працях О. Субтельного питання церкви та релігії окреслювалися у контексті загальної історії українського народу [292;182;304].

Таким чином, окремі аспекти теми більшою чи меншою мірою привертала увагу науковців, проте у більшості досліджень вони розглядалися фрагментарно або ж неповно.

## 1.2. Характеристика джерельної бази

Джерельна база дослідження історії, господарської та культурно-просвітницької діяльності Михайлівського Золотоверхого монастиря XVII – XVIII ст. достатньо репрезентативна. Багатоплановий спектр питань, які розглядаються в дисертаційному дослідженні, вимагає використання і критичного аналізу як опублікованих документів, так і архівних матеріалів та інших видів джерел.

При написанні дисертації використовувались різноманітні джерела, насамперед архівні. Найважливішими серед них є документи Центрального державного історичного архіву України (далі – ЦДІА України у м. Києві). Архівні матеріали з визначеної проблематики включають фундаційну документацію державних та церковних осіб Росії та Лівобережної України, внутрішні документи монастиря, статистичні описи монастирського майна в різні періоди його існування, будівельну документацію. Виявлені документи містять у собі надзвичайно важливу інформацію про господарську та культурну діяльність монастиря.

Багатий фактичний матеріал містить фонд Михайлівського Золотоверхого монастиря (Ф. 169). Загалом всі документи, які збереглися, можна поділити на групи: документи, які стосуються історії заснування, розвитку та діяльності Михайлівського монастиря як православної святині; документи, які містять відомості про господарське життя монастиря та карти, схеми і малюнки. Документи фонду містять унікальні відомості щодо механізму формування земельної та майнової власності монастиря. В цьому контексті за повнотою відображення шляхів придбання обителлю маєтностей матеріали фонду можна класифікувати на окремі групи. Насамперед, фундаційні документи: царські грамоти Олексія Михайловича, Петра I, Єлизавети, Катерини II та універсали українських гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Скоропадського, І. Самойловича, К. Розумовського. Зазначені документи допомагають встановити, по можливості, точну дату та місце, коли і за яких обставин були

надані ті або інші земельні володіння й інша власність Михайлівського монастиря.

Означений фонд містить також значну кількість інвентарних документів та ілюстративного матеріалу – описи земель, угідь, млинів, ставків, що належали монастирю. Карти, схеми та малюнки Михайлівського Золотоверхого монастиря містяться майже у кожному документі, який стосується статистичного опису споруд монастиря. Так, у «Сведениях о первоначальных границах Киево-Михайловского-Златоверхого монастиря» йдеться про початкові межі Михайлівського монастиря, подано карту-схему цих кордонів та схематично зображено розташування перших споруд на території монастиря, а також знаходимо схематичні зображення господарських споруд, розташованих на території Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Найбільше документів стосуються історії заснування монастиря, його еволюції у справах даного фонду. Наприклад, «Историко-статистическое описание Киево-Златоверхо-Михайловского монастиря» складене у 1880 р. У ньому йдеться про історію заснування монастиря, освячення його, облаштування протягом наступних століть, зміни в архітектурі споруди, зокрема, велика увага приділена діяльності Йова Борецького. Сюди слід віднести й документ «Об основании Михайловского монатыря в г. Киеве», складений титулярним радником Д. В. Тамочкиним 6 листопада 1859 р.

Другу групу документів становлять матеріали, які стосуються неодноразових ремонтів споруд Михайлівського монастиря. Зокрема це «О ремонте Киево-Михайловского монастиря» (Ф. 127. – Оп. 1024. – Од.зб. 879), який складений 1754 р., «Сметы на ремонт и постройку соборной церкви монастыря за 1843 – 1845 гг.». Сюди відносяться також різноманітні контракти, укладені майстрами, які робили ремонт (Ф. 169. – Оп. 6. – Од.зб. 20).

Окремо виділяється документація судового змісту, зокрема виписки з земських судів про незаконне використання земельних володінь обителі, які містяться в різних фондах архіву.

Значно доповнюють та конкретизують історичні відомості про Михайлівський монастир та інші архівні фонди, де відображено внутрішнє життя обителі, зокрема фонд Генеральної військової канцелярії (Ф. 51). Він містить значний масив документів – наказів Генеральної військової канцелярії, де підтверджуються права Михайлівського монастиря на матеріальну власність та володіння окремими господарськими об'єктами, а також купчі й замінні листи мешканців тих поселень, де знаходились землі та нерухома власність монастиря. Документи цього фонду містять також багато інформації про розміри податків та повинностей монастирських селян й документи, які обмежують права підданих.

Значну кількість документів, що стосуються Михайлівського Золотоверхого монастиря, містить фонд Київської духовної консисторії (Ф. 127). Зокрема у зазначеному фонді містяться документи про обкладання монастиря та його вотчин рубльовим окладом, про збір столових та солодових грошей на «міро». Також справи про втечу консисторських та монастирських селян, які стосуються 1737 – 1774 рр. справи та переписки про стан господарства в монастирях й церковних володіннях, будівництві на їх території млинів, винокурень, про передачу монастирських земель під будівництво винокурень, про знищення посівів сараною та заходи щодо боротьби з нею. Також цей фонд містить кілька справ, в яких розкривається зміст торговельної діяльності монастиря.

Значно доповнюють і розкривають окремі питання дисертаційного дослідження документи фонду Київської губернської канцелярії (Ф. 59). Зокрема, вони містять укази Сенату, Синоду, колегії та Генеральної військової канцелярії, а також справи про суперечки російських поміщиків, козацької старшини та монастиря за землі, володіння й селян, закріпачення селян й козацтва поміщиками, старшиною та монастирями.

У дисертації також використано й фонди інших монастирів, передусім Києво-Видубицького (Ф. 130), в якому зберігаються справи про розмежування земельних володінь монастирів, справи про спір за землі монастирів з

козацькою старшиною та іншими монастирями. Фонд Києво-Печерської лаври (Ф. 128), в якому містяться узагальнюючі документи щодо господарської діяльності монастирів Лівобережної України та багато інших. У ф. 1407 – «Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів» зібрано документи, що розкривають суть та характер діяльності гетьманів України щодо української православної церкви.

Велику кількість інформації відносно внутрішнього життя церкви, її господарської діяльності, меценатства шляхти знаходимо у ф. 220 «Київська археографічна комісія», який становлять листи та розпорядження митрополитів й архімандритів, універсали польських королів та українських гетьманів про підтвердження та надання нових прав, заповіти маєтних осіб на користь Михайлівської Золотоверхої обителі.

Більшість документів зазначених фондів – це ділова документація, пов'язана зі змінами управління монастирем, листування з приводу припинення судових справ, пов'язаних з орендою земельних володінь, докладні звіти про будівництво та реконструкцію церковних споруд на території монастиря.

Отже, розглянуті нами фонди ЦДІА України у м. Києві містять значну кількість актових джерел про відносини Михайлівського монастиря з царським урядом, гетьманською владою, Священним Синодом, значний масив ілюстративного та інвентарного матеріалу.

Дисертанткою були опрацьовані архівні джерела Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Важливу інформацію про матеріальне становище Михайлівського монастиря, розпорядчі документи настоятелів монастиря, митрополитів про призначення ігуменів обителі, знаходимо у справах ф. 160 «Колекція рукописів Київської Духовної Академії». Ф. 1. «Літературні матеріали», який містить оригінали та копії архівних документів, що стосуються історії київських монастирів, ф. 194. «Голубев С. Т.» вміщує напрацювання відомого історика С. Голубєва, зокрема справи 22, 103, 104, 119 – 122, 123 – 134 розкривають деякі сторінки історії київської духовної консисторії. Також важливу інформацію містять справи ще

деяких фондів, зокрема, ф. 232 «Колекція рукописів Київської духовної консисторії», ф. 312 «Колекція рукописів Києво-Софійського собору (XV – XIX ст.)», ф. X «Архів і колекція документів зібраних УАН – ВУАН (XVI – XX ст.)».

З другої половини XIX ст. у науковий обіг було введено значну кількість документального матеріалу, за допомогою якого стало можливим дослідження проблем, пов'язаних з історією українських православних монастирів. Більшість документів з визначеної проблеми було опубліковано. Найбільше їх розміщено у таких археографічних виданнях як «Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов», що містить інформацію про церковно-релігійні відносини в Україні у складі Речі Посполитої (К., 1883. – Т.6. – Ч.1), під час Хмельниччини (К., 1914. – Т.4. – Ч.1), де розміщено документацію щодо підпорядкування Київської митрополії Московським патріархатом (К., 1882. – Т.5. – Ч.1); «Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел», де вміщено документи впорядкуванню церковних справ у Лівобережній Україні у XVIII ст., «Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоановны» [67;117;118]. У них знайшли відображення особливості відносин української православної церкви з державними урядовими колами Гетьманщини та Російської імперії у XVII – XVIII ст., зокрема ставлення до православних монастирів Лівобережної України Російської імперії, їх вплив на управління єпархіями та обителями.

Окрему групу становлять законодавчо-розпорядчі акти державних та церковних органів Росії: «Полное собрание законов Российской империи», «Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного вероисповедания Российской империи», «Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святого Синода» [97;98;99;101;102;103;104;105;106;107;108;109;110;111;112;113;114]. У названих багатотомних виданнях висвітлені питання, пов'язані з майновою власністю православних монастирів Лівобережної України, їх видавничою та просвітницькою діяльністю,

передусім – кілька імператорських законів та постанов Синоду про діяльність Михайлівського Золотоверхого монастиря. Значно збагатили дослідження по господарській діяльності монастиря збірки документів з історії XVIII ст. – «Материалы по истории СССР», де вміщено документацію стосовно промислів у Лівобережній Україні у XVII – XVIII ст. [94]. Важливим доповненням є корпусні видання джерел з історії України, серед яких слід виділити групу документів з архівів Росії та Польщі, про монастирське землеволодіння у вказаний період [87;94]. Привертають увагу окремі джерела стосовно придбань Михайлівським Золотоверхим монастирем маєностей у Київському полку. Разом з тим слід відзначити обмежений характер матеріалів цього напрямку. Вірогідне пояснення такого становища – недоступність тривалий час до джерельної бази, пов'язаної з церковною історією та монастирським життям у Лівобережній Україні.

Для розширеного комплексного розкриття дисертаційної теми залучена опублікована епістолярна документація. В дослідженні стосовно організації та формування власності широко використано листування відомих релігійних діячів Київської єпархії з вищим духовництвом, гетьмана та царськими особами. Залучено епістолярну спадщину гетьмана Івана Мазепи. У листах гетьмана є чимало даних, що стосуються церковних справ тодішньої козацької держави. Вони не тільки доповнюють уже відомі істориками сюжети, а й дають змогу ще раз оцінити позиції духовництва та й самого гетьмана щодо церковної політики в Україні на ранньому етапі підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату [77]. Специфікація такого виду кореспонденції полягає у тому, що в ній важко відокремити службову кореспонденцію від приватної. Разом з тим, зазначимо, що листування будь-якого характеру є суб'єктивним джерелом, яке потребує аналізу та зіставлення з іншими документами, тому в нашому дисертаційному дослідженні воно використано як доповнення до розкриття подій, що відбувалися в окреслений період.

До найчисельнішої групи опублікованих документів щодо церковної історії та монастирського життя на Київщині відносяться публікації

гетьманських указів та універсалів другої половини XVII – XVIII ст., пов'язаних з майновою та земельною власністю монастирів України. До них належать універсали гетьмана Б. Хмельницького, які стосуються захисту прав православних монастирів, різних сторін соціально-економічних і політичних відносин в Україні за часів Хмельниччини [82].

Серед нарративних джерел важливе місце займають літописи та описи подорожей по Україні іноземців [221;88;89;90;64]. Значення такого виду джерел полягає у тому, що вони дають фактично перші відомості щодо заснування, функціонування обителі у різні періоди, про будівничу діяльність на території монастиря та ін. Подані факти допомагають докладніше розглянути питання діяльності настоятелів монастиря, а також повсякденного життя монахів. Літописи, що перевидані в сучасний час, фактично є першими «монографічними» працями, в яких розкриваються різні аспекти життя суспільства: соціальний, економічний, політичний та культурний. Оскільки у період, коли писалися літописи, створювалася власне культурна спадщина Києва, відбувалися основні події у монастирському житті, то літописи є чи не найдостовірнішими джерелами з цього питання.

На початку XIII ст. був укладений «Києво-Печерський патерик» – збірник розповідей про життя ченців Києво-Печерського монастиря, заснованого у середині XI ст. Антонієм. У ньому вміщені відомості не лише про функціонування Києво-Печерської лаври, а й багатьох монастирів Лівобережної України, у тому числі й Михайлівського Золотоверхого.

Цінним є також опис подорожі Антіохійського патріарха Макарія, здійсненої його сином Павлом Алеппським, в якому відбито сторонній погляд на світське та церковне життя в Україні. Разом з тим слід акцентувати увагу на суб'єктивному відношенні автора до конкретних подій.

Особливе місце серед зазначених джерел посідають фото та малюнки монастиря, які містяться в архіві Михайлівського Золотоверхого монастиря. Вони дають можливість прослідкувати, як відбувався процес зміни архітектурних стилів під впливом політичних подій в Україні протягом століть.



Важливим у цьому контексті є вивчення фондів музею Михайлівського Золотоверхого монастиря, де зберігаються ікони, церковний одяг, посуд, документи та описи церков, копії археологічних пам'яток Михайлівського монастиря, фото церков тощо. На жаль, з перерахованого залишилося дуже мало, більшість культових предметів безслідно загинула внаслідок трагічних подій ХХ ст. Важливим джерелом щодо вивчення монастирського комплексу є іконографічний матеріал про архітектуру. Найважливішими у цьому контексті є малюнки, гравюри та літографії, що фіксують загальний вигляд культових споруд.

Як бачимо, джерельна база історії, господарської та освітньої діяльності Михайлівського Золотоверхого монастиря представлена практично всіма видами джерел: архівними актовими матеріалами, опублікованими у чисельних збірках та виданнях корпусного характеру, фундаційними, інвентарними, ілюстративними документами, епістолярними, наративними та речовими джерелами. Наявність такого масиву джерельного матеріалу дає можливість більш детально висвітлити роль та місце Михайлівського Золотоверхого монастиря в духовному та соціально-економічному житті України XVII – XVIII ст. Разом з тим, незважаючи на достатню кількість джерел, відсутня документація про сільськогосподарську діяльність монастиря, кількісні показники врожаїв зернових і технічних культур, утримання поголів'я худоби, що не дало змоги більш ґрунтовно і послідовно розглянути окремі визначені нами проблеми дисертаційного дослідження.

Аналіз значного масиву історичної літератури з історії, господарської та духовно-освітньої діяльності Михайлівського монастиря в 1620 – 1786 рр. вказує на нерівномірність висвітлення окреслених питань. Історіографічна традиція, присвячена проблемі нашого дослідження, була започаткована ще у XVIII ст. За роки існування незалежної Української держави значно зріс інтерес до історії окремих монастирів, у тому числі й Михайлівського Золотоверхого, що спричинило появу різнопланових досліджень з цієї тематики. Проте тема дисертації не стала предметом спеціального дослідження в історичній

літературі. Ці фактори й обумовили доцільність комплексного дослідження обраної нами теми.

## РОЗДІЛ 2

### ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ

#### 2.1. Становлення Михайлівського Золотоверхого монастиря як однієї з центральних святинь м. Києва (кінець XV – початок XVII ст.)

Михайлівський Золотоверхий монастир займає чільне місце серед визначних монастирських комплексів м. Києва, таких як Києво-Печерська лавра, Видубицький та Межигірський монастирі. Історія обителі була тісно пов'язана з історією м. Києва, оскільки протягом багатьох років вона залишалася основним осередком духовності у місті.

Аналізуючи розвиток Михайлівського Золотоверхого монастиря від часу його заснування до кінця XV ст., ми виділили кілька основних етапів його розвитку, які характеризуються певними особливостями та відмінностями. Зокрема, період від заснування до 1240 р. відзначається жвавим будівництвом на території монастиря та початком формування основного фонду нерухомого майна. У цей час формується основна територія, яка належала монастирю у м. Києві. Другий період розпочинається подіями 1240 р., коли татаро-монголи зруйнували місто й більшість його церковних споруд. Зокрема, матеріали Густинського літопису вказують на те, що татари «все монастири запалили огнем» [89,с.108-109]. Очевидно, що внаслідок таких подій могли вціліти лише найбільш міцні будівлі. З храмів Михайлівського Золотоверхого монастиря найміцнішою виявилася Михайлівська церква, яка разом з Софією та Києво-Печерським монастирем продовжувала функціонувати [208,с.198]. Ми не маємо якихось достовірних фактів про діяльність настоятелів святині у період з 1240 р. до кінця XIV ст., оскільки в цей час перестали вестись київські літописи [208,с.197]. Наступний етап у розвитку Михайлівської обителі пов'язується з ім'ям київського митрополита Кипріяна, який доклав чимало зусиль для відновлення та поліпшення стану Київської митрополії. З цього часу постійно з'являються згадки про Михайлівський монастир. До кінця XV ст. майже всі

монастирські споруди були відновлені, більшість дослідників пов'язує це з будівельними заходами Вітовта по відновленню київських фортифікацій.

Якісно новий етап у становленні та розвитку Михайлівського Золотоверхого монастиря починається наприкінці XV ст. У 1492 р. до влади у Великому князівстві Литовському приходять великий князь литовський Олександр. Він продовжив політику своїх попередників у ставленні до українців. Зокрема, за його правління Києву було надане Магдебурзьке право. Хоча князівська грамота не збереглася, вчені дійшли висновку, що це відбулося між 1494 – 1497 рр. [208,с.205]. За цим документом частина міщан виводилися з-під юрисдикції центральної влади й створювали органи самоуправління – магістрати. Крім того, у Магдебурзькому привілеї Києва є статті, які детально регламентують користування міщан сіножатами, орними землями й бортним лісом [338,с.112].

27 липня 1496 р. литовський князь Олександр надсилає київському воєводі князю Дмитру Путятичу, надзвичайно цікаву за змістом грамоту, в якій зазначається, що Михайлівський Золотоверхий монастир здавна був подаванням великих князів литовських [204,с.509]. Згадуване у грамоті подавання – це право патронату над монастирем, яке у цьому випадку належить великому князю литовському. Це означає, що патрон розглядає монастир з усіма належним до нього добром та ґрунтами як свою власність, незалежну від церковної ієрархії. Теоретично патрон мав бути добродієм і оборонцем монастиря, але на практиці він нерідко розглядав підвладну обитель як джерело матеріального прибутку. За поставлення нового ігумена патрон одержував чимале «чоломбиття», яке повинна була сплачувати або братія (якщо ігумен обирався), або ж охочий кандидат. Під час так званих інтеркалярій – періодів, коли монастир не мав ігумена – патрон переймав монастирські маєтності в свою управу і мав змогу визискувати з них доходи на власну користь. Звертає на себе увагу те, що Михайлівський монастир здавна вважався великокнязівським подаванням. Це вказує на те, що хтось з предків або попередників Олександра мав бути фундатором обителі. Ним міг бути

Володимир Ольгердович або Скиргайло, але міг бути і Вітовт, навіть Ягайло, не зважаючи на їх католицтво [189,с.35].

У грамоті згадуються імена настоятелів монастиря Івана Смольнянина та Гришка Поповича, з яких починається більш-менш безперервний ряд михайлівських ігуменів. Однак нам невідомі їхні біографії, а лише імена з жалуваних грамот та монастирського синодика. Про їхню економічну та духовно-освітню діяльність нам, на жаль, теж нічого не відомо. Підтверджуючи цю думку, Є. Голованський у книзі «Киево-Златоверхо-Михайловский первоклассный монастырь и его скит Феофания» зазначає, що імена настоятелів аж до початку XVI ст. невідомі, хоча в монастирських документах говориться про багатьох ігуменів, які правили до Макарія [158,с.104]. Йдеться вже й про згадуваного нами ігумена Івана Смольнянина та Гришка Поповича, але автор не зазначає точних дат їхнього ігуменства, лише зазначає, що «оба начальствовали при короле Александре» [158,с.104-105].

Наступна грамота Олександра Дмитру Путятичу, з якої ми дізнаємося про одного з настоятелів Михайлівського монастиря та його господарську діяльність, була видана близько 1499 р. Вона містить розпорядження передати церковний острів, званий Кораблища, у володіння Михайлівського ігумена Івана [189,с.68]. Аналізуючи політику Олександра щодо Михайлівського Золотоверхого монастиря, слід зауважити, що великий князь литовський усіляко сприяв розвитку обителі, роздаючи дарчі та захисні грамоти.

Більш цікава грамота короля Сигізмунда I від 15 березня 1523 р. на ім'я воеводи Андрія Якубовича Немировського, якою вдовольняє прохання настоятеля Михайлівського монастиря. Зокрема, київський ігумен Макарій просив дозволу на облаштування, ремонт та заселення братії у Михайлівський монастир, який постраждав внаслідок так званого «Київського вийняття». Також він просить короля затвердити всі землі та маєтки, які належали обителі [203,с.510;8,арк.50].

Зазвичай вважають, що «вийняття Київське» – це погром Менглі-Гірея 1482 р. Але ми бачили, що у 1496 – 1499 рр. монастир формально

функціонував, і у грамотах Олександра немає жодного натяку на «вийняття». А з цього ж документа бачимо, що монастир запустів: немає ані братії, ані монастирських споруд, лишилася лише мурована церква.

Проте відомо, що у схожому становищі опинилися й інші київські монастирі – Печерський, Пустинно-Микільський, Межигірський. Усі вони у 1520-х роках одержали від короля схожі грамоти. Очевидно, «вийняття», тобто велике спустошення і пограбування Києва, мало відбутися між 1500 – 1520 рр.

Але, на думку дослідниці, це досить суперечливі відомості, оскільки у XVI ст. існувала традиція підтвердження власності за допомогою королівських грамот. Тому можна припустити, що Михайлівський монастир функціонував і до 1523 р. і ця грамота лише надавала нові привілеї її ігумену, або ж підтверджувала їх.

З подальших ігуменів Золотоверхої обителі відомі такі – Кипріян, Герасим, Підоприсвіт, який, отримавши в управління монастир, через півроку пограбував його й таємно втік, забравши з собою монастирські документи на землі. Після нього ігуменом став Філарет, який також не затримався довго в монастирі. Зокрема Є. Голованський зазначає, що його ігуменство тривало всього один рік – 1543 р. [158,с.105]. З ім'ям Симеона, який правив у 1560 – 1563 рр., дослідники пов'язують заснування одного з найдавніших монастирських поминників, або синодників. Крім того, відомо, що ігуменом Симеоном київський воєвода князь Костянтин Острозький надав у володіння у 1560 р. острова Обрубний та Михайлівщину [158,с.105].

Одним з найбільших і найвідоміших оборонців та меценатів Михайлівського монастиря був князь Костянтин Острозький. У результаті універсалів Сигізмунда II Августа, виданих під час роботи Люблінського сейму 1569 р. Київ перейшов безпосередньо під владу польської корони. Але поки воєводою у Києві залишався славнозвісний «захисник православ'я» Костянтин Острозький, становище монастиря не змінювалося. Наступником Симеона був Захарій, який помер під час епідемії 1570 р. Слідом за ним згадується Зосима в документах про Орининські землі на Либіді. 12 грудня 1574 р. Костянтин

Острозький підтвердив ігумену Євфимію право на землю Орининську та Дівич Гору, які здавна належали монастирю. Ігумен Сергій Тирлевич одержав 25 липня 1578 р. грамоту короля Стефана Баторія на володіння Борівською землею, нібито наданою ще фундатором церкви Святополком Ізяславичем. Після Сергія згадуються ігумен Сильвестр I, Сильвестр II (1582 – 1586 рр.), Софроній та Михайл Костянтинович [158]. Як бачимо, у цей період в історії монастиря не відбувається значних історичних подій, а ігумени, які займали місце в обителі, не вирізнялися особливими адміністративними здібностями. Проте, завдяки покровительству Костянтина Острозького монастир залишився в чудовому стані.

Михайлівський Золотоверхий монастир почав відігравати особливу роль після подій 1596 р. Він став центром міжконфесійної боротьби православних та уніатів. Берестейська церковна унія замість бажаного об'єднання католицької та православної церков, призвела до утворення ще однієї нової церкви – уніатської. У результаті Україна поділилася на два табори, які постійно ворогували між собою. Владики, частина шляхти й міщани підтримали унію, але більшість духівництва, в тому числі основні монастирі, шляхта під керівництвом Костянтина Острозького, козацтво, селянство залишилися при старій вірі. Проте до 1609 р. всі церкви Верхнього міста разом з кафедральним собором св. Софії, за винятком Михайлівського Золотоверхого, були під контролем уніатського митрополита [269,с.292.].

На початку 1610 р. Іпатій Потій надіслав до Києва свого намісника, протопопа Антонія Грековича, який мав привести до послуху уніатському митрополиту київське духівництво [172,с.396]. Тому вдалося захопити св. Софію, але вже 29 травня 1610 р. у листі до київського підвоєводи, православного Михайла Мишки-Холоневського, гетьман запорізьких козаків Григорій Тискиневич зазначав, що дав війську дозвіл «здибавши, як пса убити» Грековича, якщо той не припинить переслідувати православних. Ще за якийсь час на Грековича дійсно вчинив замах один з козаків [273,с.146].

Між тим, 15 вересня 1612 р. Іпатій Потій одержує від короля Сигізмунда III грамоту про приєднання Михайлівського Золотоверхого монастиря до уніатської митрополичої кафедри. Але законним чином перевести монастир з королівської юрисдикції на митрополичу можна було лише після смерті наявного ігумена [151,с.71]. З 1602 р. михайлівським ігуменом був Іоасаф Миронський, який помер лише у 1618 р., коли вже Потія не було в живих. Новий митрополит Йосиф Вельямін Рутський негайно видає інструкцію такого змісту: «Крім головного монастиря, званого Печерським, у Києві є ще три: Миколаївський, Кирилівський і Золотоверхий, які знаходяться у віданні його милості короля. Ті монастирі без труднощів можуть зайняти ченці-уніати, не турбуючи тамтешніх людей: одні після смерті ігуменів, інші – зараз, а саме Золотоверхий, на який має право митрополит». Виконувати цю настанову довелося тому ж таки Антонію Грековичу, і він дійсно зробив першу спробу захопити монастир. Але спроба ця мала для нього сумні наслідки. Ось що пише про це один з київських літописців того часу: «Року 1618, місяця лютого 15, козаки запорізькі на Звіринці офіціала митрополичого, а по-нашому, протопопа, котрий був посланий від митрополита Іпатія Потія до Києва на протопопство, Антонія Грековича, родом з Рогатина, котрий пристав до Римського костьолу і хотів ув'язатися у монастир Святого Михайла Золотоверхого, поймавши козаки там же, проти Видубицького, під лід посадили води пити» [273,с.148]. Проте, на нашу думку, Грекович з невеликою кількістю уніатів, які на той час перебували в Києві, не міг би заволодіти Михайлівським монастирем навіть теоретично, оскільки обитель мала численну братію богомольців та підтримку з боку козаків.

За таких обставин михайлівська братія не стала баритися з обранням нового ігумена, і ним став Йов Борецький. Після відновлення православної ієрархії 1620 р., за митрополита Йова Борецького, Михайлівський монастир став кафедральним.

Протягом XV – XVII ст. відбувався процес становлення Михайлівського Золотоверхого монастиря як однієї з центральних святинь м. Києва. Цьому



сприяло кілька факторів. По-перше, це те, що монастир був великокнязівським подаванням (литовські князі приділяли велику увагу розвитку обителі). По-друге, монастир мав значний економічний та господарський потенціал і, по-третє, Михайлівська обитель – одна з небагатьох – залишилася православною після Берестейської унії та тривалої боротьби православних та уніатів за право володіти нею.

## **2.2. Вплив суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в Україні на формування та зміни фонду нерухомого майна Михайлівського монастиря**

XVII століття стало визначальним в історії монастирів Лівобережної України. З цього часу монастир стає не тільки осередком релігійної, культурної та просвітницької діяльності, а й великим власником землі та промислових підприємств. Стрімкий розвиток монастирського господарства у цей період дав можливість розглядати їх як окремі об'єкти господарської діяльності. Сільське господарство, промисловий розвиток, торгівля православних обителів були розвинуті набагато краще, ніж господарства світських землевласників. Як стверджують українські історики О. Крижанівський та С. Плохій, господарство на землі та промисли у маєтностях православних монастирів були чітко організовані [319,с.169].

Початок XVII ст. позначився складною суспільно-релігійною ситуацією в Україні: боротьба православних та уніатів за право володіти найбільшими та найвпливовішими київськими монастирями, у тому числі й Михайлівським Золотоверхим, боротьба між київськими монастирями за земельні володіння у Києві та його околицях. Внаслідок цього Михайлівська обитель у цей період зазнавала постійних збитків. Проте ситуація докорінно змінилася в 1620 р., коли ігуменський престол зайняв один з найвпливовіших релігійних діячів того часу Йов Борецький. Крім того, у цьому самому році Борецького було висвячено в сан митрополита київського, що дало йому можливість активно відстоювати економічні інтереси монастиря на державному рівні.

У цей час продовжується процес нарощування економічного потенціалу Михайлівського Золотоверхого монастиря. Зокрема, ігумен отримує у дар дім із присадибною ділянкою у Києві від заможної міщанки Ганни Козеєвої. У 1622 р. Михайлівському монастирю були передані ґрунти княгинею Корецькою [1;51]. У судах тривають постійні суперечки адміністрації обителі з іншими монастирями та приватними власниками за розмежування монастирських

володінь. Тривалий час велися розборки за право володіти Орининською землею та Дівичгорою між монастирем та міщанином М. Панковим [2]. На жаль, не збереглося письмового висновку суду у цій справі, але, як відомо з подальшої історії монастиря, адміністрації вдалося відстояти право на володіння цими землями.

Типовою на той час була справа, яку розглядав київський міський суд, між адміністрацією Михайлівського монастиря та київським підчашієм Ф. Вороничем. Він, користуючись своїм службовим становищем, намагався незаконно заволодіти земельними угіддями монастиря в с. Борщовці. Суд вирішив питання на користь монастиря [46].

Представникам монастиря доводилося відстоювати свої земельні угіддя й у суперечках з сільськими громадами. Так, піддані с. Білогородки пред'явили претензії на монастирські володіння у с. Глеваха. Проте на той момент світська влада ревно захищала інтереси духовних феодалів і тому суд постановив залишити с. Глеваха за монастирем у старих межах [4].

Переважна більшість справ такого типу в першій половині XVII ст. вирішувалася на користь Михайлівського монастиря. Однією з основних причин цього, на нашу думку, було те, що ігумени Й. Борецький та І. Копинський одночасно обіймали й посади митрополита київського, що давало їм необмежені можливості. Пізніше пост ігумена посіла людина не менш впливова у православних колах – Ф. Софонович. Крім того, можемо припустити, що польська влада та її представники на містах намагалися підтримати той стан «золотого спокою», в якому знаходилась Річ Посполита. Більш меркантильною і менш значущою причиною такого стану речей була, на нашу думку, звичайна корумпованість представників судової влади м. Києва, а Михайлівський Золотоверхий монастир був достатньо заможним для того, щоб будь-якими шляхами відстоювати свої земельні володіння.

Відомо, що у 1621 р. Михайлівський Золотоверхий монастир володів сукновальнею, яка приносила незначний прибуток обителі [38, арк.4зв.] Проте

найбільш стрімко набувати основні свої володіння обитель почала вже у другій половині XVII ст.

Визначаючи причини такого стрімкого розвитку монастирської економіки, дослідник церковно-вотчинного господарства монастирів Лівобережної України у XVII – XVIII ст. В. Мордвінцев вважає, що основною причиною такого процесу стала Національно-визвольна революція українського народу 1648 – 1657 рр. [348,с.35-36]. На думку цього автора, такі події в історії українського народу не можна розглядати без врахування церковно-релігійних питань. Насамперед, тому, що Визвольна війна середини XVII ст. проходила на традиціях соціальної та національної боротьби попередніх десятиліть [350,с.36]. По-друге, традиція ця не була випадковою, адже Національно-визвольна війна стала спробою вирішення соціальних, політичних, національних та релігійних суперечностей, які загострилися в Речі Посполитій. По-третє, визвольна війна продемонструвала нові варіанти державно-політичного, суспільного та духовного переоблаштування життя українського народу [293,с.3-14]. Це не могло не вплинути на статус релігії та церкви у суспільстві. І нарешті, релігійний лозунг того часу залишався ідеєю, яка інтегрувала та репрезентувала комплекс соціально-політичних та культурних ідеалів, потреб, устремлінь, цілей і вимог суспільства.

Українська національна революція, створення козацької держави значно змінили феодално-кріпосницьку систему Лівобережної України. На думку історика О. Гуржія, події у феодалному суспільстві XVII ст., вигнання польської шляхти з України привели до якісно нових змін, які відбулися в тогочасних аграрних відносинах [184,с.18]. Внаслідок такого процесу феодална власність польських магнатів, шляхтичів та католицьких монастирів була знищена. Водночас, православні монастирі, за словами П. Федоренка, не тільки не зруйнували своє землеволодіння та господарство, а навпаки, швидко й енергійно почали зростати, розширюючи свої земельні площі і збільшуючи нерухомість [323,с.105]. Український історик О. Лазаревський, досліджуючи механізми формування монастирського землеволодіння в Лівобережній Україні

у другій половині XVII ст., теж звернув увагу на той факт, що «после освобождения Малороссии от польской власти, поземельные акты монастырей не были скасованы, как были скасованы крепости других землевладельцев» [83,с.55]. Інший дослідник В. Барвінський, визначаючи становище селян в Гетьманщині у XVII – XVIII ст. підкреслював: «... на обломках разрушенной крупной земельной собственности возникла новая» [136,с.43]. Як бачимо, конфіскація земель польської шляхти призвела до того, що українськими землями почали володіти не тільки козаки Війська Запорізького, а й інші соціальні групи, серед яких було й монастирське духівництво.

Духівництво підтримало дії Б. Хмельницького, який з самого початку домагався, крім виконання козацьких вимог, охорони прав церкви, повернення православним всіх відібраних у них храмів [255,с.102]. Духівництво відало зв'язком, який через служителів монастиря з'єднував повстанські загони з Києвом. Так само як і міщани, духівництво поставляло козакам військові запаси [324,с.84].

З самого початку війни гетьманський уряд прихильно ставився до Михайлівського Золотоверхого монастиря та інших київських монастирів, відзначаючи заслуги православного духівництва у визвольній війні. В актову книгу Руського воєводства занесено понад 100 священників, які брали участь у походах на польські замки, володіння, міста. Деякі з них були навіть сотниками й полковниками у селянських загонах [228,с.123].

Старшина вважала духівництво своїм союзником, оскільки церква мала великий вплив на маси і цим впливом могла підтримати органи нової влади [324,с.94.]. Проте заручитися підтримкою церкви та її духівництва, особливо чорного, можна було лише шляхом збереження й розширення монастирського землеволодіння.

Розуміючи важливість такої підтримки, Б. Хмельницький охоче сприяв подальшому зростанню монастирської земельної власності. Роздача ним грамот та універсалів на земельні маєтності, підтверджувальних документів, що були отримані обителями, за словами О. Лазаревського, «...с давних веков от

побожных ктиторов, панов и христиан благочестивых», а також «дарений, полученных монастырями в позднейшее время в конце первой половины XVII в.» [83,с.62]. Отримані від Б. Хмельницького універсали вирішували подальшу долю монастирського землеволодіння. Всі наступні гетьмани лише видавали нові підтвердження на ці самі землі.

Необхідно відзначити, що у першій половині 50-х років XVII ст. для українського православного духівництва домінуючими були економічні інтереси. Проблема юридичного підтвердження та закріплення канонічних прав і привілеїв української православної церкви у той час, по суті, була вже вирішеною. Розуміючи це, уряд Б. Хмельницького не збирався ліквідувати систему монастирського землеволодіння, а навпаки, намагався її зміцнити та розширити. За даними відомого українського вченого І. Крип'якевича, за період з 1648 до 1657 р. монастирі отримали більш як 80 володінь, шляхта – близько 50, а старшина – до 20 [228,с.258,263,283].

Велику кількість універсалів Б. Хмельницький видав київським монастирям. І це не випадково. Саме тут, у Києві, знаходилися найстародавніші, найповажніші не лише в Україні, а й за її межами монастирі. Нова влада робила все можливе, щоб заручитися підтримкою саме цих духовних установ. На той час православні монастирі були економічною основою держави, оскільки володіли значними земельними угіддями й промисловими підприємствами. Крім того, вони продовжували залишатися основними осередками поширення освіти та писемності серед населення та провідними центрами літописання. Саме тому, заручившись підтримкою таких впливових інституцій, гетьманська влада могла отримати право на легітимне існування.

Не став винятком і Михайлівський Золотоверхий монастир, який теж отримав нові володіння від гетьманського уряду та зміг підтвердити ті землі, які вже він мав. Так, 21 травня 1654 р. Б. Хмельницький наказав київському полковникові передати містечко Вигурівщину ігуменові київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, «...абы вцале вшелякие пожитки

доходили и жаден жебы кгрунтов тамошних и сеножат не займовал, а кгда который перешкоду чинил, такового в. м. срокго карай» [82,с.144]. Універсалом, підписаним наступного дня, Б. Хмельницький наказував усім жителям м. Вигурівщини, за винятком козаків, відбувати «вселякое послушенство и подданство» ігуменові Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря [82,с.145]. До такого виду документів слід віднести й універсал гетьмана про передачу Федаківського млина під Трипіллям монастиреві: «хотячи, абы они спокойнее его уживали, до которого млина приказуем, абы се жаден не втручал, иначей не чинячи» [82,с.170]. Ще на початку Національно-визвольної війни на прохання монастирів Б. Хмельницький почав видавати універсали на захист православних обителів. Так, 12 листопада 1649 р. гетьман видав універсал про заборону козакам робити шкоду в лісах Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря: «...приказуем вам, абысте от того часу поперестали в тые дуброви и леси вежджати и шкоды чинити. А если бы который упорным былъ, а сего листу нашего не слухоль, таковой каждый и нагорожати и срокго караний будет. А особливе панъ сотникъ василковъский своим оголосити повинен и каждого срокго карати мает, на которого скарга будетъ, а ежели бы фолкговаль и справедливости не чинил, теды срокгости войсковое дознает, кгда ж особливе на вас ускаржаются» [82,с.94-95].

Таким чином, позиція гетьманської влади щодо повернення «прежних прав и вольностей» задовольнила не лише козацький стан, а й відповідала інтересам вищої православної ієрархії.

Внаслідок війни багаті київські монастирі – Печерський, Михайлівський, Флорівський, Братський та інші зазнали матеріальних збитків. Уціліли лише їх центральні володіння, а що стосується вотчин, то їх захопили козаки і селяни [86,с.395]. Так, мешканці сіл Глеваха, Малютинка та Юрівка робили «великую шкоду» в дібровах і лісах Золотоверхо-Михайлівського монастиря. Така сама доля спіткала й багато інших монастирів. Селяни відчували в особі

монастирської адміністрації свого ворога, а тому разом з панськими володіннями знищували так само й монастирські [324,с.82].

Б. Хмельницький грамотами та універсалами повернув ченцям все, що належало їм раніше. Таку прихильність відносно монастирів та церков Б. Хмельницький пояснив в універсалі Богоявленському монастирю у січні 1651 р.: «Поневаж всемогущею своєю рукою десною Бог и сотворитель неба и земли сподобив мені неприятелів і гонителей всходной православной церкви, матки нашей, ляхов з Украины в Польщу далеко прогнати; старане мою пильное около благоліпія церков божих і монастирей для размножения хвали Божой» [99,с.347-348]. Наступники Б. Хмельницького, надаючи монастирям і церквам земельні наділи, також неодноразово згадували цю причину у своїх універсалах та грамотах.

Мета, яка була присутня в гетьманських універсалах, виданих монастирям, зовнішньо формулювалася кількома причинами:

- 1) «за отпущение грехов наших и всего Войска Запорожского»;
- 2) «на выживание чернцам»;
- 3) «дабы обители святые и православные церкви Божии всегда в приличном благолепии и добросостоянии для хвалы Божой обретались»;
- 4) «абы хвала Божия брала свое помножение» [93,с.101,104,108,161,162, 372]. Проте, дійсна мета полягала у тому, що новій владі дуже важливо було заручитися підтримкою церкви.

У другій половині XVII ст. стає традицією практика підтвердження монастирям попередніх володінь та надання нових. Всі наступні гетьмани, бажаючи уподібнитися Б. Хмельницькому, надавали церквам та монастирям широкі права на старі та нові володіння.

Підтверджуючі універсали були не випадковими і монастир випрошував їх не заради поповнення власних архівів. По-перше, вони були одним із засобів отримання землі, по-друге, вони були необхідні для того, щоб обмежити свою власність від посягань народних мас. По-третє, монастир використовував у



майбутньому гетьманські універсали для подальшого розширення своїх володінь в даному регіоні.

І все-таки, монастирська адміністрація не задовольнялася подібними документами. З метою закріплення за собою отриманих володінь й переводу їх у вотчинний стан, монастир почав звертатися до російського царя. Царські грамоти мали певні переваги перед іншими актами. Згідно із законодавчим кодексом, який діяв на території України, царські грамоти «имеют быть сохраняемы свято и нерушимо на вечные времена по своей силе». Таким чином Михайлівський Золотоверхий монастир просив затвердити за ним м. Вигурівщину, м. Стайки, які колись належали польському шляхтичу Березовському [63,с.745].

У 1685 – 1686 рр. українська церква була підпорядкована Московському патріархату [325,с.128-151]. Ця подія негативно вплинула на розвиток Михайлівського Золотоверхого монастиря. Російські урядові кола й церковний клір ставилися до київського православного духовництва як до меншовавтого, обмежуючи його суспільний та політичний вплив на розвиток суспільства. З цього часу починається поступовий процес обмеження монастирського земельного володіння.

Наприкінці XVII ст. гетьмани не полишали монастир поза своєю увагою. Так, щедрим меценатом для церкви в цей час був І. С. Мазепа. Під час його гетьманування (1687 – 1709 рр.) ним було видано монастирям більше універсалів на володіння землями, як при усіх його наступниках. Особливою увагою користувалися, як і за часів Б. Хмельницького, київські монастирі – Києво-Печерська лавра, Софійський монастир, Межигірський, Братський, Михайлівський Золотоверхий та ін.

Зокрема, своїм універсалом від 1694 р. гетьман підтвердив володіння Михайлівського монастиря поблизу м. Вигурівщина, наданого монастирю гетьманом Б. Хмельницьким [10,арк.16]. Іншим універсалом від 26 серпня 1699 р. на прохання ігумена та братії монастиря І. С. Мазепа підтвердив усі володіння, які мав монастир до цього часу, надані йому царями, польськими

королями, колишніми гетьманами й різними людьми побожними, а саме – на земельну ділянку, на якій розташовувався власне сам монастир, на певні київські двори, які були придбані у киян у різні часи, а також отримані у дарунок від заможних вдів. Також І. С. Мазепа підтвердив права Михайлівського монастиря на селища з орними землями, зокрема села Борщовка, Бровка, Глеваха, Вигурівщина. Крім того, зазначений універсал підтверджував права монастиря на острів Михайлівщина, греблю на р. Острі, Пустую та Переяславську й млин на Переяславській греблі. «И он гетман... дал сей универсал свой, которым все те их кгрунты, монастырские земли, селища, дворовые земли, дворы, мельницы, гребли, озера, сеножати, поля, нивы, рощи, леса и иные угодыя з границами и межами, знаками и всякими околичностями, которые есть подлинно описанные в Канцелярии войсковой, утверждает и укрепляет. А к тому... дает вновь два селища. Одно зовимое Крюковщина, а другое – Даниловка их же монастырю Михайловскому с кгрунтом прилеглим и со всеми границами...» [10,арк.17-19]. Причиною такого широкого підтвердження маєтностей монастиря стало те, що наприкінці XVII ст. уніати активізували свою діяльність у Києві, спрямовану на захоплення земель православних монастирів. Так до рук уніатських священників перейшла частина багатих маєтностей, що належала Михайлівському Золотоверхому монастирю, а також маєтки Київського Пустинно-Микільського, Братського, Межигірського, а також Дерманського, Дубенського та інших монастирів. При цьому було зрозуміло, що польський уряд намагався переманити православне духівництво на бік унії багатими бенефіціями та іншими привілеями [180,с.104]. Пізніше гетьман видавав подібного характеру документи, в яких кожного разу зазначали старі володіння монастиря та нові земельні надходження.

Визначним меценатом та патроном Михайлівського Золотоверхого монастиря був і гетьман І. Скоропадський, який своїми універсалами та грамотами підтверджував маєтності та землі монастиря, а також надавав йому нові. Зокрема, гетьман І. Скоропадський пожалував монастирю у Київському

полку дві маєтності – Крихаєво та Боденки з усіма угіддями, що належать цим селам, а також монастир, збудований його коштом – Красногірський з приналежними йому маєтностями (с. Піски) [20,арк.1-3,170-171].

Окрім жалуваних грамот, монастирі здобували землі ще двома шляхами: купівлею та займанщиною. Біди, які несла з собою Визвольна війна й боротьба Росії з Річчю Посполитою за Україну, оберталася часто монастирською адміністрацією на свою користь: відкривалися нові можливості для розширення монастирських вотчин. Спустошення земель, викликане війною, поглиблене набігами татар, а також неврожаями, голодом, епідеміями, набігами сарани змушували частину селян, козаків та міщан продавати свої орні землі, ліса, огороди та сінокоси. Внаслідок таких купчих угод Михайлівський Золотоверхий монастир отримав млин на греблі Переяславській, ряд озер на острові Кораблища, землі поблизу с. Телепнинське за 7 тис. золотом, кілька київських дворів, поля, сіножаті та багато інших угідь [10,арк.9-12,20;20,арк.2-4зв.].

Інший спосіб отримання землі монастирями був пов'язаний з видачею позик селянам під заставу землі, і, нерідко, через неможливість вчасно розплатитися селянська земля переходила у власність монастиря.

Важливим джерелом поповнення багатства монастиря, в тому числі й нерухомого у XVII – XVIII ст. залишалися надходження у вигляді вкладів на «помин душі» [235,с.182-183,227,228;84,с.84]. Існували й так звані «вступительные взносы» нових монахів, а також «земельные поступления в пользу монастыря от монашествующей братии» після їх смерті. Крім того, до монастиря переходило й «выморочное» майно, родин, які померли під час епідемій [293,с.151].

Михайлівський Золотоверхий монастир отримував нові маєтності й шляхом передачі їх у спадок за заповітом. Відомий факт передачі сіл Креничі й Криновщини у володіння обителі від заможного світського землевласника Степана Кереничного [13,арк.4-4зв]. У 1661 р. дружина київського війта Самковича Катерина після смерті свого чоловіка передала за 7 тис. золотих

право на «...земли и грунта прозванием Телепнинские» й право на сінні покоси у межах цих земель [10,арк.10].

Стрімкий ріст монастирського землеволодіння в другій половині XVII ст., отримання духівництвом значних імунітетних прав, почав викликати у старшини незадоволення й заздрість, насамперед через обезземелення частини козацтва, перехід їх у залежне становище від корпоративних власників. Боротьба за робочі руки призвела до зіткнення старшини з монастирями. Вже наприкінці XVII – на початку XVIII ст. змінюється політичний курс гетьманату. Це призвело до того, що виходить кілька указів, якими забороняється отримувати нове нерухоме майно. У статях гетьманів Д. Многогрішного від 1660 р., І. Самойловича від 1674 р., І. Мазепи від 1687 р., визначено кілька пунктів, що забороняли монастирям збільшувати число посполитих підданих у своїх маєтностях [136,с.141]. Відомі й два закони І. Скоропадського, які регулювали надходження нерухомості у власність монастирів. Згідно з першим законом – кожен перехід нерухомості від приватної особи у власність монастиря повинен був мати санкцію гетьмана і згоду найближчих родичів власника [84,с.172]. Другим законом давалося право гетьману відбирати у монастирів даровані їм землі.

Таким чином, набирає обертів процес боротьби світських та духовних феодалів за земельні володіння. Українська світська влада намагається підпорядкувати православну церкву собі, оскільки на той час вона була економічно незалежною і мала значний вплив у суспільстві. У 1728 р. гетьман Данило Апостол звернувся до уряду з проханням про заборону надавати нові маєтності монастирям. У свою чергу царський уряд, проводячи політику підпорядкування духовної влади світській, був зацікавлений у звуженні монастирських прав та привілеїв, зокрема, в обмеженні земельної власності. У зв'язку з цим гетьман отримав наказ від царя: «В Малой России монастирям, обретающимся попам и всякого духовного чина людям казачьих земель, грунтов и никаких угодий не покупать, и казаками всякого мирского чина людям и никаким не давать и укреплять. А кто с сего указа у казаков и у иных, что из

такого недвижимого имени в монастырь купит или безденежно получит, то от монастырей и попов и от церковников отбирать безденежно и отдавать ... кому надлежит» [184,с.32]. За словами В. Барвінського: «...это узаконение было тяжким ударом для монастырей и вообще духовного землевладения: ведь прежде монастырь усиленно и беспрепятственно скупал грунты, так что жители заносили гетману жалобные апелляции» [136,с.141].

Отже, стає зрозумілим, що царський уряд заборонив таке свавілля з боку монастирської братії, але замість цього дозволив приватним особам надавати монастирям у спадщину гроші. Однак незважаючи на заборону, царський указ постійно порушувався. Самі гетьмани, відібравши землі від монастирів, знову повертали їх до попередніх власників. Ні українські гетьмани, ні російські царі не хотіли ворогувати з українським православним духівництвом. Для всіх це була міцна опора приборкання народних мас, особливо в часи Руїни. Тільки І. Мазепа за час свого гетьманства видав більше 1000 земельних універсалів [184,с.32].

Посягання на земельні володіння монастирів були не лише з боку світської влади, а й нерідко самі монастирі намагалися відібрати ті чи інші володіння один у одного. Внаслідок цього виникали конфлікти між різними обителями. Для з'ясування справедливості монастирська адміністрація в означений період продовжувала користуватися Статтями Литовського статуту, якими визначались межі й права поземельних володінь шляхом полюбовних «сделок» й свідчень старожилів. Зо добру чарку горілки цих свідчень можна було зробити скільки завгодно як з однієї, так із іншої сторони [48,арк.2зв.]. Тоді справа вирішувалася шляхом наїздів та розбоїв [204,с.554]. Це змушувало монастирі проявляти особливу турботу в збиранні й ретельному веденні всіх письмових документів на земельне володіння.

Так, Михайлівський Золотоверхий монастир сперечався з Києво-Богоявленським монастирем за села Ходосівку та Крюківщину. Й на підтримку власник «крепостей» на володіння землями запрошували місцевих старожилів, які нібито пам'ятали, де раніше проходили межі земельних володінь двох

монастирів [128,с.46-49]. А у 1714 р. Михайлівський Золотоверхий монастир сперечався з Свято-Троїцьким монастирем за землі Вигурівщини та Троещини і за протекцією І. Скоропадського виграв суд й крім того, що зберіг старі землі отримав й нові володіння [20,арк.149-156].

У 1746 р. Сенат та Синод проводили спеціальне судове розслідування між Києво-Печерською лаврою та Михайлівським Золотоверхим монастирем через земельні суперечки. У 1743 р. васильківський міський ієромонах Глікерій й місцевий шафар, ієромонах Антоній підбурили своїх селян здійснити напад на сусідню вотчину Михайлівського Золотоверхого монастиря – с. Глеваху. Під час цього нападу васильківці захопили у мешканців цього села худобу, але головне – під час бійки, яка відбулася в селі, був вбитий підєконом Михайлівського монастиря ієродиякон Єрофей [350,с.179].

Під час розгляду справи було встановлено, що винними у розбої виявилися обдурені своїм городничим піддані Києво-Печерської лаври васильківські селяни. Синод наказав негайно відіслати винних до Генерального військового суду для покарання. Такого роду напади підданих Києво-Печерської лаври на землі та маєтки Михайлівського монастиря продовжувалися до кінця XVIII ст. Так, у 1755 р. архімандрит Києво-Печерської лаври Лука направив своїх людей на землі Михайлівського монастиря на Дівич Горі і наказав їм вигнати звідти його підданих. У свою чергу Михайлівський монастир просив імператора захистити ці землі. А у 1759 р. знову Лука прислав людей своїх, щоб збирали жито, яке належало Михайлівському монастирю. Внаслідок таких подій Генеральний військовий суд наказав архімандриту Києво-Печерської лаври Луці зобов'язатися припинити розбійні напади на землі Михайлівського Золотоверхого монастиря [12,арк.1-2].

Але бували випадки, коли й Михайлівський монастир незаконно відбирав землі й майно селян та козаків. У 1759 р. до Генерального військового суду надійшла скарга військових канцеляристів Івана та Андрія Гамалії на Михайлівський Золотоверхий монастир за привласнення ним с. Бодавка, половини с. Хрулі з млинами на р. Сулі та хутора Веткалівка у Лубенському

полку [11,арк.1-2]. Суд постановив повернути незаконно захоплені землі їх власникам.

Проте існують свідчення про те, що на початку 60-х років XVIII ст. Михайлівський Золотоверхий монастир втратив частину своїх земельних володінь. Зокрема, внаслідок судового процесу між Михайлівською обителлю та Київським Богоявленським Флорівським монастирем, який відбувався в лютому 1763 р. Михайлівський монастир втратив право на володіння с. Ходосовкою [13,арк.2-3зв.].

Складно сказати, які насправді площі займала вся земельна власність монастиря, адже в архівних документах при описі меж володінь використовуються такі орієнтири як «стара груша», «двір міщанина», які до нашого часу не збереглися. А тому неможливо ідентифікувати місцевість, вказану в архівних актах XVII – XVIII ст. з сучасним ландшафтом.

Таким чином, на підставі аналізу документальних джерел нами зроблено спробу простежити процес поступового формування земельної власності монастиря. Ми дійшли висновку, що власність Михайлівського Золотоверхого монастиря формувалася разом з розбудовою обителі такими шляхами: отримання фундаційних царських указів та жалуваних грамот, на основі гетьманських універсалів та наказів, накази та універсали Генеральної військової канцелярії, дарчих листів знатних осіб, міщан та священників навколишніх сіл, судової документації, внаслідок якої зростало земельне володіння монастиря.

Спираючись на згадані документи та дослідження істориків, окреслимо межі та загальну кількість об'єктів монастирської власності. Перш за все власністю монастиря є місце під самим монастирем і становить: у довжину 203 сажень, а у ширину – 164 сажні [158,с.40].

**Земельні володіння Михайлівського монастиря напередодні  
секуляризаційної реформи**

<b>№ з/п</b>	<b>Назва володіння</b>	<b>Розташування, площа, що входили до складу</b>	<b>Яким чином отримана</b>
1.	Поле	На Кудряві	
2.	Введенська нива	На південь від монастиря, над Хрещатиком	Надана за заповітом 1602 р. В. І. Черевчієм, який похований у монастирі.
3.	Оріновська або Дівич Гора	За р. Либіддю на захід від Києва	Надана княгинєю Іриною
4.	Острів Кораблище	По Дніпру нижче Києва	Грамота короля Олександра 24.03.1502 р. на ім'я Дмитрія Путятича. Підтверджено мандатом короля Сигізмунда 17.10.1563 р.
5.	Острів Михайлівщина, озера Петрикове, Плосььке, сінокоси над р. Радонькою	Навпроти Подолу, на верхньому кінці Чорторії	Давнє володіння монастиря, підтвержене К. Острозьким 1560 р.
6.	Сінокіс	Під Києвом на Оболоні	Придбаний у 1661 р у вдови київського вйта Катерини Самковичевої
7.	С. Борщагівка Михайлівська	Київська обл., на пд.-зх. від Києва	Пожалуване Святополком
8.	Села Глеваха та Мала Глеваха	Київська обл., на пд. від Києва	Придбані у дружини Семена Гриноковича у 1563 р.
9.	Село Віта й млин на р. Віті	Київська обл., на пд. від Києва	Надані князями Романовськими
10.	Селище Юрівка	Київська обл., на пд. від Києва	Відписане по заповіту київського міщанина Семена Мелешковича у 1563 р., підтверджена грамотами гетьманськими, королівськими та царськими
11.	Села Крюківщина, Данилівна, Забірря	Київська обл., на пд. від Києва	Пожалувані грамотою царя Петра Олексійовича 1700 р.



Продовж. табл. 2.1.

12.	Бородянська маєтність	Місто Бородянка, села Нова Гребля, Загальці, Мосане, Красносілля	Пожалуване грамотою царя Олексія Михайловича 31. 12. 1660 р. Пізніше відібрано польським урядом
13.	Село Блиставиця		Передане за заповітом вдови кївського вйта Катерини Властовської в 1707 р, й утверджено гетьманським універсалом 1711 р. Пізніше відібрано польським урядом
14.	Орні землі	Поблизу р. Прип'яті	Належали монастирю «з часів давніх».
15.	Село Лисковщина	Поблизу Толстого лісу на р. Ірпінь. Включала в себе два двора та обширні ліси навколо села	Придбана у армянина Макарія
16.	Село Вигурівщина (Милославщина)	Київська обл., на пн. від Києва	Пожалувані воєводою Немиричем в 1521 р. Пожалуване власником села Вигурою в 1553 р. Підтверджено грамотою Б.Хмельницького
17.	Хутір Милославський	Сінокоси, рибні озера, бір, гай, маєток з садом	Придбане у вдови Переяславського вйта Марії Полоцької у 1693 р.
18.	Землі	У м. Острі	Пожертвування від вдови Київського бургомистра Богдана Войнича – частина млина на Городищі. Гетьман Самойлович в 1672 р. – помір військовий. Митрополит Краковський підпорядкував монастирю соборну церкву Архістратиґа Михаїла в Острі
19.	Млин	Під Переяславом на р. Трубіж	Пожертвований полковником Дмитранським в 1691 р.
20.	Млин	Неподалік від Баришівки в с. Селячівка	Подарований монастирю св. Іоанном в 1693 р.

*Продовж. табл. 2.1.*

21.	Села Крихаїв й Боденьки	Київська обл., на пн. від Києва	Пожертвувані гетьманом І.Скоропадським в 1712 р. взамін сіл, які відійшли до Польщі
22.	Села Бодавка, Хрулеве та Всукилівка	Київська обл., на пн. від Києва	По заповіту Марії Василівни Гамалєєвої в 1718 р.

Складено на підставі: Голованский Е. Киево-Златоверхо-Михайловский первоклассный монастырь и его скит Феофания. – Киев, 1998. Фонди ЦДІАУ №№ 169, 51, 1219, 127, 1407,220, 59 ЦДАІУ в м. Києві

Всі маєтності були затверджені за Михайлівським Золотоверхим монастирем привілеями польських королів, універсалами гетьманів і грамотами російських царів Олексія Михайловича, Петра Олексійовича та Єлизавети Петрівни. Але у 1786 р. внаслідок секуляризаційної реформи нерухома власність монастирів перейшла у державну скарбницю, у тому числі й власність Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Процес формування земельної та майнової власності монастирів Лівобережної України був закономірним явищем для XVII – XVIII ст. Михайлівський Золотоверхий монастир формував межі своїх володінь упродовж свого існування. Гетьманська влада та Російський царський уряд, по можливості сприяли придбанню земель та розширенню маєтностей монастиря, що у свою чергу привело до перетворення обителі на одного з найбагатших приватних власників. Наявність великої кількості придатних для господарства земель, розташованих на узбережжі річок та біля ставків, а також у лісовій зоні дали можливість розгорнути активну господарську та промислову діяльність. Але внаслідок зміни курсу політики російського уряду, й початку процесу підпорядкування духовної влади світській – монастир почав зазнавати відчутних ударів по своїй власності.

Становище православних монастирів та храмів на території України у XVIII ст. визначалося суспільно-політичною ситуацією, що склалася в українських землях, які знаходились у складі Російської імперії. На початку XVIII ст. Петром I було розпочато підготовку реформи вищого церковного

управління, що полягала у новому баченні церкви та духовництва в державі. Основні положення реформи були відображенні у Духовному регламенті 1721 р. Він став обов'язковим для всіх єпархій, парафій і монастирів на тій частині українських земель, які входили до складу Російської держави [102,с.452-454]. Під документом підписалися не тільки цар Петро I, а й сенатори, ієрархи вищого духовництва Росії та України [66,с.154]. Підписані українським духовництвом основні положення Регламенту істотно обмежували самостійність монастирів у фінансовій, господарській та релігійній діяльності. Зокрема, Петро I іменним указом від 20 січня 1724 р. зажадав від Синоду відомостей про те, скільки в монастирях лишається грошей, щоб можна було на них утримувати неімущих, солдатів та службовців із ченців, а також, щоб знати, скільки коштів виділяти на створення училищ [256,с.212]. Цар повеліває розташувати в монастирях відставних солдатів, які не можуть працювати, і жебраків, а ченців зобов'язував доглядати і обробляти землю, «...щоб самим хліб собі добувати» [256,с.213].

5 лютого 1724 р. було видано приблизний штат монастирів, який визначав річне утримання братії грошима і хлібом, залежно від того становища, яке займав чернець. Наприклад, рядовий чернець отримував 6 руб. і 5 четвертин хліба [256,с.213].

У зв'язку із запровадженням штатів у 1724 р. посилюються вимоги до монастирів. Керівні церковні органи зобов'язуються подавати відомості про господарську діяльність і стан монастирів та єпархії. Та незважаючи на це, ні Синод, ні Київська митрополія таких відомостей не подали [256,с.213].

Дещо потеплішали відносини Української православної церкви з російським урядом, коли російський престол посіла цариця Єлизавета Петрівна. Взявши на себе функції заступниці православ'я, вона із задоволенням демонструвала благочестя, турботу про церкву та її служителів. Українське духовництво поклало на неї величезні надії. Але прихильність російського уряду та його ставлеників в Україні до української православної церкви тривала недовго. Вже у 1754 – 1755 рр. гетьман Кирило Розумовський на основі указів

Єлизавети Петрівни ліквідував прогінні, перевізні і торгові збори, значна частина яких раніше надходила на користь кафедри і духівництва [116,с.440].

З часом регламентуючі заходи щодо українських православних монастирів та храмів посилювалися. Наступ царизму на права українського духівництва призвів до скорочення чисельності православних осередків. Указ Катерини II 1764 р. відносно секуляризації маєностей монастирів, церков, архієрейських будинків України не стосувався, але тенденція до закриття була вже помітна: «...Монастырей положить числа, и некоторые оставить для престарелых солдат и унтер-офицеров. Также для долгаус (умалишенных и вместе нищепитательных домов обоих пол персон). Новых монастырей отнюдь не строить, и то для того, что большая часть монастырей в худом присмотре и разорении. Так действительно благолепие церковное больше приращение иметь будет оттого, чтоб оных было несколько меньше, да и наполненные монахами и в пристойном изобилии, также и монастыри б в цветущем состоянии, а не разорении находились» [69,с.15]. Як бачимо, російська імператриця, подовжуючи антимонастирські реформи, прагнула швидше домогтися підпорядкування монастирів світській владі. Означений документ виявив державне ставлення до чернецтва та обителів, виправдовуючи при цьому насильницьке реформування усіх сторін монастирського життя. Політика Катерини II відносно українських монастирів диктувалася, з одного боку, економічними міркуваннями Петербурга. Адже за рахунок підпорядкування українських монастирів російських уряд міг здобути додаткові кошти для державної скарбниці. З іншого боку, обмеживши вплив монастирів на суспільство, Росія могла пришвидшити процес асиміляції українського суспільства.

Проте на початку свого правління Катерина II не наважилася повести секуляризаційну реформу в Україні. Вона намагалася заручитися підтримкою як світських феодалів, так і духовних ієрархів, причому, для останніх вона не скупилася на обіцянки вигод від цієї реформи. Та незабаром з'ясувалося, що українське духівництво опинилося в опозиції щодо політики царського уряду.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х років XVIII ст. Катерина II скликала Комісію для підготовки та проведення секуляризаційної реформи в Україні. Українське духівництво взяло активну участь у роботі цієї Комісії. Аналізуючи головні вимоги українського духівництва до законодавчої Комісії 1767 – 1774 рр., ми доходимо висновку, що у цілому воно виступило з двоякою позицією. З одного боку, духівництво сподівалося на протекціоністську політику царизму, домагаючись шляхетського звання з усіма його правами, пільгами та привілеями; прагнуло духівництво інших гарантій збереження свого землеволодіння і захист його від можливого пограбування. Більше того, воно прагнуло зберегти всі можливості примножувати своє нерухоме майно за рахунок інших станів і позбавитися конкуренції з боку міщан, козаків у винокурінні, торгівлі та промислах.

Переслідуючи мету як можна повніше використати матеріальні, людські ресурси своїх володінь, духівництво покладалося на допомогу уряду і у вирішенні селянського питання – закріплення селян за власниками, недопущення переходу своїх підданих в інші стани, і, зокрема, козацтво. Духівництво також просило уряд полегшити участь своїх селян при сплачуванні державних податків і виконанні повинностей для того, щоб ефективніше використовувати його у своїй вотчині. У вирішенні політичних питань прагнення духівництва зводилися до необхідності збереження традицій часів підпорядкування Константинопольському патріарху та повернення колишніх прав і привілеїв митрополиту у справах внутрішнього управління. На цей час підпорядкування церкви державі стало фактом. Церква уже не протистояла державі, її апарат виявився частиною державного апарату, а «духовні особи» – державними чиновниками в рясах. Доля українського духівництва також вже була визначена. На порядку денному в уряді постало питання секуляризації монастирського землеволодіння в Лівобережній Україні. І тут уряд повністю підтримували Синод, місцева адміністрація, козацтво, міщани та селяни [256,с.231-246].

Кардинальні зміни в Україні відбулися з січня 1782 р., з утворенням Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. 10 квітня 1786 р. імператриця Катерина II видала указ щодо передачі всіх володінь малоросійських монастирів з «посполитими людьми» до державної казни. На утримання монастирів державою виділялися згідно з указом певні кошти, обсяг яких залежав від того класу, до якого належала та чи інша обитель. Монастирі було поділено на три класи, а ті, що не входили до означеної класності підлягали виведенню за штат і перетворенню на парафіяльну церкву, навчальний або лікувальний заклади.

За підрахунками вчених, у результаті секуляризаційної реформи в Україні з 85 монастирів було ліквідовано 29, залишилося 56 обителей різного класу [287,с.548]. У свою чергу дослідник релігійної історії В. Зверинський, використовуючи статистичні матеріали з секуляризації монастирів Російської імперії, наводить інші дані. За його підрахунками, у результаті реформи було закрито 45 монастирів, більшість з яких у Київському та Чернігівському намісництвах [203,с.2-28]. Помітна різниця в цифрах має своє пояснення. На нашу думку, кожен, хто досліджував означену проблему, використовував різні джерела. Одні дослідники за основу брали кількість монастирів, зазначену в указах, інші – чисельність, що складалася після урядових розпоряджень про ліквідацію монастирів. Отже, після оголошення імператорського Указу в Київській єпархії залишилося 11 монастирів, серед них: вісім чоловічих монастирів та три жіночих монастирі. Після проведених заходів Михайлівський Золотоверхий монастир було зараховано до I класу.

Після 1786 р. за Михайлівським монастирем залишили лише наступні маєтки: Луг Кораблище, поблизу с. Козина, площа якого становила близько 90 десятин, і який приносив прибутку до 508 руб. на рік; хутір на р. Либідь, площею 14 десятин, з будинками для монастирських послушників; хутір Ярвіці, в трьох верстах за Феофанією, площею 43 десятини, з садом і городом; хутір Феофанія, площа якого становила 134 десятини; млин у с. Мотовилівка, який приносив монастирю до 1000 пуд. борошна. При ньому простора хата й 11

десятин орної землі; хутір поблизу с. Вигурівщина, який приносив монастирю сіном значний прибуток [158,с.148-150]. На 1787 р. монастир щорічно отримував від своїх маєтків прибутків від 43 до 47 тис. руб. сріблом. Крім того, секуляризаційна реформа чітко визначила розміри земельних володінь духовних власників. Вони становили в 1797 р. 60 десятин (66 га) для архієрейських будинків і до 30 десятин (33 га) для монастирів [157,с.26.].

Таким чином, аналізуючи історію боротьби у правлячих колах Росії та України навколо такої проблеми, як відносини державної влади і духівництва, корені якої знаходилися у сфері земельної політики, можна сказати, що у середині 80-х років XVIII ст. склалися всі передумови для проведення секуляризаційної реформи. Це і криза вотчинного господарства духівництва, і боротьба селян у монастирських вотчинах, і прагнення абсолютизму пристосувати підвалини феодального ладу до розвитку капіталістичних відносин. Важливою передумовою стало прагнення Російського уряду отримувати додаткові прибутки з українських монастирів. Гостра проблема в грошах, спричинена війнами другої половини XVIII ст., прискорювала проведення секуляризаційних заходів. Крім того, не слід забувати й про загальнодержавні цілі, які ставив перед собою уряд Російської імперії, а саме – асимілювати нарешті українське населення, знищити українську націю як таку та уніфікувати суспільне життя в межах держави.

Наслідки реформи були неоднозначними для різних верств духівництва: штатні монастирі поділялися на три класи відповідно з різним рівнем утримання.

Незважаючи на свою непослідовність, указ про секуляризацію 1786 р. завдав відчутного удару церковному і монастирському землеволодінню і прибуткам церкви. Штатне утримання мали не всі монастирі, а лише незначна частина. Решта переводилась на категорію парафіяльних церков, а деякі були просто закриті. І той факт, що Михайлівський Золотоверхий монастир було зараховано до I класу, вказує те, що на той час він відігравав одну з провідних ролей у житті українського народу.

Фактично в Лівобережній Україні було ліквідовано земельну власність духівництва і напівзалежна від держави верства духовних землевласників. Духівництво України через секуляризаційну реформу 1786 р. остаточно втратило економічну могутність. З наступної таблиці видно як було розподілено кошти між церквами та монастирями Київської єпархії після проведення секуляризаційної реформи.

Таблиця 2.2.

**Розділ коштів на утримання церков Лівобережної України згідно  
секуляризаційної реформи 1786 р. (Київська єпархія).**

№ з/п	Призначення коштів	Руб.	Коп.
1.	Київському митрополиту	3744	40
2.	Обслузі архієрейського дому	1521	75
3.	На потреби церкви	900	-
4.	Київській декастерії	932	90
5.	Додаткові	500	-
6.	Києво-Печерській Лаврі	10570	-
7.	Київській академії	8400	-
8.	Софійському собору	2058	-
На монастирі чоловічі:			
I класу:			
9.	Києво-Микільському	2317	50
10.	Києво-Золотоверхо-Михайлівському	2317	50
II класу			
11.	Києво-Грецько-Катерининському	1511	90
12.	Лубенському Преображенському	1511	90
13.	Переяславському Вознесенському	1511	90
III класу			
14.	Києво-Видубицькому	956	30
15.	Козелецько-Георгіївському	956	30
На монастирі жіночі:			
I класу			
16.	Києво-Флоровському-Вознесенському	2409	80
II класу			
17.	Києво-Богословському	675	80
III класу			
18.	Золотоніському Благовіщенському	525	60
Всього на Київську єпархію		43847	15



Таким чином, основними причинами стрімкого розвитку господарства Михайлівського монастиря стали як суспільно-політичні, так і соціально-економічні чинники. Зокрема, відновлення української православної ієрархії та Національно-визвольна війна. Внаслідок цих подій монастир не лише підтвердив свої права на нерухоме майно, але й значно збагатився, оскільки отримав колосальну підтримку з боку офіційної влади. Крім того, джерелами поповнення нерухомого майна обителі продовжували залишатися пожалування, численні фундуші і пожертви на користь монастиря, судові земельні позови та суперечки адміністрації з міщанами й іншими монастирями. Внаслідок секуляризаційної реформи 1786 р. земельний фонд монастиря значно зменшився й становив 321,2 га, але у 1797 р. земельні володіння духовних власників були скорочені до 33 га. Проте Михайлівський Золотоверхий монастир був зарахований до найвищого класу монастирів і одержав на своє утримання найбільшу суму серед чоловічих монастирів – 2317,5 руб.

### 2.3. Сільське господарство та промисли обителі

Протягом досліджуваного нами періоду Михайлівський Золотоверхий монастир намагався усіляко збільшити та закріпити права на свої земельні володіння на тривалий час. Чинні у XVII та протягом XVIII ст. царські укази і грамоти, згідно з діючим у Лівобережній Україні законодавством, зберігали довічне користування на все, що було надано монастирям [66,с.252-255]. Заручившись надійними гарантіями царського уряду та гетьманської влади у справах володіння нерухомим майном, православні обителі активно розвивали господарську та промислову діяльність. Основною метою господарської діяльності монастирів було нагромадження коштів. Багатство обителі полягало насамперед у наявності придатної для господарства землі, худоби, різноманітних видів промислів та пасік. Монастир виявляв наполегливість у розширенні земельних площ та залученні робочої сили. Він зосереджував у своїх руках земельні володіння, значну кількість сіл, хуторів.

У XVII ст. відбувається поступовий процес концентрації земельних володінь у руках великих монастирів. Поряд зі зміцненням старих, з'являються нові обителі. Як стверджує В. Мордвінцев, у Лівобережній Україні з 1650 р. виникло ще додатково 29 чоловічих та вісім жіночих монастирів. Втім, за неповними даними ревізії, на початок XVII ст. в Гетьманщині (без Стародубського полку) нараховувалося 305 монастирських маєтків, що становило 20% усіх приватновласницьких маєтностей у цей період [348,с.47].

Монастирське господарство, утворивши густу мережу по всій Лівобережній Україні, становило собою як унікальне, так і закономірне явище, що мало повністю відповідати законам тогочасного суспільства. Процес становлення власності православних монастирів та подальший їх розвиток, що почався з другої чверті XVII ст. і закінчився в останній чверті XVIII ст. дає можливість розглядати господарство Михайлівського Золотоверхого монастиря упродовж визначеного періоду вже у достатньо сформованому вигляді.

Господарська діяльність Михайлівського Золотоверхого монастиря мала чітко організовану систему господарювання і включала в себе такі види діяльності як хліборобство, городництво, садівництво, тваринництво тощо.

Вигідне становище монастиря на початку XVII ст. сприяло активному розвитку економіки в маєтках обителі. В цей час більшість маєтностей монастиря були перетворені на фільварки з використанням прогресивних елементів господарювання, що сприяло жвавому розвитку аграрного сектору. Зокрема, у маєтностях Михайлівської обителі сільське господарство базувалося переважно на використанні найманої робочої сили, а не кріпаків, як це було до Національно-визвольної війни. Високопродуктивна праця наймитів, досконала техніка й технологія обробітку ґрунтів вивели монастирське господарство на досить високий рівень сільськогосподарського виробництва. Культура обробітку землі упродовж XVII – XVIII ст. все ще залишалася на низькому рівні. Як вважає О. Крижанівський, землеробство на Лівобережній Україні у досліджуваній нами період носило екстенсивний характер розвитку. Зрозуміло, що господарство Михайлівського монастиря, як і всі феодальні маєтки, розвивалися таким шляхом. Водночас дослідження В. Мордвінцева вказують, що, незважаючи на природні умови, технологія вирощування зернових культур на полях обителі була прогресивнішою, ніж в інших феодальних маєтках, що у свою чергу позитивно відбивалося на врожайності [252,с.6]. Наявність у Михайлівського Золотоверхого монастиря великих площ угідь давала можливість ченцям вирощувати різні культури, насамперед зернові.

Основною культурою, яка займала найбільший відсоток у сільськогосподарському виробництві Михайлівського монастиря у цей період залишалось озиме жито. Жито, яке займало майже все озиме поле, становило понад 50% площі всіх вирощуваних культур. Таке становище було пов'язане перш за все з тим, що жито було вигідною у господарстві зерновою культурою. Її вирізняла найбільш стабільна врожайність, раціональність затрат праці по її вирощуванню. По-друге, жито було основною сировиною для виготовлення горілки, яку продавали у багаточисельних монастирських шинках. Важливу

роль також відіграло й ярове жито, яке часто ніби підстраховувало озимий посів.

З ярових культур важливе місце адміністрація відводила вівсу, який йшов на годівлю коней та іншої худоби. Овес мав стабільну, хоча й невисоку врожайність. Як найбільш сильну культуру, овес зазвичай сіяли на гірших та опосередкованих землях.

Важливе місце в асортименті ярових культур займав ячмінь (ячмінний солод йшов на виготовлення пива). На монастирському полі сіяли й пшеницю, в основному ярову. Посіви цієї культури вимагали гарних земель, і були невеликими.

Серед інших культур ярового клину необхідно відзначити горох та гречиху. Посівні площі під ними досягали іноді 8 – 12% ярового поля. Нарешті, обов'язковими для парового трипілля були льон та конопля. Зазвичай сіялися ці культури на мінімальних площах (2%), інші культури: просо та мак сіялися в розмірах, що значно поступалися іншим культурам.

Графік сільськогосподарських робіт на монастирському полі був суворо регламентованим. Економи та підекономи Михайлівського Золотоверхого монастиря зобов'язані були неухильно дотримуватися його. На жаль, ми не маємо наказів адміністрації Михайлівського монастиря щодо графіку робіт, проте зберігся «Наказ», управляючого маєтностями Видубицького монастиря, був досить щільним [96]. Цей «Наказ» був типовим для більшості київських монастирів, у тому числі й Михайлівського Золотоверхого.

Земельні справи виконувалися під наглядом управителя та його помічників. Монастирські настанови в питаннях посіву сільськогосподарських культур були засновані на традиційній аграрній практиці українського народу з обов'язковим урахуванням основних фаз Місяця. Такі самі поради стосувалися й збору врожаю. «Наказ» дає точні правила, які стосуються збору, збереження та переробки зібраного врожаю.

Зазвичай, отримавши відомості про кількість зібраного врожаю, адміністрація Михайлівського монастиря наказувала управляючим-монахам,

яку кількість зерна необхідно було залишити на посів для майбутнього врожаю, на потреби винокуріння й дворового розходу, інший же хліб доставлявся селянами в монастир для потреб монастирської братії, за денний пай їжі працювали в монастирі [146,с.181].

Разом з тим, на показник врожайності в окремі роки впливали природні явища й погодні умови. В досліджуваний період особливо неврожайними були 1714, 1718 рр. Причиною вимерзання ярових та озимих клинів у маєтностях Михайлівського монастиря стали сніг та мороз на початку травня та наприкінці серпня [251,с.12]. Втім невеликі врожаї збиралися протягом означеного періоду у зв'язку з мінливістю кліматичних умов. Погода цих років характеризується різкими змінами та стихійними лихами. Для досліджуваного періоду характерні ранні зими, сильні морози, паводки, град та посухи. Однак порівняно з другою половиною XVIII ст., коли на більшу територію Лівобережної України сталося шістьох сарани, погодні явища були меншою бідою. Протягом 1747 – 1748 рр. сарана знищила значну частину озимого та ярого клинів хліба у господарстві обителі, що в свою чергу призвело до падіння худоби, обмеження в торгівлі та винокурінні. У зв'язку з такими подіями Сенат видав спеціальний наказ про заходи по знищенню сарани та значних обмежень у виробництві, пов'язаному із зерном [104,№10164,№10165]. Становище в ці роки погіршила й сильна засуха.

Іноді причиною неврожаю були проливні дощі й повені. Інтенсивне зволоження ріллі призводило до самого гіршого – вода вимивала з полів роками накопичені органічні компоненти.

Такі метеорологічні цикли, які повторювалися у цей період, мали негативні наслідки для аграрної економіки Михайлівського Золотоверхого монастиря та України загалом. Не випадково з другої половини XVIII ст. відбувається значне зростання цін на хліб, зернові продукти та інші припаси.

Як бачимо, періодично низька врожайність зернових культур призводила до зменшення виробництва продукції винокурень, гуралень та пивоварень, що у свою чергу суттєво впливало на монастирський бюджет. Однак адміністрація Михайлівського монастиря робила усе можливе, щоб рівень розвитку

сільського господарства зростав. Водночас, підкреслимо, що сільське господарство обителі носило екстенсивний характер і здійснювалося не за рахунок кращого обробітку землі, а внаслідок розширення площі посівів та залучення нових земель. Разом з тим, на показники врожайності зернових культур впливали такі традиційні чинники як натуральне господарство та інтенсифікація найманої праці. У контексті зазначеного підкреслимо, що всі орні землі Михайлівського монастиря були поділені на пайки, які обробляли під наглядом підеконома. Селяни, які працювали на пайках, використовували свій реманент і тяглову силу – коней та волів [252,с.23-24].

Вирощування різних видів зернових та технічних культур давало можливість монастирю займатися різними видами промислів, до яких належали борошномельне, винокурне, пивоварне та гуральне виробництво. Для Михайлівської обителі такі промислові галузі були найважливіші, оскільки вони давали левову долю прибутку в господарстві.

Активною формою господарства у вотчинах досліджуваного монастиря були городництво та садівництво, які у другій половині XVII ст. набули певних зрушень. Вони проявилися у введенні нових сортів овочів, фруктів, підвищенні їх урожайності та поширення на значній території. На території Михайлівського монастиря для потреб його жителів існували невеликі земельні ділянки під городні культури та сад, де переважно вирощували яблуні та груші. У досліджуваній нами період на монастирських городах вирощували огірки, буряки, цибулю, часник, капусту, салат, баклажани, гірчицю, кріп, аніс, петрушку, моркву, волоську ріпу, пастернак, гарбузи, мак. Про культивування картоплі у той час в архівних документах Михайлівського Золотоверхого монастиря жодним словом не згадується. Однак, відомо, що картопля почала культивуватися з початку XVIII ст. Перші її клубні потрапили до країни завдяки Петру I. До 1765 р. в Україні про цей овоч нічого не знали. У лютому 1765 р. Катерина II видала перший указ про розведення картоплі, який було розіслано по всіх губерніях імперії. Одночасно було розроблено спеціальне «наставление», де вказувалося, як треба вирощувати цю культуру: про

«приготовления земли», «об очищенни гряд и пашни», «о времени вынимания яблук из земли и бережени их зимой» [146,с.64]. Церковна влада взяла до відома Сенатський указ та «настановлення», але розповсюджувати картоплю по всіх маєтностях не поспішала. Тим більше, що насіннєвого матеріалу виявилось обмаль. Всі інші овочеві культури вирощувалися в значній кількості, задовольняючи потреби не тільки монастирської кухні, але й тих, хто користувався городом, зокрема, найманих робітників. За свідченням П. Федоренка, купівля овочів монастирськими господарствами траплялася дуже рідко й випадково [323,с.42]. Вирощувані у всіх маєтках київських монастирів овочі мали чіткий розподіл. Зокрема, Михайлівський Золотоверхий монастир поставляв овочі до Київської консисторії на утримання штату чиновників й митрополичої контори [252,с.17].

В урожайні роки частина овочів йшла на переробку в монастирські льохи та льодники для зберігання до наступного врожаю, а також на продаж. Частину врожаю монастирські селяни залишали на свої власні потреби.

Особлива увага в монастирських господарствах приділялася садівництву. У садівництві Михайлівський монастир використовував, як стверджує В. Борисенко, найману працю [145,с.64-65]. До функцій найманих садівників входили такі обов'язки: садити дерева, робити щеплення, косити траву, пильнувати за дозріванням плодів, охороняти сад, збирати врожаї та при потребі сушити фрукти. Такі функції у Михайлівському Золотоверхому монастирі поєднував зі своїми основними пасічник [252,с.38]. У садах монастиря вирощували яблука, груші, вишні, черешні, сливи, смородину як чорну, так і червону, барбарис, агрус, малину, грецькі горіхи, виноград, абрикоси, шовковиці та полуниці. Значна кількість фруктів йшла на переробку та заготівлю на зиму. З них варили варення, повидло, сушили сушку. З ягід та яблук робили традиційний український напій – наливку, з винограду – червоне вино, сік. Використовували такі напої ченці в основному для особливих потреб – на релігійні свята, урочисті події, які відбувалися в соборі монастиря, пов'язані з вінчанням, хрестинами тощо. Значну частку продавали в

монастирських шинках, які знаходилися майже в кожному селі, приписаному до обителі. Найкращі сорти фруктів користувалися попитом не лише у вельмож, а й у царської родини.

У серпні 1752 р. Генеральна військова канцелярія на основі урядового указу розіслала по всіх полках припис місцевій владі про купівлю для царської родини зимових сортів яблук та груш [100,с.576-577].

Внаслідок поширення фільваркової системи господарювання відбуваються значні зміни у скотарстві. Першими впроваджують новинки у своїх господарствах управляючі монастирськими маєтностями, не був винятком й Михайлівський Золотоверхий монастир. Насамперед, давала знати про себе постійно спалахуюча епізоотія різної етимології. У цей період падіння худоби було досить частим явищем, це систематично підривало базу для розширеного, а часто навіть для простого вирощування тварин. Необхідно було по-новому організувати господарство. У XVIII ст. набуває значного поширення хуторська система ведення господарства [157,с.27]. У спеціальних хуторах будувалися кілька житлових приміщень і великі господарські споруди для тварин. Така система створювала максимальні умови для ізоляції тварин один від одного на випадок епізоотії. Створення хуторів допомагало й по-новому організувати робочу силу.

Важливе місце в монастирському господарстві займало свинарство. Його розвитку сприяла кормова база, яка постійно збільшувалася – відходи винокурного виробництва. В описах винокурних заводів при монастирі ми бачимо невід’ємний атрибут – саж зі свинями [252,с.38]. Переважна більшість продукції свинарства йшла на продаж, що значно збільшувало бюджет Михайлівського Золотоверхого монастиря.

При вотчинних монастирських палацах, а також у хуторах вирощували і різноманітну птицю: індиків, гусей, качок, курей. Продукція слугувала для задоволення потреб монастирської братії, а також реалізовувалася всередині вотчини.



Риба була одним з найважливіших компонентів монастирської трапези, її подавали щотижня в пісні дні й особливо у період Великого посту. Ось чому Михайлівський монастир у своєму вотчинному господарстві приділяв таку велику увагу розвитку риболовства. В річках, біля яких були розташовані монастирські села, водились осетри, соми, лящі, плотва, лини, язї, карасі, окуні, чехонь та інша риба. Їх виловлювали спеціально наймані за гроші та «харч» монастирські піддані, а потім свіжу, солону чи в'ялену рибу перевозили в монастирську ключню інші селяни [56,арк.7-8зв.].

Бджільництво у володіннях Михайлівської обителі мало велике значення. Пасіка в монастирі була створена за рахунок бджільної десятини, яку збирали у селян. Щорічно, на основі ордера, присланого з монастиря, управляючий-монах зобов'язаний був зробити опис всіх селянських вуликів і кожен десятий, найкращий забрати в монастир. Селяни, які мали менше десяти вуликів, зобов'язані були платити так звані поочкові гроші – по 8 коп. з кожного вулика. Зібрані у селян вулики звозились у монастирську пасіку, під яку було відведене окреме місце. Взимку вулики зберігалися в погребях. Мед та віск часто продавалися на ринку. Мед та медовуху продавали в монастирських шинках. На важливість бджільництва для монастирського господарства вказує той факт, що адміністрація монастиря для управління пасікою допускала тільки ченців із своєї братії [252,с.13-14].

Все вироблене в монастирі йшло на задоволення власних потреб, проте частину продукції монастир зобов'язаний був поставити в місцеву консисторію. Михайлівський монастир мусив поставити за спеціальною розкладкою: 13 кабанів, 6 туш яловичини, 42 барани, 43 відра горілки, 137 відер сивухи, 6 куф пива, 41 тушу сала, 10 четв. пшона, 11 четв. гречихи, 11 четв. пшеничного борошна, 15 четв. гречаного борошна, 9 четв. гороху, 7 четв. маку, 11 відер конопляного масла, 20 пудів вершкового масла, три бочки солоної риби, 7 тис. шт. риби, 26 пуд. солі, одну бочку і 55 відер творога [252,с.17].

Нестійкі погодні умови призводили до зменшення урожайності окремих видів овочів, тому й надходили вони до консисторії нерегулярно й неповністю.

На це вказує багаторічне листування консисторії з монастирями. Незважаючи на вимоги консисторії прислати продукти негайно, монастирі не виконували їх і недоїмки зростали.

У 1769 р. на прохання багатьох монастирів було вирішено перевести продуктові недоїмки за попередні роки на гроші за цінами, які були на ринку у Києві. У 1772 р. замість продуктів на утримання консисторських чиновників було вирішено прислати гроші. Ця сума становила у 1775 р. лише для монастирів – 322 крб. 65 коп. [252,с.17].

Розвиток сільського господарства Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1620 – 1786 рр. залежав від традиційних уявлень українського народу про господарювання, природні умови та погодні аномалії. Загалом сільське господарство монастиря, незважаючи на екстенсивний характер господарювання, знаходилося на досить високому рівні.

Таким чином, як бачимо, у цілому агрокультура зернових у XVII – XVIII ст. на монастирському полі мала відчутний прогрес, що позначилося на досить високому рівні врожайності для зернових культур. Монастир прагнув вести своє господарство акуратно, за умов товарно-грошових відносин впроваджувались нові форми організації праці. В організації найважливіших галузей господарства переходили на найману працю селян за гроші, продукти та одяг.

У досліджуваній нами період духовні власники не обмежувалися землеробством. Успіхи розвитку економіки, особливо у XVIII ст., підказували монастирям досить перспективний шлях отримання грошей – промислове та торговельне підприємництво.

Саме тому Михайлівський монастир велику увагу приділяв винокурінню, оскільки переробка хліба на горілку приносила значний прибуток у двічі – втричі, а то й у 4 рази більше, ніж продаж хліба на ринку. Саме ця галузь давала можливість монастирю збагачуватися [183,с.5].

Винокуріння було привілеєм осіб, які належали до шляхетського стану. Цим правом користувалося й духовництво: як біле, так і чорне. Для останніх

винокуріння відгравало особливо важливу роль, оскільки, як зізнавалися самі ченці Михайлівського монастиря, «...казна монастырская получается токмо за продаваемую горилку, пиво и мед» [342,с.52-53].

На думку М. С. Грушевського, у другій половині XVI – першій половині XVII ст., особливо важливе значення «свята корчма» мала до того часу, доки фільваркове господарство ще не розвинулося й становило разом з прибутками від млинів та лісового виробництва головний зміст доходів Михайлівського монастиря зі своїх маєтностей [174,с.228-229]. Підтвердженням цих слів можуть бути цифри, наведені у люстраціях 1616 – 1622 рр. Зокрема, київські міщани в 1622 р. за виставлення напоїв та шинкування сплачували 2100 зол. річної оренди [159,с.163].

У першій чверті XVII ст. Хрещатицька долина була упічкана винокурнями, в основному Михайлівського Золотоверхого та Пустинно-Микільського монастирів. Тут у їх володінні налічувалося 24 винокурні. Частиною винокурень тут володіли монастирські піддані й міщани, за що останні платили монастирям певний податок або відкуп [208,с.269]. Внаслідок цього серед українських літописців XVII ст. побутувала думка, що євреї орендували українські православні монастирі. Вони доводили, що така доля не оминула й київські святині [88,с.30;89,с.5]. Пізніше цю думку підтримали М. Драгоманов та В. Антонович, як доказ наводячи слова з народної пісні, яка побутувала у XVII – XVIII ст. в Україні [276,с.20-30]. Проте на початку XX ст. цей міф розвіяв І. Галант. Він, спираючись на універсали українських гетьманів – Я. Остряниці та Б. Хмельницького, доводить, що факти оренди монастирів були легендою, оскільки про них не згадується в універсалах гетьманів. Історик І. Галант припускає, що такий міф міг сформуватися внаслідок того, що євреї орендували винокурні та шинки, а це в свою чергу було пов'язано з тими священними моментами в житті селянина, які освящалися церквою (хрестини дітей, весілля, похорони та ін.). Дослідник доходить висновку, що євреї мали лише опосередкований вплив на релігійну свідомість селянина [156,с.3].

За виключне право шинкувати горілкою власники міських шинків та гуралень, крім скарбових шинків та шинків, які належали Михайлівському Золотоверхому монастирю, зобов'язані були платити до скарбу призначені російським урядом податки. Крім того, гетьман Д. Многогрішний встановив податок з кожного казана – «показанщину». Так, посполиті мали платити з одного казана – 1 крб., козаки та духовні особи по 50 коп. [183,с.6].

Російські царі, затверджуючи за Михайлівським монастирем право на землі, що були надані йому ще за королів польських, затверджували за ним й право шинкувати горілкою. Так, Олексій Михайлович затвердив право Михайлівського монастиря (його ігумена – Феодосія Софоновича) «...держать в том монастыре про себя питье и по прежним своим правам и вольностям и по универсалу Владислава IV (1646 г.), для своих монастырских потреб и на пропитание и на одежду братии, продавать то питье, как пристойно на прежнем месте». Це право пізніше підтвердив і Петро I указом від 30 квітня 1700 р. Крім того, монастир мав право варити пиво й ситити мед. Проте ще Б. Хмельницький обмежив це право й дозволив ченцям обителі ситити мед лише у дві кадки і тільки в міських броварнях, очевидно, щоб збори з цього йшли на міський уряд [183,с.7].

Як загальне правило, що підтверджували його всі гетьмани до К. Розумовського включно, була заборона місцевим мешканцям, окрім козаків, шинкувати горілкою у монастирських маєтностях без дозволу адміністрації обителі. Козаки, які мешкали у селах Михайлівського монастиря, вносили збір за гуральництво у монастирську казну. Крім того, під час храмових свят та ярмарків монастир випрошував у гетьмана право стягувати оплату з тих шинкарів, які привозили горілку на ці свята [183,с.13]. Свій прибуток монастир продовжував збільшувати й у 1721 р., коли замість оренди за шинки було введено покуховний збір. Гетьман І. Скоропадський надає монастирю збирати покуховний збір у своїх маєтках [183,с.13].

Після 1736 р. починається систематичне обмеження права на шинкування. Указом Сенату від 1 лютого 1749 р. наказано було: «...за недородом хлеба во

всей Малороссии вино впредь на 2 года курить только позволить духовничеству и шляхетству, выборным казакам против наличного числа казанов на половину, а прочим рядовым казакам и их подсосудкам, мещанству и посполитому народу отнюдь не курить...» [108,№9572]. Недорід сам по собі не дав змоги курити горілку, а тому коли було видано другий указ від 10 травня 1749 р. [108,№10171], яким заборонялося гуральництво, то він, по суті, тільки оформив той стан, який вже існував в Україні. Наступного року після збору врожаю, який давав можливість відновити винокуріння в монастирських маєтностях, на прохання українського уряду було видано указ, яким вимагалось дотримуватись умов указу від 1 лютого 1749 р., тобто викурювати горілку тільки на половину винних казанів [183,с.29]. Це дало змогу Михайлівському Золотоверхому монастирю поліпшити стан своєї економіки.

У 1757 р. внаслідок чергового недороду хліба був виданий указ гетьмана К. Розумовського про обмеження винокуріння, а через чотири роки він видав універсал, яким дозволялося тримати винокурні лише власникам і козакам, що мають свої ґрунти і лісові угіддя, а «...всем посполитого звання людям, как-то: мещанам, посадским, раскольникам, мужикам, а особенно попам и всем прочим таким разночинцам, от которых никакой службы не предвидеться» заборонялося тримати шинки та винокурні від свого імені. Мотивами такої заборони були насамперед негативні наслідки від винищення хліба й лісу, згубний вплив цієї галузі на інші народні промисли, а також на моральний стан народу [50,арк.133-135зв.].

Що стосується монастирів, то їх указ від 1757 р. та універсал гетьмана К. Розумовського 1761 р. торкнувся лише опосередковано. 30 вересня 1761 р. гетьман видає універсал, яким скасовує дію попереднього в тій частині, яка стосується гуральництва міщан та духовничства «...духовным владельцам винокурении имеют из своих земель и лесных угодий» [183,с.40]. Користуючись цим правом, монастир поступово нарощував цей вид виробництва.

У 1765 р. було видано «Устав о винокурении», за яким право на гуральництво належало тільки дворянам та їхнім родинам [111,№12448]. Проте

цей «Устав» поширився на території України лише у 1783 р. У зв'язку з тим, що в Росії було фактично заборонено винокуріння цим уставом, воно почало активно розвиватися на території України.

Під час складання наказів у «Екатерининскую комиссию по созданию нового проекта уложения» в 1766 р. православне духівництво, крім іншого, звертало особливу увагу й на дозвіл монастирям на винокуріння та шинкування [183,с.43]. Це не випадково, оскільки у другій половні XVIII ст. намітилася тенденція до обмеження прав духівництва з боку російського уряду, й воно намагалося повернути собі втрачені позиції.

Незважаючи ні на що, Михайлівський Золотоверхий монастир завжди залишався в привілейованому стані, оскільки у 70-х роках XVIII ст. лише він мав право тримати шинки у Києві. У той час як інші київські шинки скуповувалися російськими купцями [183,с.25.].

Але з огляду на те, що світська влада всіляко намагалася обмежити шляхи збільшення прибутків монастиря, настоятелі Михайлівського Золотоверхого вдавалися до того, що давали в оренду свої угіддя, винокурні та орні землі, за що отримували значний прибуток: 150 крб. на рік, хліба в необхідному обсязі або отримували за нього гроші [7,арк.1], за віддані в оренду шинки монастир отримував по 40 крб. щорічно [6,арк.4].

Великі винокурні «заводи» Михайлівського монастиря склалися з солодовні й пивоварні, а також допоміжних приміщень: котельна, бондарна майстерня, засіки для борошна, хати для винокурів. Така розгалужена структура «заводу» свідчила про існування поділу праці, використання найманих працівників і роботи на ринок. Невід'ємним атрибутом кожної винокурні був саж зі свинями. Основне обладнання пивоварень складалося з казанів, котлів та інших допоміжних інструментів. Спеціальна монастирська інструкція зобов'язувала економа ретельно контролювати виробництво та реалізацію горілчаних виробів у вотчинах, «смотреть прилежно» роботу винокурні, прибуток та розходи горілки. Отримані за продаж гроші монастир зобов'язував контролювати спеціальному шафарю. Інструкція вимагала від

нього, щоб «...горілки монастырская, а где пристойно и мед, пиво, в шинках к продаже всегда были безостановочно», ні під яким видом щоб правителі, городничі, шафарі, шинкарі в шинках монастирських своєї горілки не продавали [252,с.31]. Шафар зобов'язаний був вести постійний облік борошна, що поступало до винокурні, солоду, зерна, а також виробленої горілки. З жита, яке надходило до винокурні, шафар зобов'язаний був зробити пробну порцію горілки й надіслати її до монастиря. Інструкція також зобов'язувала шафаря «...иметь прилежное смотрение над винокурами, дабы не последовало монастырю какой-либо убыли». В компетенцію шафаря також входило «прилежное смотрение» за тваринами – в основному за свинями, яких годували відходами від винокуріння. З усіх господарських питань шафар зобов'язаний був зв'язуватися з городничим. Безпосереднім керівником над винокурним шафарем був питейний шафар у монастирі [163,с.221-233]. Керівні посади у винокурні, як бачимо, займали представники духівництва. Всю іншу, так звану чорну роботу, виконували монастирські піддані та наймані працівники [146,с.172]. Це свідчило про зародження капіталістичних відносин та формування мануфактурної форми промислового виробництва на підприємствах Михайлівського Золотоверхого монастиря. Зокрема, відбувався процес становлення та розвитку централізованої мануфактури. Проте той факт, що сировина, з якої виготовляли горілку належала монастирській адміністрації, а не вільному майстрові свідчить про переплетіння феодальної організації праці з елементами капіталістичної. У монастирському винокурінні чітко проявлялися елементи товарного виробництва, адже частина виробленої тут горілки поступала на ринок.

З 1712 р. в Києві були заведені перші скарбові шинки. У 1751 р. в Києві їх вже нараховувалося близько 16 [125,с.376]. Коли у 1756 р. шинки були віддані на відкуп, то відкупщики нашттовхнулися на жорстоку конкуренцію з продажу горілки з боку київських монастирів. Оскільки Сенат та Канцелярія дбали про захист прав київських монастирів шинкувати в Києві, у тому числі й Михайлівського Золотоверхого монастиря. Зокрема, київський обер-комендант

отримав наказ від Сенату не чинити перешкоди монастирю в продажі напоїв [39,арк.1-4]. З'ясувалося, що Михайлівський Золотоверхий монастир утримував чотири скарбових шинки у Києві [40,арк.1;41,арк.1-25], Софійський – 9, а Києво-Печерська лавра – 23 [252,с.33-34].

Наприкінці XVIII ст. Михайлівський Золотоверхий монастир почав віддавати на відкуп свої шинки та винокурні. Так, у 1785 р. він віддав на відкуп два шинки київському міщанину Г. Барському, а у 1786 р. винокурний завод у с. Жорновці ще одному київському міщанину. За це вони зобов'язувалися щорічно виплачувати певну суму грошей, самі утримувати шинки та винокурню і не продавати там своєї горілки [6,арк.1-1зв.;7,арк.1-2].

Зернове землеробство становило економічну основу розвитку борошномельного промислу. У зв'язку з позитивними зрушеннями у землеробстві значного поширення на лівобережних землях набули водяні млини. Важливі позиції в борошномельному промислі захопили православні монастирі. Духівництво володіло млинами у місті та на його околицях. Млини Михайлівського Золотоверхого монастиря були на Дніпрі, Либіді, Сирці, Почайні, Острі. Для догляду за приготуванням борошна, круп, пшона і полюванням сукна була потрібна певна кількість одночасно зайнятих майстрів з професійною підготовкою. Власник млина в тодішніх умовах міг їх, як правило, найняти [146,с.116]. Захопивши панівні позиції в борошномельному промислі, монастирі часто віддавала млини на відкуп спеціалістам-мельникам або купцям. Так, у 1785 р. Михайлівський Золотоверхий монастир орендував млин купцю Барському [6,арк.1]. Внаслідок застосування практики оренд частина одержуваного від борошномельного промислу прибутку розтікалася по кишенях орендарів, що гальмувало процес нагромадження капіталу в одних руках.

Крім того, Михайлівський Золотоверхий монастир володів невеликим цегельним заводом, який виготовляв необхідну кількість матеріалу для потреб обителі. Так, у 1781 р. в 36 печах виготовили 226 600 штук високоякісної цегли.



Цей завод містився у давній маєтності Михайлівського монастиря поблизу р. Либіді (сучасне перехрестя вулиць Комінтерну та Жилянської) [213,с.54-56].

Наявність таких крупних промислових підприємств, як винокурні заводи, водяні млини та цегельний завод у власності Михайлівського Золотоверхого монастиря та застосування на них принципів капіталістичних відносин, свідчить про прогресивний характер ведення господарства адміністрацією обителі й висуває її на одне з перших місць серед господарств духовних власників Лівобережної України.

Отже, розглядаючи значення Михайлівського Золотоверхого монастиря в історії України з кінця XV – до початку XVII ст., ми доходимо висновку, що роль монастиря в суспільно-політичних та соціально-економічних процесах країни весь час залишалася провідною. У досліджуваній період обитель переживала періоди піднесення й тимчасового занепаду як релігійного та економічного центру. Проте, святиня відчувала значну підтримку з боку урядових кіл, отримуючи привілеї, пожалування на нерухоме майно. Михайлівський монастир відігравав важливу роль у національному житті українського народу. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. внаслідок підписання Берестейської унії та ситуації, яка склалася внаслідок цього у країні, монастир став об'єднавчим центром православних. Таке становище монастиря сприяло активному накопиченню нерухомого майна.

Внаслідок відновлення української православної ієрархії з резиденцією митрополита у Михайлівському Золотоверхому монастирі та визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, настоятелі обителі змогли розгорнути активну економічну діяльність. У період з 1620 р. до кінця XVII ст. монастир шляхом отримання жалуваних грамот, купівлі, займанщини та отриманням у спадок від заможних міщан та селян розширив свої вотчинні володіння. Це у свою чергу дозволило розвивати сільське господарство та промислове виробництво у маєтностях обителі.

Михайлівський Золотоверхий монастир у цей час нарощував виробничі можливості в сільському господарстві, активно займався промислами, зокрема

винокурінням. Проте наприкінці досліджуваного періоду його економічна діяльність зазнає значного впливу світської влади й монастирю доводиться віддавати на відкуп свої промислові підприємства.

## РОЗДІЛ 3

### ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНОМУ СТАНІ МОНАСТИРСЬКИХ ПІДДАНИХ

#### **3.1. Стан повинностей та податків монастирських селян в 1620 р. – наприкінці XVII ст.**

У XVII – XVIII ст. монастирі були не лише великими землевласниками, в їх підданстві знаходилась значна частина залежного селянства Лівобережної України. У свою чергу великою частиною підданих володіла й козацька старшина. Спільні інтереси зумовлювали єдність дій старшини та духівництва для утримання в покорі підлеглого населення. Монастирська адміністрація та козацька старшина використовували різні методи й форми користування селянською працею. Власне селяни в цей час залишалися лише знаряддям праці в руках їх власників.

Характеризуючи зміни у соціальному становищі монастирських підданих у 1620 р. – наприкінці XVII ст. слід відзначити, що цей період можна умовно поділити на кілька етапів. Зокрема, ми окреслюємо час з 1620 до 1648 р.: в означений нами період набуває обертів процес економічного збагачення монастиря. Посади ігумені займають одні з найвпливовіших людей у духовних колах України. Все це сприяє активному розвитку господарства монастиря, збільшенню кількості підприємств, зростають потреби братії та адміністрації обителі. Внаслідок цього монастир посилює визиск з підданих. У цей час у маєтках Михайлівського Золотоверхого монастиря активно використовується як натуральна, так і грошова ренти, селяни залучаються до традиційних робіт толокою. Окремо виділяємо період з 1648 р. по 1652 р., коли монастирські селяни, на відміну від загальнодержавних лише частково відчували деяке послаблення внаслідок вдалих дій козацької армії. В цей час склалися особливі соціально-економічні умови в Українській державі. Переважна більшість підданих були звільнені від сплати податків і отримали власну свободу, право власності на землю й сільськогосподарські угіддя, право вступу до козацького

стану. У цей самий час зростає й землеволодіння монастиря. Б. Хмельницький власними універсалами підтверджує вже існуючі землі й надає нові володіння обителі.

Однак перетворення революційного характеру в царині аграрних відносин не знайшли відповідного законодавчого затвердження, а відтак – і визнання де-юре з боку уряду. Скасування феодальних відносин в Українській державі «шаблею» без скріплення «пером» відповідних юридичних актів залишало правове поле для функціонування феодального законодавства (зокрема, Литовського Статуту), що створювало сприятливі умови для відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин [298,с.167-168]. Тому, вже з 1654 р. починається третій етап, який відзначається поступовим відновленням та юридичним закріпленням повинностей та податків монастирських селян. Це пояснюється політикою гетьманської адміністрації, основним пріоритетом якої в даний час було творення держави, а православна церква повинна була забезпечити новоутвореній державі вироблення єдиної ідеології, яку б поділяли не лише шляхта чи козацтво, а й селянство, міщанство і духовенство.

Соціально-економічні відносини в Україні першої половини XVII ст. визначалися насамперед тим основним фактором, що вся земля належала державі, приватним землевласникам і церкві, які на певних умовах наділяли нею селян. За користування землею селянин змушений був сплачувати земельну ренту.

Перша половина XVII ст. загалом характеризується енергійною перебудовою великих господарств, у тому числі й монастирських. Це було пов'язане зі змінами у соціально-економічному розвитку Західної Європи і втягуванням українських господарів як у внутрішній, так і у зовнішній ринки. У цей час відбувається товаризація господарства, в результаті чого зростала грошова рента та перехід до нових форм господарювання, наслідком чого стало потужне впровадження відробіткової ренти [215,с.143].

У маєтках Михайлівського Золотоверхого монастиря, які знаходилися в межах Київського воєводства, у першій половині до 1648 р. співіснували всі три форми земельної ренти. У населених пунктах Північної Київщини спостерігалось повне панування натуральної ренти у поєднанні з грошовою [215,с.148]. Проте в архівних документах Михайлівської обителі існує лист польського короля Владислава IV від 27 листопада 1616 р., в якому йдеться, що «...пополнил в маестностях монастырь Михайловский, а именно в Глевахе Большой и Малой, есть в Малютинке и Юрьевке и Борщовке. Войск конных и пехотных на становище не становить, также запасов никаких не имеют, и казаков записанных в Борщовке выслать» [10,арк.5зв.-6]. Цим листом польський король фактично звільняв монастирських підданих від будь-якого виду повинностей. Але це радше було винятком, ніж загальним правилом для всіх маєтностей Михайлівського Золотоверхого монастиря, оскільки економіка монастиря розвивалася за рахунок надходжень від монастирських селян. На початку XVII ст. земський Київський суд підтвердив право обителі надане йому ще Володимиром Мономахом на збір мита з проїжджаючих купців по території приналежній монастирю «по грошу с воза» [10,арк.8]. Фактично, в цей час монастир всіляко намагається юридично затвердити старі й отримати нові права на визиск із своїх підданих.

На думку С. Куштеби, в першій половині XVII ст. монастирські селяни знаходилися у вигіднішому становищі, ніж селяни світських власників. Дослідник аргументує це тим, що піддані монастиря мали право оскаржити дії адміністрації обителі. Проте він зазначає, що з другої половини XVII ст. і тут зникає можливість скаржитися на дії управителя монастиря, таким чином селяни різних власників зрівнювалися в правах [139,с.246]. Дослідник соціально-економічної історії України І. Бойко спростовує таку думку С. Куштеби і стверджує, що таке загальне твердження не відповідає дійсності. Насправді, повинності у володіннях Михайлівського Золотоверхого монастиря майже не відрізнялися від повинностей у приватних маєтках й становище монастирських підданих мало чим відрізнялося від державних селян. Принципи

організації монастирського господарства були ті самі, що й державних або приватновласницьких господарств: монастир наділяв селянську родину землею, а іноді й реманентом, за що селянин повинен був давати монастирю чинш у грошовій чи натуральній формі або працювати в монастирському господарстві, тобто сплачувати монастиреві ренту. З юридичної точки зору піддані монастиря були такі ж безправні, що й піддані світських феодалів. Система регламентації селянських повинностей відзначалася особливою чіткістю, а нагляд за роботою селянина поставлений був значно суворіший, ніж у приватних та державних маєтках [139,с.247].

Цю думку підтверджує відомий дослідник соціально-економічного становища України XVII – XVIII ст. В. Барвінський. Він наголошує, що монастирських селян не слід виокремлювати із загальної групи приватновласницьких підданих, оскільки монастирське господарство в першій половині XVII ст. мало чим відрізнялося від господарства світського власника [135,с.194]. Досить влучно охарактеризував становище селянства в Україні в першій половині XVII ст. французький інженер Гійом Левассер де Боплан: «Селяни тут ... мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кінями і працею власних рук. Крім того повинні давати певну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед великоднем, зеленими святами і на різдво. До того ж мають возити для свого пана даром дрова та й відбувати багато інших робіт. Ще вимагають від них грошових податків, крім того десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, а що три роки й третього волика. ... Але це ще не все : пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, але й над їхнім життям» [68,с.57]. Хоч дана характеристика носить загальний й описовий характер, ми не можемо не зважати на неї, оскільки автор окреслив найбільш поширені норми повинностей селян на території України як у приватних, державних, так і у монастирських господарствах.

До середини XVII ст. процес розвитку фільваркового господарства поширився на всю територію України, що призвело до зростання податків [239,с.23]. Головне місце в цей час серед повинностей посідала панщина, яка до

середини 40-х років XVII ст. досягла вже 5 – 6 днів на тиждень [90,с.104]. На думку В. С. Степанкова, таке зростання норм відробітків у монастирських господарствах було пов'язане із становленням тут фільварково-панщинної системи господарювання [303,с.13].

Поряд із збільшенням повинностей, натуральних і грошових податків адміністрація Михайлівського монастиря зобов'язувала селян збиратися на толоку, рубати ліс, будувати мости, ловити рибу або віддавати «третью часть» зловленої ними риби для себе [10,арк.9-9зв.], ходити на полювання, косити сіно та багато іншого. Здебільшого ці роботи становили так звані шарварки і були обов'язковими для всіх підданих Михайлівського Золотоверхого монастиря. Крім того, селяни змушені були користуватися млином лише свого власника, купувати в його шинках алкогольні напої. За непослух селянина жорстоко карали [334,с.105].

Частину відробіткової ренти у перший період становила гужова повинність. Суть її полягала в тому, що селяни зобов'язувалися своїми підводами вивозити монастирську продукцію на ярмарки чи торги до різних міст. Існували й інші відробітки, які мали тенденцію до зростання [90,с.106].

Наказ, виданий кафедральною владою управляючому Видубицьким монастирем відображає норми повинностей і у Михайлівському Золотоверхому монастирі у XVII ст. Зокрема в наказі вказувалося, що «...з скота вовни 1,5 фунта, з вівці фунт, з ягняти півфунта вовни брати; з 4 гусей брати фунт пір'я, каждую 3 раза в лето одскубаючи; чинш о подданных в определенное годовое время отбирать; в книгу записывать по именам всех подданных, якій когда якую панщину отбував и в какой работе был; зимой в дни короткіе борошно за доброй дороги подводами припровожать в монастырь, а пеших подданных не имеющих коней, ни волов зимой в дни короткіе до работы в гумнах употреблять; за уменьшение панщины подарков у подданных не брать; у подданных для своей корысти пашни не покупать, бо то есть подозрительно; в тии же дни ха краткость оных подданных употреблять к заготовлению в способных лесах дерева на строение и березове, и ольхове, и осиновое дерево

на опал там же складовать, а когда станут большие дни, зо доброй дороги вывозить» [96,с.726]. Як бачимо, зміст цього наказу вказує на те, що монастирська адміністрація була розважливим господарем, який намагається якомога вигідніше й економніше розпорядитися часом і працею своїх підданих. Одні з них відбували панщину, тоді як інші замість неї платили чинш і їх городничі «...ни к каким подданническим повинностям и шарваркам, весняним и осенним, заоркам и оброкам и ни к единым складкам, кроме государственных общенародных, не привлекали бы» [96,с.726]. Існування так званих заорків, оборків і та інших додатків до панщини в маєтках Михайлівського Золотоверхого монастиря вказують на те, що монастирські повинності були не тільки не легше, а й важче, як у деяких приватновласницьких господарствах.

Загалом же відбувається еволюція земельної ренти. Конфігурація трьох форм ренти у різних маєтках монастиря була не однаковою, проте в другій чверті XVII ст. відчувається поступове збільшення питомої ваги грошової ренти. У цей час монастирська адміністрація активно займається накопиченням нерухомого майна, зокрема земельних угідь, у тому числі й населених пунктів з новими підданими.

Визвольна війна, що розпочалася в 1648 р., привела до змін у соціально-економічному становищі українського народу. Зокрема, було ліквідовано велике земельне володіння магнатів та шляхти, значно ослаблена залежність селянства від феодалів, відбулися зміни в станах українського суспільства. Проте, зміни, які відбулися в суспільстві, не ліквідували феодального способу виробництва, при якому за нових умов відтворювалися старі форми суспільного ладу: зростання великого землеволодіння, серед нової панівної верстви ширилися кріпосницькі тенденції.

Великим землевласником на Лівобережній Україні продовжувало залишатися православне духовництво. У ході Визвольної війни Михайлівський Золотоверхий монастир одним з перших почав закріплювати за собою ті земельні володіння, яким він володів раніше, а також одержував нові маєтки з залежними селянами.



Внаслідок повернення до старих норм суспільного устрою найбільші права та привілеї надавалися козацтву. Власницькі права шляхетства і православних монастирів, суттєво обмежені народними виступами, не були остаточно ліквідовані. З кінця 1648 р. у гетьманських універсалах робиться акцент на забезпеченні виконання селянами та міщанами повинностей на користь монастирів [303,с.57]. Більше того, вже у перші роки війни гетьман видає ряд універсалів, якими підтверджувались права та привілеї православних монастирів. Так, Михайлівський Золотоверхий монастир отримав такий універсал у 1649 р. У ньому йшлося про заборону козакам та іншим посполитим користуватися лісами та угіддями монастиря [81,с.94]. Таким універсалом гетьман окреслював виключні права обителі. 1649 рік ознаменувався укладаннями Зборівського договору, яким задекларувалось утворення нової незалежної і суверенної держави. За умовами цього договору селян, які самовільно покозачилися, але не увійшли до козацького реєстру, мали повернутися під владу своїх власників і відбувати панщину [147,с.2]. Наслідком оголошення таких документів для Михайлівського Золотоверхого монастиря стала можливість посилення своїх позицій відносно підданого селянства. Інше питання, що монастирю далеко не завжди вдавалося реалізувати на практиці своє право власності, оскільки селяни відмовлялися виконувати повинності на його користь [303,с.127]. Крім того, саме в цей час відбуваються активні виступи населення проти умов Зборівського договору, який не задовольняв жодну із сторін.

Внаслідок успішних дій козацько-селянського війська у перші роки війни переважна більшість селян добилася особистої свободи, перестала виплачувати податки та виконувати різні повинності на користь своїх власників. В Україні було ліквідовано фільварково-панщинну систему господарювання й кріпацькі відносини. Фактично селяни стали вільними. Проте це не стосувалося монастирських підданих, які продовжували лишатися традиційно найбільш експлуатованою категорією населення [303,с.52]. На XVII ст. в межах Лівобережної Гетьманщини в маєтках православних монастирів, української

шляхти і козацької старшини опинилося вже не менше як 200 сіл, а отже, тисячі селян [351,с.59]. Одним із джерел збільшення кількості монастирських посполитих в означений період стали селяни, які напередодні революції були кріпаками польських магнатів, а також католицьких монастирів [215,с.245]. Не менш важливим і «ефективним» способом привласнення монастирем маєтностей та збільшення кількості залежних селян було так зване осаджування слобод, коли представники різних соціальних груп, переселившись на нове місце проживання, поступово перетворювалися на підданих духовних можновладців.

Безправне становище монастирських селян позначилося на всіх сторонах їх суспільного життя та господарської діяльності. Першочерговим обов'язком посполитих щодо свого державця було «послушенство», яке належало виконувати «без жодной спеки и одмовы». У противному разі їм загрожувало жорстоке покарання [215,с.245]. Духівництво, використовуючи свій вплив серед правлячих кіл, часто домагалось жалуваних грамот і гетьманських універсалів, згідно з якими належні йому маєтності потрапляли в особливо вигідні для нього умови. За ними монастирські селяни звільнялися від виконання державних повинностей, а це, в свою чергу, відкривало можливості для ще більшого визискування їх. Права монастирів щодо підданих суворо оберігала старшинська адміністрація.

Після 1654 р. настають відповідні умови для того, щоб монастирське землеволодіння розвивалося та зміцнювалося. Гетьманська влада разом із старшиною наказами та іншими заходами виявляла, як вона дбає про забезпечення монастиря новими землями, про те, щоб на підлеглих монастирю землях виконувалося «послушенство» [309,с.121].

Друга половина XVII ст. внесла істотні зміни у становище селян, козаків та міщан, які брали найактивнішу участь у боротьбі проти польсько-шляхетського панування. Під час Визвольної війни намітилася тенденція до нового закріпачення селян. Так, ще у перший період війни гетьманська адміністрація не дозволяла монастирським селянам записуватися в козаки [146,с.202].

Козацька старшина підтримувала і реставрувала в монастирських маєтках старі порядки, проти яких рішуче виступали селяни. У Березневих статтях 1654 р. місце селянства в структурі населення і його соціальна функція визначалися так: «...кто пашенной крестьянин, тот будет должность, обыкшую.. отдавать как и прежде сего» [134,с.57]. Таким чином, фактично вже у перших повоєнних законодавчих актах відновлюються залежність селян.

З другої половини XVII ст. входить у норму традиція підтверджувати монастирям їхні права на земельну власність. Перші такі універсали видав Б. Хмельницький. Підтверджуючи право на маєтності того чи іншого монастиря, гетьман разом з тим вказував й обмеження прав селян, які проживали на цих землях [224,с.59]. У наступних універсалах гетьманів дається настанова селянам безумовно підкорятися власнику землі, на якій вони жили [224,с.62]. Так, у 1654 р. право на власність Михайлівського Золотоверхого монастиря на землі підтвердив Б. Хмельницький, який своїм універсалом затвердив всі належні монастирю землі і надав у володіння містечко Вигурівщину [82,с.144]. Наступного дня був виданий універсал, в якому гетьман наказував аби «...все которые до повинностей меских належите и не естесте козаками, вшелякое послушенство и подданство его милости отцу Феодосию Васильевичу, архимандрите Слуцкому, и игуменове монастыря тамошнего Михайловского, такде намесникови его, там зосланому, отдавали» й застерігає тих, хто не коритиметься настоятелю монастиря, той понесе покарання від самого гетьмана [82,с.145-146]. На нашу думку, такими діями гетьманська адміністрація намагалася «підкупом» заручитися підтримкою православного духовництва, в особі настоятеля Михайлівського монастиря у зв'язку тим, що митрополит київський С. Косів не підтримав Б. Хмельницького у його рішенні про перехід під протекторат московського царя.

Монастирі всіляко намагалися отримати універсали на підтвердження власних володінь з наказом підданам виконувати всі «послушенства». На думку М. Ткаченка, це пов'язано з тим, що у монастирях Лівобережної України селяни не виконували нормально «послушенства», хоч адміністрація монастиря

використовувала всі можливості, щоб їх відновити. Дослідник вважає, що перші спроби відновити повинності почали робити монастирі та духівництво, що після визвольної війни опинилися в найбільш вигідному становищі [309,с.120]. Піклування про прибутки зустрічається в жалуваній царській грамоті Київському митрополиту й монастирям – «...по нашей государственной милости теми маетностями владети и доходы всякие, которые с тех маетностей на митрополию сбирывали и ныне, собирают, имати попрежнему» [309,с.121].

Такої самої думки дотримується й В. Борисенко, який доводить, що одразу після Визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. власність православних монастирів на землю почала реалізовуватися в різних формах земельної ренти на основі реставрації «звыклого», «старого» чи «обыклого» послушенства [146,с.177]. У цей період монастирські піддані зобов'язувалися один день на тиждень косити траву, сушити її, згрібати сіно і звозити на монастирське подвір'я, працювати по одному дню при збиранні озимого і ярого хліба, возити монастирю дрова, а кожних 10 кінних господарств мали виділяти по чотири підводи для ремонту доріг, гребель і будівництва господарських приміщень [146,с.177]. Зрозуміло, що відновлення таких повинностей відбувалося поступово, паралельно із зміцненням позицій монастирів, що гарантувало їм право на примусову працю залежних селян.

Монастирська адміністрація використовувала й старий звичай виконувати великі за обсягом і складністю роботи усією сільською громадою – «толокою». Робота «толокою» тяжким тягарем лягала на плечі залежних селян. Вони мали будувати господарські приміщення, рудні, насипати, а також ремонтувати монастирські греблі. Часто селяни скаржилися, що, врятувавшись від польської неволі, вони не отримала жаданої свободи, на них одягли чернече ярмо [84,с.215-216,227,391].

З 1662 р. в гетьманських універсалах настійливо приписується селянам бути послухними господарю й відбувати на його користь «звиклу» повинність. У подальших універсалах українських гетьманів без винятку всіх селян зобов'язують нести послушенство [89,с.140-141].

Важливе право монастиря на збирання мита з купецьких людей за користування монастирською гаткою на р. Веті підтвердив І. С. Мазепа у своєму універсалі. Також він зазначає, щоб «...никто не чинил помехи в собирании того мыта законниками михайловскими» [10,арк.21].

Таким чином, у XVII ст. у маєтностях лівобережних монастирів загалом, та Михайлівського Золотоверхого, зокрема, співіснували всі види ренти – відробіткова, продуктова і грошова. Все помітніше місце серед них посідала відробіткова рента. Число днів відробітку у масштабах Лівобережної України не було встановлено адміністрацією, а визначалося на місці залежно від монастирських потреб [146,с.179]. Тому частина монастирів встановлювала дуже високі й невинуваті норми відробітку для селян. Проте у своїх устремліннях монастир враховував й ступінь визиску в маєтностях козацької старшини. Інакше, доведений до відчаю, підданий міг скористатися своїм правом на вільне пересування і переселитися на інші землі або перейти у підданство до старшини, зацікавленої у збільшенні кількості робочої сили.

Основну групу залежних селян становили піддані монастирів, кількість яких невпинно зростала за рахунок розданих управителям жителів «вільних» військових сіл. Їх правове та соціальне становище визначалося рішенням гетьманського управління й царського уряду. У правовому відношенні монастирські селяни підлягали юрисдикції духовних власників, що виступало важливою умовою посилення влади останніх над підданими. У другій половині XVII ст. вони ще не були остаточно закріпачені й мали можливість переходу від одного власника до іншого або, незважаючи на всілякі перешкоди, запису в козаки. Не наважуючись на юридичне закріпачення селян, адміністрація монастиря обмежувала й ускладнювала селянські переходи [14,арк.4зв.]. Найвідомішим заходом при цьому стала заборона таким селянам продавати або надалі користуватися залишеними наділами, які вважалися власністю монастирської адміністрації.

Гетьмансько-старшинська адміністрація надавала духівництву широкі можливості для збагачення і одночасно стримувала зростання монастирських

підданих. Проте подібні суперечки не позначилися на спільній меті – подальше закріпачення селян. У 1669 р., за умовами Глухівських статей, гетьманське управління звільнило підданих монастирських маєтностей від сплати податку на утримання війська і одночасно вирішило «...с сего времени в архиепископли и в монастырскія вотчины не принимать, быть старым, и учинить им книги, сколько за архієпископом и за монастырем в вотчинах их мужиков» [134,с.219]. Тобто гетьмансько-старшинська адміністрація, подібно уряду Росії, всіяко намагалася загальмувати процес розширення церковних володінь [250,с.60-63].

Козацька старшина, шляхта і монастирі поступово зміцнювали своє право на землю й визиск залежних селян. Володіючи залежними селянами, монастир поступово почав використовувати й своє право розпоряджатися ними – продавати, дарувати, передавати у спадок тощо. Уже на початку 90-х років XVII ст. відомі випадки відчуження підданих з землями і без них. Таким чином, залежність монастирських селян у другій половині XVII ст. еволюціонувала до кріпацтва [146,с.209]. Юридично закріпачення селян завершилося указом 1783 р., яким закріплювались ті відносини, що склалися на всій території Лівобережної України після Визвольної війни 1648 – 1654 рр.

Становище козацтва, другого за чисельністю стану суспільства, після війни почало погіршуватися. Від привілейованого становища, яке було узаконене в роки війни, коли козаки звільнялися від багатьох «загальнонародних» повинностей та поборів, до стану залежних селян. Часто на становище селян козаків переводили монастирі, не був виключенням й Михайлівський Золотоверхий монастир. Отримавши нові володіння, монастир намагався якомога швидше перетворити вільних мешканців села на підданих для отримання нових робочих рук. Часто такі дії підтримувала й гетьманська адміністрація. Свідченням цього є універсал Б. Хмельницького про покірність козаків селища Вигурівщина Михайлівському Золотоверхому монастирю [82,с.144-145]. Такі дії монастирів призводили до загострення суспільних відносин на селі. Рядове козацтво протестувало проти таких дій монастирів, відмовлялися визнавати їх владу над собою й виконувати повинності. Тільки

запроваджуючи насильницькі методи, монастирі могли долати опір рядового козацтва [146,с.211].

Значно посилювався визиск з підданих Михайлівського Золотоверхого монастиря наприкінці XVII ст. У цей час монастир відчував у собі достатньо сили для того аби впоратися з незначними масовими заворушеннями, пов'язаними з надвисокими нормами податків. У цей час у маєтках монастиря найпоширенішою була рента продуктами, проте піддані виконували також різні роботи й повинності [351,с.78].

Соціальне розшарування українського суспільства сприяло поширенню найманої праці. Ця праця, про перевагу якої перед панщиною зазначалося в деяких гетьманських універсалах останньої чверті XVII ст., широко використовувалася в маєтностях Михайлівського Золотоверхого монастиря. Гетьманський універсал 1688 р. рекомендував всім власникам виконувати різні роботи «за грош свої наймуючи» людей, «а не выгоном панщан» [301,с.66].

Становище, в якому опинилися піддані Михайлівського Золотоверхого монастиря, спонукало їх до активної протидії монастирській адміністрації. XVII ст. в цьому плані відзначалося особливою радикальністю у діях селян. Незважаючи на економічне гноблення з боку монастирської адміністрації, піддані не вдавалися до руйнування й нищення монастирських установ. Такий факт можна пояснити тим, що у свідомості народу духівництво хоча й асоціювалося з «нешадним» господарем, але все-таки це було православне духівництво. Війна підняла розуміння приналежності нації до православ'я як до національної релігії на найвищій рівень.

Найбільш поширеною формою боротьби стало масове покозачення. Рух покозачення на початку революції Б. Хмельницького докладно дослідив В. Легкий, котрий підкреслював, що «...в умовах України, де були сильними традиції вільного козацтва...специфічною організаційною формою селянських виступів із самого початку визвольної війни було масове покозачення селян» [239,с.141]. Автор стверджує, що соціальна суть покозачення полягала в тому, що перейшовши в стан козаків, селяни вважали себе вільними від будь-яких

феодално-кріпосницьких відносин. У свідомості селян того часу ідеалом суспільного устрою став козацький лад. Тому не випадково, що всі селяни називали себе козаками.

Намагання властей посилити залежність селян від власників викликало загострення суспільних суперечностей в Лівобережній Україні. Досить різко воно проявлялося в небажанні селян коритися адміністрації монастиря і у самовільному покозаченні. Доводячи свою участь у визвольній війні 1648 – 1657 рр. або боротьбі проти поляків у наступні десятиріччя селяни оголошували себе козаками, відмовлялися платити податки і виконувати різноманітні повинності. У деяких випадках монастирській адміністрації вдавалося тимчасово припинити стихійне покозачення, але у масштабах усієї України цей процес тривав. Проте старшинська адміністрація розглядала перебування селян у козацькому війську як тимчасове явище, що не давало права на одержання козацтва, і після походу змушувала його учасників коритися монастирській адміністрації. У відповідь на скаргу ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря про небажання учасників військових походів відбувати послушенство гетьман Б. Хмельницький у 1654 р. видав універсал, в якому наказував мешканцям с. Вигурівщина коритися монастирській адміністрації і виконувати «обиклу повиність» [81,с.144].

Селяни вбачали у покозаченні можливість уникнути сплати податків і самовільно оголошували себе козаками. У 1669 р. уряд констатував, що йому «...ведомо учинилось, что всякое междусобіе ..., от своевольных людей, которые... затевают всякіе сорные и смутные слова, и от того чинятца великие беды, оставя свои работы пазатные мужики, будники и винокуры, а отзываютца козаками чинят безчесті...» [133,с.226].

Таким чином, повинності та податки монастирських селян від 1620 р. до кінця XVII ст. постійно змінювалися. Вони еволюціонували від традиційних, звичаєвих видів роботи, до встановлення чітких норм визиску, закріплених гетьманськими універсалами.



### **3.2. Посилення визиску та остаточне закріпачення підданих Михайлівського монастиря (початок XVIII ст. – 1786 р.)**

Становище монастирського селянства погіршилося на початку XVIII ст., коли гостра потреба у фінансах змусила уряд Петра I шукати нові джерела поповнення скарбниці, які намагалася знайти через введення нових та реставрацію старих податків, удосконалення різноманітних форм оподаткування, централізації фінансового управління, секуляризації церковного майна. У зв'язку з цим уряд Петра I робив усе можливе, щоб залучити до загальнодержавної казни фінансові ресурси Гетьманщини, що було затверджено ще Березневими статтями 1654 р. [228,с.304-305;229,с.100-105]. Таким чином, на початку XVIII ст. Михайлівський Золотоверхий монастир почав відчувати значний вплив світської влади, яка всіляко намагалася приборкати до своїх рук багатства всіх монастирів Лівобережної України.

Одним з нових податків, які з'явилися на початку XVIII ст. в маєтках Михайлівської обителі, був податок на утримання київського митрополита. За наказом Петра I від 1708 р. піддані Михайлівського монастиря зобов'язані були сплачувати на утримання київського митрополита річне грошове, хлібне й соляне жалування. Також сплачували кошти за користування мостом через р. Дніпро. В 1714 р. було встановлено грошове утримання київського митрополита, яке мали сплачувати селяни підлеглих монастирю сіл у розмірі 200 крб. Крім того, для збільшення прибутків Київської архієпископії наказом Петра I мешканці сіл Михайлівського монастиря зобов'язувалися сплачувати податок із 100 пудів меду в розмірі 50 крб. на рік. Не менш обтяжливим для підданих монастирських сіл було утримання ігумена та братії обителі. Загалом станом на 1731 р. утримання ігумена та священників для монастирських підданих становило 169 крб. 94 коп. на рік. Таким чином, враховуючи витрати на утримання митрополита, ігумена, священників та братії, селяни зобов'язані були виплати у рік суму, яка становила близько 691 крб. [9,арк.7,8зв.], що на

той час було величезною сумою. Однією з основних повинностей монастирських селян у цей час було «пахати на хліб».

Вже на початку XVIII ст. селяни опинилися фактично в безправному становищі. Хоча остаточне закріпачення селян відбулося в 1783 р., перші обмеження прав почалися саме у першій половині XVIII ст. У 1718 р. вперше з'являються відомості про заборону переховувати кріпосних втікачів. За порушення даного указу з співчуваючих стягували «пожилі» гроші [16,арк.1-2]. Наступним кроком в обмеженні юридичних прав селян був указ, яким заборонялося підлеглим селянам, у тому числі й монастирським переходити із села в село, «...щоб не чинили дела худого. А того, хто посміє піти із села арестовывать» [14,арк.4зв.]. Гетьманська адміністрація також докладала багато зусиль для того аби убезпечити монастирі від можливих втрат підданих внаслідок їхніх втеч. Зокрема відомі універсали І. Скоропадського та Д. Апостола про заборону переходу підданих у маєтності до інших власників [19,арк.5]. 21 червня 1736 р. указом Сенату було оголошено про покарання різками підданих, які втекли від своїх власників, зокрема зазначалося, що «Указ Сената должен действовать на всей территории Украины и на всех подданных бежавших от своих помещиков, в том числе из монастырей» [18,арк.1-2]. Таким чином, планомірне закріпачення монастирських підданих відбувалося на тлі всебічного обмеження юридичних прав усього селянства Лівобережної України.

Раніше, внаслідок продуманої політики підтримки великих землевласників з боку гетьманської адміністрації, генеральна й полкова старшина, монастирі та церкви були звільнені від більшості державних податків. Тепер за наказом Петра I від 3 червня 1723 р., в якому зазначалося, що «...с малороссийских старшин и знатных казаков, войсковых товарищей и церковных владельцев, которые у себя имеют казаны, пчелы, табак, мельницы и другие заводы, с таких со всех надлежащие сборы брать равно от высших чинов до низших чинов, не выключая никого». Всі податки на території Лівобережної України з монастирів та козацтва, як грошові, так і хлібні, мали збиратися в казну

урядниками й війтами, а Малоросійська Колегія повинна була приймати ці податки й видавати з них жалування [251,с.6]. Зокрема, у цей час було відновлено та підтверджено право війтам збирати десятину з орних земель сіл Малої та Великої Салтанівки, що знаходилися у володінні Михайлівського Золотоверхого монастиря, а також «...людей на пустынних селищах в тех ограниченных грунтах найдучихся всаживть по свободных, а осадивши обычные послушенства збирати» [20,арк.2]. За часів правління Петра I податки в маєтностях Михайлівської обителі зросли вдвоє [60,арк.7].

З приходом до влади у Російській імперії Катерини I податки та побори були зменшені й указом від 12 травня 1727 р. встановлено: «...сбирать те, которые подлежат по пунктам гетмана Богдана Хмельницкого, и которые собирали при бытности бывших потом гетманов. А также всякие доходы, положенные с определения Коллегии по донесениям генерал-майора Вельяминова, те оставить вовсе и впредь с их не собирать» [117,с.484]. Таким чином, сума збору в Лівобережній Україні становила 85 577 крб. Внаслідок цього у порівнянні з 1726 р. податки зменшилися майже в 1,5 раза. Загалом це позитивно вплинуло на стан селянських господарств. Генеральній військовій канцелярії наказувалося суворо контролювати, щоб цей «...сбор поступал как следует, дабы не было недобора» [260,с.47].

До числа основних державних податків, які зобов'язані були сплачувати монастирські піддані Михайлівського Золотоверхого монастиря в досліджуваний нами період, слід віднести податки, які збиралися на утримання російських військ на території України та збір на пошту.

Російські війська були розквартировані на території України одразу ж після підписання Переяславського договору 1654 р. [101,№262]. На початку XVIII ст. уряд Петра I намагається задовольнити потреби армії у продуктах та фуражі за рахунок місцевого населення. З цією метою була проведена «раскладка полков по губерниям» [102,№2443,2465], а для утримання військових були встановлені продовольчі та фуражні збори.

Звичайно, це лягло на плечі підданого населення, в тому числі й підданих Михайлівського Золотоверхого монастиря. Місцеві органи влади були завалені народними скаргами на здириства з боку військових команд. Утримування «консистентов», як називали ще російські війська, перекладалося на населення міст та сіл [291,с.51]. Віднині це стало найтяжчим обов'язком для людей. Становище ускладнювалося неврожаями, які повторювалися з року в рік. Так, у 1714 р. в Україні був неврожай, у зв'язку з чим народ «оскуднел» [181,с.16]. У 1718 р. на початку травня й наприкінці серпня випав сніг й вдарили морози [291,с.54]. Озимі та ярові вимерзли, у країні знову склалися передумови до голоду. За таких умов утримувати російські війська стало для місцевого населення просто неможливо. До того ж часто військові команди, погрожуючи населенню «жестоким боем» просто займалися відкритим грабунком, насиллям та різного роду зловживаннями [181,с.21-22]. Відомі випадки, коли солдати, розквартировані на території, що належала Михайлівському Золотоверхому монастирю, нападали на мешканців сіл і грабували їх. Так, у 1742 р. солдати, розквартировані у м. Василькові, напали на мешканця с. Глевахи Антипа Панцгоренка, насильно відібрали у нього волів, а самого побили [25,арк.1зв.]. Крім того, на розквартировані полки був покладений обов'язок «...смотриеть..., чтоб из крестьян... никто не бегал, а если поведают, что к побегу, за теми гнать в погоню и ловить, и как пойманным, так и удержанным велеть помещикам наказать» [103,№4533]. Таким чином, монастирські піддані потерпали не тільки від свавілля монастирської адміністрації, й від жорстокості розквартированих на території, належній Михайлівському монастирю російських військ.

Під час воєн обсяги податків, які лягали на плечі підданих монастиря, зростали. Під час російсько-турецької війни (1735 – 1739 рр.) головною тиловою базою російської армії був Київ, через нього здійснювалося постачання армії спорядженням, одягом та продуктами. З кожного двору, який знаходився в мастьках Михайлівського Золотоверхого монастиря, на потреби армії утримували 0,5 четв. житнього борошна, 2 четв. вівса й 2 гар. крупи. Полки, які проходили через монастирські селища також брали продукти. За

роки війни лише військами, було зібрано продуктів та фуражу на загальну суму 16 773 крб. [285,с.32].

Хоча у 1739 р. було підписано мирний договір, значна частина російських військ залишилась в Україні й піддані Михайлівської обители зобов'язані були продовжувати постачати «порції» й «рації», що негативно позначалося на селянському господарстві і відповідно на господарстві монастиря [103,№7100]. Так, у 1742 р. монастирські селяни київської сотні повинні були надавати продукти Шлісембурзькому та Ризькому полкам. Судячи зі скарг кафедрального економа, селяни не могли надати належну кількість продукції, оскільки тяглову худобу майже всю забили через важкі перевезення на значну відстань обозів російського та турецького послів. Київська консисторія пропонувала тоді полковій канцелярії, у зв'язку з тим, що селяни знаходяться «...в великій нужде и за крайним своим убожеством состоят, не имея фуража и скота», зібрати «порції» та «рації» грошима з селян Лубенського та Переяславського полків, а потім придбати продукти на місцевому базарі [251,с.18]. Становище підданих Михайлівського монастиря продовжувало погіршуватися.

У лютому 1745 р. комісія, яка на Лівобережній Україні проводила ревізію, запропонувала для того, щоб «...консистенты всегда свое указанное довольство получают в надлежащее время и обыватели могли быть минованы от многочисленных трудностей», створити в кожній сотні «магазини» – склади, які наповнити продуктами та фуражем можна було шляхом закупівлі підрядом раніше, з грошей, зібраних з населення. Таким чином, пропозицією комісії було перейти від натуральних поставок «порцій» та «рацій» до грошових виплат [44,арк.1зв.].

Траплялися випадки, коли несприятливі погодні умови й неврожаї ставили селян, підданих Михайлівського монастиря, на межу виживання. Але й за таких умов необхідно було виконувати державний податок. Так відбулося у 1747 – 1748 рр., коли саранча знищила на монастирських полях, крім трави весь озимий та яровий урожай. Внаслідок цього на всій території Лівобережної

України почався голод [87,с.628]. Голод, який продовжувався й у 1749 р., змусив уряд видати указ про звільнення населення від виконання консистентного податку [107,№9572]. Але цей указ залишився тільки на папері, і вже у березні цього року Київська полкова канцелярія вимагала від консисторії направити сільських повірених для розподілу «порцій» та «рацій» на Молдавський драгунський полк й на утримання поштових станцій. У листі-відповіді київський митрополит Т. Щербацький, який був близьким другом настоятеля Михайлівського Золотоверхого монастиря І. Скабовського і колишнім ігуменом обителі, так характеризує становище підданих монастиря, які неодноразова просили його допомоги: «...в них не только всякая скотина без корму погибает, но и сами совершенно принуждены и претерпевают крайнейший глад...; к засеvu семян отнюдь не имеют и засеvать чем не могут, и ежели их к вистачению порционов и рационов ныне принудить, [то] в зарубежные места не походили б» [251,с.19]. Як бачимо, за цих умов митрополита хвилювало більше втеча монастирських селян й страх залишитися без робочих рук. Становище не змінилося й у 1750 р. Вся Лівобережна Україна знову потерпала від засухи.

Невдовзі були отримані рапорти від управляючих селями Михайлівського монастиря, з яких стає відомо, що більшість монастирських селян київської сотні змушені навіть знімати з дахів солому й використовувати її на прокорм тварин. І якщо, попереджав намісник Софійського монастиря, й все інше «...малое число сена отдано будет [военным], то всенепременно падеж скота воспоследует и через то самое обыватели в зарубежные места з вотчин кафедральных разбегутся» [251,с.20]. Подібні рапорти на жахливе становище монастирських селян Київської сотні прислали намісники Миколаївського, Братського, Петропавлівського та Вознесенського монастирів [28,арк.6,7-7зв.,8,9,11,12]. У монастирських рапортах особливо акцентувалася увага на те, що у випадку вимоги додаткової поставки «порцій» та «рацій», селяни змушені будуть рятуватися втечею, а це значно вдарить по економіці вотчини. Проте,

незважаючи ні на що, з середини 50-х років XVIII ст. «консистентські дачі» починають різко зростати.

На початку 1756 р. піддані Михайлівського Золотоверхого монастиря сіл Київського полку збирали «порції» та «рації» на розквартирований тут Казанський драгунський полк. Загалом з київських єпархіальних монастирських вотчин, розташованих у цьому полку на драгунів було зібрано за два місяці 373 порції [29,арк.2-2зв.]. Крім того, монастирські селяни поставляли продукти та фураж на розквартировані у Стародубському й Чернігівському полках Псковському та Ризькому драгунським полкам (всього 257 порцій). У 1758 р. в Київському полку було розміщено вже 11 армійських полків, а взимку наступного року прибули на постій ще й Холуйський, Брянський та Курський полки. Для їх утримання необхідно було додатково заготовити 944 «порцій» та 943 «рацій» [251,с.24].

З метою вчасного виконання зростаючих державних податків монастир йшов на збільшення мирської (громадської) адміністрації, перекладаючи при цьому весь тягар по їх утриманню на плечі інших селян [251,с.23].

Репресивні погрози за невиконання державних податків постійно присутні у переписці місцевої й військової адміністрації з Михайлівським Золотоверхим монастирем. Полкові канцелярії постійно погрожували монастирю на вжиття жорстких заходів до представників сільської (громадської) адміністрації у випадку затримки поставок для частин: «...тех спорных владельцев войтов и лутших подданих, взяв в сотенные канцелярии под караул, держать оных потоль, пока тот провиант и фураж действительно отвезен не будет» [55,арк.201-201зв.].

Листування київських монастирів та консисторії з військовою, полковою та сотенною канцеляріями вказує на те, що збір та поставка «порціонів» та «раціонів» у монастирських селах проходили в'яло, складно й несвоєчасно, з постійними недостачами. Місцева влада намагалася застосовувати свої методи по визиску недостач на основі вже існуючих урядових наказів, які відрізнялися жорстокістю. Так, наказом від 15 лютого 1739 р. для погашення недостачі

встановлювався жорстокий строк: від 1,5 до 3 місяців, після якого недостача вилучалася в подвійній мірі [105,№7757].

Тиск державних податків та повинностей призвів у 60-х роках XVIII ст. до масових втеч податного населення. Скарбниця почала відчувати дефіцит грошових надходжень. Перед місцевою адміністрацією постало завдання шукати нові джерела надходжень. У 1765 р. П. А. Румянцев запропонував замість провіанту й фуражу, який збирали раніше від двору утвердити новий податок: з усякої жилої хати збирати в рік 1 крб. [55,арк.202;56,арк.11-11зв.]. Збір «рубльового» податку проводився частинами, через кожних три місяці: у січні, квітні, липні, жовтні, тобто кожен квартал, саме тому цей податок й називається в документах «квартальна дача». Указ не враховував можливості зменшення хат, пов'язане зі зменшенням кількості населення [56,арк.12-13зв.].

«Рубльовий» податок помітно позначився на селянському бюджеті. У порівнянні з поставками «порцій» та «рацій» навіть у грошовому еквіваленті «рубльовий» податок був значно більшим, оскільки тепер він стосувався не двору, в якому раніше було дві й більше хат, а окрему родину, яка жила у хаті. Як результат – новий податок у цілому не відповідав податкоспроможності селянських родин, які проживали у хаті.

Такий стан речей викликав невдоволення серед окремих груп селян. У цей час найбільш поширеною і масовою формою відкритого протесту проти протиправних дій монастирської адміністрації стали втечі. Спроби втечі були різноманітними. Іноді селяни переїжджали в інші райони по паспорту й не поверталися у володіння монастиря, довго промишляючи в тому чи іншому районі.

До дій монастирських селян зі співчуттям ставилися мешканці інших сіл, і всіляко допомагали їм. Архівні документи засвідчують, що Сенат та урядові кола з особливою увагою ставилися до цього питання. Існує кілька наказів, які забороняли перехід монастирських підданих, у тому числі й селян Михайлівського Золотоверхого монастиря, з одного села до іншого, забороняли



переховувати втікачів з монастирських володінь, за що стягували «пожилі» гроші, а спійманих втікачів карали різками [19,арк.5;16,арк.2;18,арк.1-2.]

Основним районом, куди тікали монастирські піддані були землі на території Правобережної України, які відійшли до Польщі у 1686 р. Польські власники виявляли зацікавленість в колонізації отриманих земель й, осаджуючи прийшлих людей, надавали їм усілякі пільги, збільшуючи таким чином, приплив населення з районів Лівобережної України [348,с.176].

Втечі негативно впливали на стан економіки монастирських вотчин, адже тікаючи, селяни намагалися забрати на нове місце й все своє майно: господарський інструмент, робочу худобу, тим самими підриваючи монастирське господарство. У зв'язку з цим адміністрації Михайлівського монастиря довелося наприкінці 40-х – на початку 50-х років XVIII ст. піти на поступки селянам і замінити найважчі повинності грошовими оброками та видати універсали на основні норми повинностей, тобто регламентувати їх.

Різке посилення експлуатації у другій половині XVIII ст. проявилось в новій хвилі втеч. Це призвело до появи в містах великої кількості бідняків та бродяг, яких Михайлівський Золотоверхий монастир використовував у своїх інтересах і під виглядом богомольців укривав втікачів за своїми стінами, посилаючи їх на різного роду важкі роботи за харчі. Така практика існувала довго, незважаючи на заборонні укази та звернення місцевої адміністрації.

Статистика кількості населення вказує, що в другій половині 60-х років XVIII ст. спостерігалось помітне запустіння території й зменшення кількості селянських дворів. Така тенденція спостерігалася й у населених пунктах, які належали Михайлівському Золотоверхому монастирю. Якщо у 20-х роках XVIII ст. кількість дворів, що належали монастирю становила 187, а в 1756 р. – 249, то друга половина 60-х років відзначається різким зменшення їх кількості до 196 дворів. Зокрема в селах Троещина та Вигурівщина кількість дворів становила 62, у селах Борщагівка, Глеваха, та Креничі – 108, присілках Борщагівка і Юрівка – 23, на хуторі Вста – три двори [43,арк.3-11].

З метою припинення втеч урядовим наказом 1756 р. створювалися пошукові команди. Офіційно вони були призначені для «Сыску и искоренения врагов и разбойников», але зміст інструкції головному священику, вказує на те, що головна мета цих команд полягала в затриманні втікачів. З тим, щоб селяни ознайомились з цим указом, було вирішено його публікувати по всій імперії. У січні 1757 р. указ неодноразово зачитувався в усіх церквах Київської єпархії, у тому числі в головній церкві Михайлівського монастиря.

Цій самій меті слугувало й розпорядження гетьмана К. Розумовського у 1757 р. За його наказом монастирським адміністраціям заборонялося видавати селянам паспорти для проїзду «в отдаленные места», оскільки «...иногда могут следовати и подлоги и по таким пашпортам и сумнительные люди в том числе воры и разбойники свободный проход к худому их действию беспрепятственно имеют могут...» [251,с.154].

20 квітня 1760 р. гетьманська адміністрація видала указ, в якому наказувала селянам, у тому числі й підданам Михайлівського Золотоверхого монастиря, при переходах «...оставлять все нажитое свое имущество при том владельце, где он прежде жил, и взымать отпускные свидетельства, а без того нигде, никому отнюдь не принимать». 15 грудня 1763 р. цей універсал був підтверджений указом Катерини II [110,№11987], а 4 травня 1765 р. Малоросійська колегія зборонила утримувати «переходящих посполитых» без письмових посвідчень більше доби [185,с.38].

Дуже часто адміністрації Михайлівського монастиря, з метою запобігання втеч, доводилося йти на радикальні заходи. Ченці закривали в існуючих при монастирях тюрмах родичів втікачів і тримали їх там до повернення останніх, використовуючи їх на найтяжчих роботах.

Незважаючи на такий активний спротив підданих монастиря, урядові кола не збиралися зменшувати податковий тягар, а навпаки збільшували його. Так, у 1765 р. монастирським підданам Михайлівського Золотоверхого монастиря довелося виплачувати гроші за подію, яка сталася в 1750 р., а саме – обрання гетьмана К. Розумовського, їм довелося виплати на хабар російській делегації

42 крб. 15 коп. з 240 дворів, з яких 15 – бездвірні хати, 13 – підсусідки «піші», 18 – підсусідки «кінні» [57,арк.1-2]. Загалом монастирські селяни Київського полку зобов'язані були виплатити 616 крб. 77 коп.

З переходом на хатне оподаткування, прибутки, які надходили в казну Малоросійської колегії, різко зросли. Якщо у середині століття вони становили 60 тис. крб., то у другій половині XVIII ст. вони зросли до 309 500 крб., з яких 250 тис. (80,8%) становив «рубльовий» податок [161,с.143].

Однак попри впровадження грошового оподаткування, в багатьох маєтностях продовжували застосовувати й натуральні оброки. У 60-х роках XVIII ст. у більшості володінь світських феодалів Київського полку панщина досягла двох днів на тиждень, а у селах Михайлівського Золотоверхого монастиря вона становила не менше трьох – п'яти днів на тиждень. Проте в деяких монастирських маєтностях, на вимогу городничого, селяни працювали щоденно [283,с.90.].

Кінець 60-х – початок 70-х років XVIII ст. ознаменувався черговою російсько-турецькою війною. Всі витрати по утриманню військ зобов'язане було забезпечити місцеве населення. У 1768 р. підданим Михайлівського монастиря необхідно було зібрати провіант і фураж до київського магазину в розмірі «скільки можливо» [59,арк.910-911], що фактично означало віддати все, а у 1769 р. монастирські селяни змушені були поставити для частин, які проходили з кожної хати, по 4 четв. «з насипом» вівса [55,арк.117-118зв.].

У 1783 р., відповідно до урядового наказу, в Київському, Чернігівському й Новгород-Сіверському намісництвах вводиться подушний податок – 70 коп. з душі чоловічої статі [112,№15724]. Цьому нововведенню передував перепис населення в 1782 р. На основі цієї ревізії за монастирями на Лівобережній Україні нараховувалося 97 735 душ чоловічої статі [254,с.54]. Михайлівському Золотоверхому монастирю належало в даний період е Київському намісництві – 1924 чол., у Чернігівському – 498 чол. [254,с.152].

Перераховані вище державні податки були не єдиними для населення Лівобережної України. У 1677 р. на території Гетьманщини був заснований

безперебійний поштовий зв'язок. А санкціоновано його було у 1679 р., коли в Києві вже існували «постійні» коні для потреб пошти. У другій половині XVII ст. він утримувався за рахунок «охочих» людей з козацького стану. [186,с.168]. Після запровадження поштового зв'язку між містами Москвою та Києвом [106,№8600], утримання поштових станів (ям), які запроваджувалися на головних трактах через кожних 20 – 30 верст, почало входити в обов'язки підданих селян монастирів та козацької старшини.

На території Київського полку московський поштовий тракт був розбитий на п'ять станів (ям): Косовський, Козарський, Козелецький, Семипольський й Броварський. У другій половині XVII ст. в Гетьманщині повинності на пошту досить довго не замінялися на грошовий еквівалент, адже постійно потрібні були не стільки гроші на утримання станцій, скільки коні, підводи й люди. У 1708 р. гетьман І. Скоропадський почав практикувати отримання сплати місцевими державцями і духівництвом певних сум на утримання пошти [186,с.171]. У 20-х роках XVIII ст. монастирським селянам доводилося збирати на поштові стани як гроші, так і продукти й фураж [251,с.35]. І якщо останнє ще якимось збиралося, то з грошима було складніше. До того ж поштовий податок не був фіксованим, він постійно змінювався. З кінця 20-х років XVIII ст. натуральна плата, яка збиралася на утримання поштових коней поступово почала замінюватися грошовою.

З початком російсько-турецької війни (1735 – 1739 рр.) різко збільшилися поштові перевезення та кількість кур'єрів, які проїжджали. Поштовий податок, який у цей час утримувався лише грошима, стрімко піднявся. В середньому у 30-х роках XVIII ст. посполиті Київського полку виплачували по 15 коп. з двору. В 40-х роках ця цифра збільшилася до 62 коп. на двір [251,с.36].

На середину XVIII ст. утримання поштових станцій фактично перетворилося на «загальнонародну» повинність, причому її виконання натурою все частіше замінялося на грошовий «еквівалент».

У 1753 р. Київська губерньська канцелярія видала наказ «Про утримання в справності мостів і шляхів на тракті від Москви до Києва». Значна

відповідальність у цій справі була покладена на Київський магістрат. Саме він керував у 1753 – 1760 рр. будівництвом і ремонтом мостів через Дніпро, гребель, поштових шляхів і перевозів навколо міста. Київська влада активно залучала до цього місцевих монастирських підданих [186,с.172].

У 1765 р. П. А. Румянцев зайнявся реорганізацією й уніфікацією поштового зв'язку. Поштова реформа передбачала й новий податок: з кожної жилої хати на утримання пошти почали збирати по 12 коп. Проте це було досить обтяжливо для підданих Михайлівського Золотоверхого монастиря. Це призвело до того, що загальна сума боргу Михайлівської й Межигірської обителів, за повідомленням Братського училищного монастиря станом на 1781 р. становила 60 крб. 32 коп. [49,арк.171]. Після ревізії 1782 р. податок на утримання пошти з кожної душі чоловічої статі збільшився до 16,5 коп. Так, селяни Михайлівського монастиря на утримання Васильківської пошти змушені були платити в 1783 р. – 6 крб. 12 коп., а у 1784 р. – 13 крб. 42 коп. [251,с.38-39].

Державними податками не обмежувалися основні обов'язки селян на користь монастиря та його адміністрації. Більше того, названі вище податки не так важко сприймалися монастирськими селянами як всілякі державні повинності, що доводилося виконувати селянам протягом XVII – XVIII ст.

Грошові збори являлися по суті другою подушною даниною, натуральні повинності становили в своєму роді державну відробіткову ренту й за своєю суттю нічим не відрізнялися від панщини. На ці повинності перекладалися багаточисельні загальнодержавні розходи, які не включалися до державного розпису. Натуральні державні повинності були найважчими й до того ж нерівномірними. Основу натуральних повинностей становили: рекрутська, будівельна, дорожня та ін. Частина цих повинностей відбувалася грошима, а інша – натурою.

Однією з найбільш важких повинностей стала рекрутська повинність, адже вона вимагала не лише людських ресурсів, а й значних економічних витрат. Родині рекрута необхідно було забезпечити його всім необхідним: одягом,

провіантом на час слідування. А на той час це коштувало великих затрат. Так, наприклад, кожних 11 дворів, бездвірні хати, 42 підсусідки зобов'язувалися поставити по одному рекруту. Всього ж з території Київського полку вимагалось виставити 750 рекрутів [57,арк.5-5зв.].

За переписом 1727 р., всіх мешканців сіл приналежних Михайлівському Золотоверхому монастирю кількість тих, хто міг би служити у війську, становила 2531 особу, з них 78 осіб – ті, які можуть нести кінну службу, п'ять – тих, які можуть служити пішими, п'ять – вдови, за яких можуть служити їхні сини або найманці за гроші [15,арк.6-6зв.]. Як бачимо, з такої великої кількості населення, яке могло теоретично нести військову службу, практично могли стати до війська лише незначна частина підданих Михайлівського Золотоверхого монастиря. Бували випадки, коли на шляху слідування рекрути, споряджені сільською громадою продуктами й грошима, тікали. Щоб не допустити цього, монастир брав з рекрутів підписку про те, що вони на шляху до місця призначення «бегать не будут» [57,арк.6]. При наборі рекрутів селянам обіцяли, що солдатські родини будуть звільнені від виконання панщини й різноманітних робіт на монастир. Проте на практиці ці родини опинялися в жахливому стані: вони продовжували виконувати всі необхідні повинності. Коли ж, бувало, селяни поверталися з військової служби, то їх здоров'я, як правило, вже було підірване. Таким чином, селянська родина втрачала робочі руки й змушена була працювати більше, щоб утримувати хворого. Отримати ж гроші, які були їм призначені (за кожен місяць проведений на армійській службі – по 1 крб.), рідко кому вдавалося. Крім того, під час рекрутських наборів відбувалося неймовірне свавілля: за рахунок багатой верхівки села в армії призивали бідних, родини яких, незважаючи на обіцянки громади, продовжували виконувати повинності на монастир й державу.

Піддані Михайлівського Золотоверхого монастиря в досліджуваний нами період зобов'язані були надавали для діючої армії волів та коней, перевозити на своїх підводах амуніцію, бойові запаси для армії, а для проїжджаючих послів – їх обоз. За реквізовану у населення худобу уряд зобов'язувався виплачувати

кошти, але робилося це не завжди. Реквізиція худоби значно позначалася на селянському господарстві й у цілому – на економіці краю [118,с.225].

Візнична повинність була однією з найважчих, оскільки часто на довго відривала селянина та його тяглу худобу від землеробства. Підводи постійно необхідні були як по військовому, так й по громадянському відомствам. У першому випадку вони надавалися при пересуванні військ й окремих команд, у другому – для роз'їздів місцевої адміністрації, перевезення вантажів, супроводження різних дипломатичних місій. Візнична повинність розподілялася нерівномірно як у межах всього Лівобережжя, так і між окремими податними станами, в тому числі й серед підданих монастирів. Поселення, розташовані по головних трактатах й у місцях найбільшого скупчення військ, особливо у військові роки, підлягали найбільшому обтяженню через необхідність виконання перевезень. Піддані Михайлівського Золотоверхого монастиря с. Глевахи у 1742 р. для перевезення російського посла зобов'язані були надати «...подвод воловых пары две супражу» [25,арк.1]. Але солдати, розквартировані у м. Василькові, вимагали від городничого цього села зібрати «...подвод воловых сколько возможно и под следующего российского посла отправитъ» [25,арк.1].

З початку 50-х років XVIII ст. становище підданих Михайлівської обителі погіршилося, що було пов'язане з переселенням югославських народів. Монастирські селяни Київської сотні зобов'язані були поставити підводи для сербських переселенців. У 1754 р. піддані Михайлівського монастиря з 220 дворів надали 25 підвод, Києво-Печерського – з 479 дворів 60 підвод, Києво-Софійського – з 904 дворів 93 підводи [251,с.153].

У мирний час запити на селянські підводи для місцевої адміністрації й різного роду дипломатичних посланців доводили селянські родини до бідності. Коли у 1763 р. монастирські селяни Київської сотні змушені були виставити підводи для доставки митного збору у військову казну, то городничі Миколаївського, Флорівського та Михайлівського монастирів «вовсе отказались» направляти селянські підводи [57,арк.12-13]. Ігумен

Михайлівського монастиря, пояснюючи митрополиту дії свого городничого зазначав, що селяни й так виснажені постійним постачанням підвод на потреби пошти та перевезеннях різних багажів, а тому не можуть наразі надати необхідної кількості волів та підвод. На завершення ігумен попереджував митрополита, що його накази можуть привести до крайнього розорення селян [57,арк.14-14зв.]. Такі заявки-пояснення надавали й інші київські монастирі.

У 1764 р. монастирським селянам Київської сотні необхідно було надати 100 підвод й 20 повозок. Селяни Михайлівського Золотоверхого монастиря надали сім підвод з 249 дворів [26,арк.1,4зв.,6]. Це пов'язане з тим, що з другої чверті XVIII ст. в дипломатичну практику дворів Константинополя й Петербурга почали входити постійні обміни послами, а також часте відвідування посланцями обох сторін. Основний тягар по забезпеченню перевезення посланців, які їхали через Київ, лягав на місцевих жителів. Зміна монархів у період дворцевих переворотів й необхідністю у зв'язку з цим інформувати про це турецького султана, призводили у другій половині XVIII ст. до частих поїздок у Туреччину російських посланців. Така сама практика встановилася й з боку Порту.

З метою постійного обслуговування головного тракту Київська полкова канцелярія вирішує розбити дорогу від Києва до Козельця на частини й закріпити їх за найближчими селами та «...кои от главного тракту в стороне стоят». В основному це були монастирські села. Частину дороги м. Броварів до с. Димерки обслуговували селяни монастирів Пустинно-Микільського (с. Бортничі, Княжичі), Флорівського (с. Русанівка, Плоське й Сенковка) й Михайлівського (с. Вигурівщина). Дорога від с. Димерки до Семипілок обслуговували лаврські піддані сіл: Пухівка, Красилівка, Дударка, Требухів, Димерка й Богданівна. Останню ділянку дороги – від Семипілок до Козельця обслуговували місцеві мешканці сіл: Калита, Омелянів й Видубицького монастиря: м. Літки «с уездом». Наказ київської полкової канцелярії передбачав, що у випадку затримки підвод, «употреблено будет тех мер, кои над ослушниками... употреблять велено» [251,с.36-37].



Протягом досліджуваного періоду піддані Михайлівського Золотоверхого монастиря постійно залучалися на будівництво фортець й оборонних ліній. Якщо у першій чверті XVIII ст. основний тягар у виконанні будівельної повинності несли козаки [106, №8600; 284, с.1-20], то з другої чверті нарівні з козацтвом працювали й посполиті.

З початку 30-х років XVIII ст. відносини з Туреччиною погіршилися, внаслідок чого Росія почала терміново проводити оборонні роботи на півдні. Для будівництва Української оборонної лінії залучалася велика кількість козаків і селян. У 1732 р. сюди направили 10 тис. посполитих та 20 тис. козаків [17, арк.23-24зв.]. Наступного року на це будівництво залучено 30 тис. козаків і селян. З Київського полку необхідно було вислати на будівництво Української лінії 2716 козаків й 7951 посполитих. Зокрема, адміністрація Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1734 – 1735 рр. поставила на побудову української оборонної лінії 346 посполитих і 29 козаків [17, арк.2]. Робітники зобов'язані були йти на лінійні роботи з озброєнням, провіантом та інструментом (сокири, лопати, заступи, мішки для носіння землі). Для перевезення майна на кожних 10 осіб сільська громада виділяла коня з повозкою, або по парі волів [92, с.59, 390, 395, 409]. Внаслідок проведення цих робіт у більшості районів Гетьманщини хліб не збирали. Непоодиноким були випадки, коли селянин не міг сам піти на будівництво оборонних ліній, тоді він наймав за гроші людину, яка виконувала цю повинність за нього. Так, підданий Михайлівського Золотоверхого монастиря, житель с. Крюківщини – Ф. Руд, найняв підданого Софійського монастиря за 3 крб., але за намовою настоятеля Михайлівського монастиря не повертав йому грошей. За цих обставин брат найнятого працівника змушений був звернутися за допомогою до київського архієпископа [23, арк.1]. Справа вирішилась на користь позивача, проте Ф. Руд так і не повернув грошей за досить банальної причини – бо не мав відповідної суми.

Переписка київського митрополита з ігуменами монастирів, пов'язана з направленням селян на прикордонні роботи, виявила «крайнее разорение» селян церковних вотчин у другій половині 50-х років XVIII ст. Архімандрит

Михайлівського монастиря писав митрополиту про те, що підвод і робітників «крайне теперь выстачить не можна...», оскільки піддані зайняті на будівництві рогаток на кордоні, на розчищенні доріг для будівництва мосту й фортифікаційних споруд у Києві, а ті, які залишилися, – констатував архімандрит, – «малым числом люде, един – в дальние места пошли зажинать хлеба, а другие – в заготовлении сена» беруть участь і «...ныне в маетностях монастырских редко мужчину сыскать [можно], кроме женска полу, и то – престарелых да малолетних», а частина селян «...несячи невозможную тяжесть и всегдашнее беспрерывные на предписанные работы употребления... бросили хаты и посходили безвестно, семей до 30» [251,с.66-67]. З таких умов ченці змушені були на виконання оброку наймати за гроші власних селян.

Будівельною повинністю не обмежувалися основні обов'язки селян перед державою. У прямому зв'язку з нею знаходилася й дорожня повинність. Для XVIII ст. характерне виникнення великої кількості шляхів та трактів для певної тимчасової потреби, пов'язаної з військовими операціями, економічними, політичними та іншими потребами уряду [247,с.271]. На той час системи організації будівництва й ремонту шляхів не існувало. Будувати нові шляхи й ремонтувати старі, споруджувати переправи й мости, озеленювати шляхи деревами – далеко не повний перелік тих робіт, які були пов'язані з цією повинністю. Ці роботи здійснювалися місцевим населенням в порядку дорожньої повинності.

Обсяг дорожніх робіт зростав з року в рік й селяни з власним інвентарем постійно залучалися на дорожні роботи. Архівні матеріали вказують на те, що полкова адміністрація постійно вимагала від монастирів направляти селянські підводи, робітників, столярів з необхідним інвентарем. Так, київський губернатор у листопаді 1768 р. вимагав, щоб селяни Михайлівського Золотоверхого, Братського й Петропавлівського монастирів відремонтували дорогу на «Крещатицком взвозе» власним матеріалом та інструментами [59,арк.910-911]. Обсяг дорожньої повинності постійно збільшувався й селянам

доводилося відбувати цю повинність натурою, часто, на значній відстані від постійного місця проживання.

Піддані Михайлівського Золотоверхого монастиря у XVIII ст. продовжували боротьбу проти свавілля монастирської адміністрації, проти необґрунтованого збільшення податків та натуральних повинностей. Однією з найпоширеніших форм боротьби підданих Михайлівського Золотоверхого монастиря з адміністрацією обителі з другої половини XVIII ст. стала подача скарг. Селянські скарги мали індивідуальний або колективний характер. Значення індивідуальних скарг безперечно менше, ніж колективних, громадських. Це скарги окремих селян про різноманітні пільги, скарги один на одного та «доношення» митрополиту на дії управителя монастиря.

Для селянина подача індивідуальної скарги була пов'язана з певними труднощами й матеріальними затратами. Йому необхідно було знайти людину, яка вміє складати скарги, заплатити за складення та переписку паперу, витратитися на дорогу та різноманітні «подарунки», витратити власний час, бути готовим до того, що комісія, яка розбирається у його справі, викличе його у будь-який момент. Монастир у свою чергу завжди намагався захистити свою адміністрацію. За таких умов розраховувати на позитивне вирішення проблеми при індивідуальній скарзі розраховувати не доводилося.

Також не успішною за результативністю була індивідуальна подача скарг на ім'я митрополита. У скаргах такого типу фіксувалися в основному традиційні порушення морального кодексу духівництва: вимагання грошей, бійки, різного роду насилля, нехтування власними обов'язками та особливо відмова або несвоєчасне виконання священиком церковних треб. Останнє зазвичай супроводжувалося вимаганням додаткової плати у населення [253,с.51-68]. Дуже часто такі скарги взагалі не бралися до уваги.

Серед індивідуальних скарг підданих Михайлівського монастиря найчастіше зустрічаються справи, які пов'язані з незаконною діяльністю ченців обителі, захопленням майна своїх підданих, невиконанні у повному обсязі умов договору або контракту. Так, київський житель Андрій Топольський восени

1751 р. скаржився на намісника Михайлівського Золотоверхого монастиря за те, що той не заплатив йому гроші за роботу, виконану ним на користь обителі. Київський гродський суд, розглянувши скаргу, наказав наміснику виплати необхідну суму позивачу. Проте, на жаль, ми не маємо достовірних відомостей чи було виконано судову постанову [26,арк.6]. Зазвичай ці постанови залишалися лише на папері. У березні 1759 р. Генеральний військовий суд розглядав скаргу військових канцеляристів Івана та Андрія Гамалії. Вони скаржилися на протиправні дії монастирської адміністрації, а саме на те, що ченці монастиря самовільно привласнили с. Бодавку, частину с. Хрулі з млинами на р. Сулі та хутір Веткалівка у Лубенському полку, в яких позивачі мали приватну власність [11]. Ця справа не мала належного розгляду, оскільки постійно передавалася з однієї інстанції до іншої.

На своїх чолобитних безграмотні селяни ставили хрести, за них же на їх прохання і за відповідну винагороду підписувалися ті, хто складали скаргу. Проте у другій половині XVIII ст. підписування скарг розцінювалося владою як співчуття селянам. Влітку 1781 р. в усі церковні правління був направлений указ Синоду, який забороняв представникам влади на місцях не лише писати, а й підписувати чолобитні на власників на прохання селян. Якщо вони відступали від цього указу, то піддавалися «неменуемому наказанню». Це розпорядження Синоду зачитувалося прихожанам протягом місяця у недільні та святкові дні одразу після виходу указу, а пізніше раз на рік – під час храмового свята [251,с.156].

Скарги писалися здебільшого від імені колективу: сільської громади одного села, а бувало й усієї волості, до якої входило кілька сіл. Перевага колективної скарги перед індивідуальною полягала у тому, що монастир ніколи не залишав без санкції дії монастирської вотчинної адміністрації, яка викликала невдоволення значної частини населення. Прохання подані від імені сільської громади супроводжувалися вироками сільських сходів або відповідними дорученнями від них на подачу прохання.

Реакція монастиря на скарги носила різноманітний характер. В одних випадках монастирська адміністрація видавала універсали, які узаконювали норми повинностей, в інших – направляла «ордера», які наказували вотчинній адміністрації не порушувати норм, даних в універсалі, у третіх – направляли у вотчини своїх комісарів для розслідування фактів зловживання, часто подача скарг супроводжувалася наступним покаранням селян управляючим-монахом або прикажчиком [351,с.178].

Незважаючи на те, що скарги не завжди приводили до бажаного результату, вони мали й позитивний бік. Їх подача організувала та згуртовувала селян. Найбільш активна частина селян переконувалася, що скарги, на жаль, не покращують їх безправного становища. Сама обстановка породжувала, таким чином, розуміння того, що не можна обмежуватися лише подачею скарг – необхідно здійснювати й інші, більш ефективніші засоби спротиву. Проте у XVIII ст. у зв'язку із жорстокими заходами Петра I, спрямованими на юридичне закріпачення монастирських підданих, у них залишалось все менше можливостей виявити власне невдоволення. Це можна пояснити й тим, що у досліджуваній період намітилася тенденція до зменшення кількості населення в монастирських маєтностях і певною втомою людей від постійної боротьби. До того ж у цей час змінюється й ставлення монастирської адміністрації до власних підданих. Монахи-управляючі розцінювали селянина не як особистість, а радше, як «корисну річ» у господарстві, а тому прискіпливо ставилися до виконання урядових наказів, які закріплювали селянина за монастирем.

Таким чином, аналізуючи зміни в становищі підданих Михайлівського Золотоверхого монастиря, слід наголосити, що у досліджуваній нами період виділяється кілька етапів, які характеризуються певними особливостями.

XVII століття в якому ми умовно виділили три етапи, загалом негативно позначилося на становищі залежних груп населення України. Друга чверть його характеризується тим, що Михайлівський Золотоверхий монастир отримує нові земельні володіння, підтверджує свої права на збирання податку з підлеглого

населення. Також у цей час відбувається значне збільшення кількості підданих монастиря, а також розширюються права духівництва в економічній галузі діяльності обителі. У період з 1620 до 1648 р. первісною формою економічної залежності селянина від монастирської адміністрації виступала відробіткова рента, яка пізніше змінилася рентою продуктами і, нарешті, грошовою рентою. Рівень виробничих відносин зумовлював характер співіснування всіх трьох видів ренти або перевагу однієї з них у маєтках монастирів у досліджуваний період.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. внесла кардинальні зміни у становище підданих Михайлівського Золотоверхого монастиря. На певний час вони відчували полегшення, зменшився податковий тиск й розміри повинностей. Проте вже в перші роки війни гетьманська адміністрація почала відновлювати старі порядки в монастирських маєтках, внаслідок чого монастирські селяни знову опинилися в жахливому становищі. Монастирська адміністрація, користуючись підтримкою гетьманського уряду відновлює старі податки та повинності та вводить нові. Повертається панщина, використовується й старий звичай працювати «толокою». До кінця XVII ст. відбувається процес еволюції розміру податків та повинностей у бік зростання.

Початок XVIII ст. відзначився тим, що на плечі монастирських селян Михайлівської обителі найважчим обов'язком лягло утримання російської армії, яка була розквартирована на території, яка належала святині і поштових шляхів та станів. Фіскальний і кріпосницький гніт безперервно зростав, випереджаючи економічні можливості монастирських селян. З метою безперервного утримання армійських частин, розквартированих у краї, уряд переходить у 1756 р. від натурального податку до грошового, так званого рубльового податку.

Серед найважчих повинностей підданих Михайлівського Золотоверхого монастиря в означений період була рекрутська повинність, внаслідок якої селянське господарство фактично залишалося без робочої сили. Візнична повинність призводила до розорення селянських господарств, особливо під час

польових робіт. Селяни надавали підводи або натурою, або наймали їх за рахунок особливого збору, який проводила сільська громада. Особливо велика кість підвод необхідна була під час військових дій. Будівельна повинність, яка виконувалася монастирськими селянами, також не сприяла розвитку селянського господарства. Зростання цієї повинності у XVIII ст. визначалося потребами держави. Інтенсивність будівельних робіт штовхала селян наймати замість себе робітників за гроші, ось чому відкуп від цієї повинності вимагав від селян додаткових грошових зборів. При виконанні шляхової повинності, яка щорічно забирала більше двох місяців, селяни зобов'язані були використовувати свою тяглу худобу, інструменти. Ці обставини не могли не позначитися негативно на загальному рівні селянського господарства.

Отже, характеризуючи зміни у соціальному становищі монастирських підданих у 1620 р. – наприкінці XVIII ст., слід зазначити, що цей період слід поділити на кілька етапів. З 1620 до 1648 р. – набуває обертів процес економічного збагачення монастиря, що в свою чергу зумовлює посилення визиску з підданих. Окремо виділяємо період з 1648 р. по 1652 р., коли монастирські селяни, на відміну від загальнодержавних, лише частково відчували деяке послаблення внаслідок успіхів козацько-селянської армії. Проте у цей самий час Б. Хмельницький власними універсалами підтверджує обителі права та привілеї. З 1652 р. починається третій етап, який відзначається поступовим відновленням та юридичним закріпленням повинностей і податків монастирських селян. Значно погіршилося становище селян у XVIII ст., адже в цей час відбувається поступове закріпачення селянства. З'являються відомості про заборону переховувати кріпосних втікачів, у тому числі монастирських підданих. Відомі й універсали І. Скоропадського та Д. Апостола, Сенату про заборону переходу підданих у маєтності інших власників. Така планомірна політика російського царизму і української влади призвела до того, що у 1783 р. було юридично оформлено закріпачення підданого населення України, в тому числі й монастирських селян.

## РОЗДІЛ 4

### КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ

#### 4.1. Суспільно-політична та духовно-освітня діяльність Йова Борецького у контексті церковного життя

З огляду на стрімке економічне зростання монастирського господарства у першій чверті XVII ст., розвитку сільського господарства та промисловості, Михайлівський Золотоверхий монастир продовжував залишатися важливим культурно-просвітницьким центром м. Києва та України у цілому. Діяльність його настоятелів справила значний вплив не лише на розвиток обителі, а й мала резонанс в українському суспільстві. Архітектурно-мистецька спадщина Михайлівського Золотоверхого монастиря XVII – XVIII ст. здійснила вагомий вплив на розвиток української архітектури подальших років.

Першим настоятелем обителі в період з 1620 до 1786 р. був славнозвісний Йов Борецький. Майбутній митрополит отримав чудову освіту: спочатку він навчався у Львівській братській школі, пізніше – у зарубіжних навчальних закладах. До цього часу дослідники не можуть точно встановити, хто були його батьки і чиїм було с. Бірчі поблизу Великого Любена на Львівщині, де він народився. Але, напевно, можна стверджувати, що вони були не прості люди, оскільки відправили сина навчатися в один з найпередовіших навчальних закладів в Україні й Польщі – Острозьку школу [214,с.246]. Після її закінчення Йов Борецький продовжив навчання у Краківському університеті.

Йов Борецький активно включився до суспільно-політичного життя на початку XVII ст., коли став викладачем Львівської братської школи, де викладав латинську та грецьку мови. У 1604 р. його було обрано ректором цієї школи. Важливим етапом у становленні та розвитку суспільної свідомості майбутнього митрополита була перекладацька діяльність. Він перекладав і видавав найкращі твори полемічної літератури. У 1605 р. у монастирській



друкарні Дермані вийшов «Лист Мелетія, святейшого патріарха александрійського, до велебного єпископа Іпатія Потєя, будучого еще на том часе єпископа володимерского, а отступленьи єго з напominаниєм отцевским до него писаний», який був перекладений з латинської мови і виданий Йовом Борецьким. Невідома точна дата, коли вийшов інший переклад Й. Борецького – «Діалог албо розмова о православной и справедливой вере единое католическое Восточное церкви, от святейшого и блаженнейшего отца Мелетія, патріарха Олександрійського, светло сіяющому князю Константину Васильовичу Острожскому, благочестія известному непреложному блюстителеви, и сину своєму в Духу, також де и всему російського народа множеству, яко от истинного и богодарованного пастиря Христових мислимих овец по исправлению правоверия написанная. Ис Константинополя в року прислани», проте вчені сходять на думці, що це сталося між 1602 та 1606 рр. Вже сам заголовок листа свідчить про його зміст і спрямованість.

Твори, перекладені Йовом Борецьким, справили на нього таке враження, що він береться написати твір, присвячений вихованню молодих людей – своєрідну настанову колегам-вчителям. Книжка була надрукована у 1609 р. в друкарні ставропігійського Успенського братства у Львові під заголовком «Иже в святых Отца нашего Иоанна Златоустаго. Беседа избранная о воспитании чад» [214,с.249].

Початок XVII ст. відзначився наростанням конфронтації між православними та уніатами. Уряд Речі Посполитої робив все можливе для приєднання православних до унії, часто вдавався до застосування адміністративного примусу. У зв'язку з цим починається новий етап у розвитку полемічної літератури. На початку 1605 р. Іпатій Потій видав у Вільно твір, яким захищав позиції унійної церкви. Зміст цього твору страшенно обурило Йова Борецького. На його думку, в творі містилися неправдиві свідчення й навіть пряма фальсифікація історичних фактів. Того самого року у відповідь Іпатію Потію виходить «Пересторога», автором якої вважають Й. Борецького. Певний час тривала суперечка серед істориків та літературознавців щодо

авторства цього полемічного твору. Так, на думку М. С. Возняка, автором твору був саме Йов Борецький [155,с.13]. Проте у 1963 р. дослідник української полемічної літератури П. К. Яременко спробував спростувати це твердження. Він наводить факти, які доводять, що автором славнозвісного твору був священник і активний діяч Львівського братства Андрій Вознесенський [338,с.51-54]. На початку 90-х років ХХ ст. цю тезу спростував колектив авторів на чолі із В. О. Замлинським [214]. На їхню думку, автором «Перестороги» слід вважати Й. Борецького. Ми поділяємо думку авторів «Історії України в особах: ІХ – ХVІІІ ст.», адже їхні твердження ґрунтуються на дослідженні широкого масиву наукової літератури.

Автор «Перестороги» аналізує ідейно-політичну сутність унії. У творі Й. Борецький наводить історію свого народу, визначає суть православ'я, роз'яснює необхідність боротьби проти впровадження унійної церкви в Україні. Ця книга відіграла важливу роль у формуванні суспільної свідомості українського народу на початку ХVІІ ст. [214,с.250].

У 1611 р. Й. Борецький став священником Богоявленського храму в Києві, проте продовжував і викладацьку діяльність. Коли завдяки зусиллям братчиків та фінансовій допомозі Галшки Гулевичівни було створено Київську братську школу в 1615 р., то її першим ректором протягом трьох років був саме Йов Борецький [249,с.51]. Пізніше, у 1632 р., внаслідок злиття цієї школи з лаврською було створено знамениту Києво-Могилянську колегію (з 1658 р. – Академія).

У 1619 р. після смерті ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Іосафа Мировського на його місце ченцями монастиря було обрано Йова Борецького. С. Петровський припускає, що у призначенні Й. Борецького ігуменом обителі брали участь велика кількість київського православного населення, й особливо козаки, які на той час являли собою значну військову силу [271,с.31]. На думку В. Щербака, в першій чверті ХVІІ ст. на території Київського воєводства політичні та конфесійні настрої козацтва, міщан, шляхти в багатьох аспектах співпадали тому, що, ймовірно, серед них існувала угода,

можливо навіть у формі присяги, про відстоювання прав православ'я [334,с.74]. Королівської згоди на своє обрання Й. Борецький так і не отримав й в очах уніатів до кінця життя залишався «ложным игуменом», пізніше – «ложным митрополитом» [271,с.31].

Не дивлячись на те, що на той час унійна церква в Києві перебувала у складному становищі, в місті почала свою діяльність перша василіанська капітула (1617 р.), уніати почали активну підготовку до заснування нових монастирів та шкіл. Їм вдалося зайняти деякі церковні приходи й навіть кафедру св. Софію [269,с.300-301]. У планах уніатів було навіть призначити до м. Києва окремого єпископа-вікарія, який би постійно проживав у місті, при соборі св. Софії планувалося заснувати василіанський монастир зі школою. Йосиф Рутський був переконаний, що остаточний успіх унії у Києві можливий лише в тому випадку, якщо ліквідують православне братство м. Києва. На жаль, ми не маємо додаткових відомостей про заходи, які проводились уніатами з метою практичної реалізації своїх планів [269,с.301].

Уніати здійснили спробу захопити й Михайлівський Золотоверхий монастир, але безуспішно. У 1612 р. уніатський митрополит Іпатій Потій випросив у польського короля Сигізмунда III грамоту: «поведали нам, что монастырь святого архангела Михаила в Киеве стоит без подобающего отправления хвалы Божией... Посему, желая размножать всеми силами хвалу Божию, умысли мы тот монастырь святого Михаила архангела Златоверхий в Киеве дать митрополиту Киевскому, Галицкому и всея России Ипатию».

Проте це розпорядження не було введено в дію. Михайлівський монастир виявився однією з небагатьох київських обителей, яка залишилася назавжди у володінні православних. Ігумен Іосаф Мирівський продовжував залишатися на своєму місці до смерті. Як вдалося православним утримати, всупереч прямому королівському наказу, Михайлівський монастир, – достовірно не відомо. Але більшість вчених сходиться на думці, що основною оборонною силою обителі стали козаки, які протягом всього існування монастиря прихильно ставилися до нього. На цю думку наштовхує й пізніший документ – лист короля до воєводи

Тишкевича, який був написаний після смерті Йова Борецького. Король, судячи з цього листа, хотів би віддати монастир уніату, але боїться козаків й радить воєводі бути обережним [273,с.142].

Стверджувати, що, не отримавши монастиря, уніати заволоділи монастирськими вотчинами й угіддями, також не можна. Прямих свідчень цього немає. Як ми знаємо, більша частина монастирських володінь знаходилася поблизу Києва, а на той час католиків та уніатів у ньому було небагато [271,с.30].

На підтвердження цього маємо документ, який засвідчує, що у 1629 р. с. Глеваха належало Михайлівському Золотоверхому монастирю. У цьому році Йов Борецький подає протестацію на князя Корецького, що той «...в року теперішнім 1629 місяця июня 28 дня, хотяче себе в дедицтво привласнити власне добра церкви Божой, приреченого монастыря,..., наехал на с. Глеваху, попроганял монастырских подданных с их добр, накосил сена, порубил деревья...» [271,с.31]. Таким чином, з наведених тут слів протестації можна дійти висновку, що монастир в особі своїх ігуменів продовжував користуватися земельними угіддями.

Це підтверджується й розповіддю Кальнофойського у «Тератургімі» про чудо, яке відбулося в 1625 р. у Софійському соборі, де вночі загорілися свічки. Чудо це бачили Андрій Борецький й Стефан Шимонович (брат і зять Й. Борецького), які їхали – один з с. Глевахи, а другий – з с. Юрівка [214,с.398-399]. Таким чином, бачимо, що й у цей час рідня православного митрополита, ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря продовжує управляти монастирськими угіддями, а це вказує на те, що вони все ж не були відібрані у монастиря уніатами.

Інший документ стосується вже 1630 р. Це реляція візничих, які проводили розмежування володінь Софійських від володінь князя Корецького. Розмежування відбувалося на прохання «...ксендза Руского державца кгрунтов Софийских» (тобто уніатського митрополита Рутського), й при цьому розмежування були присутні двоє з братії Михайлівського Золотоверхого

монастиря «...одь его милости отца ігумена высланные тому обездови пострегаючи цалости кгрунтов церкви минованное монастыря Михайловского...» Реляція вказує й кордони суміжних володінь Борщовки, Юрівки й Вєти, які на той час знаходилися у володінні Михайлівського монастиря [219,с.41-42].

Третій документ дещо пізніший: це контракт, укладений у 1635 р. від імені ігумена Михайлівського монастиря Ісаї Копинського з Олексієм Розворою, Філоном та Омеляном Пінчуками на оренду монастирського острова на р. Дніпро [219,с.42].

Таким чином, проаналізувавши наведені вище документи, можемо дійти висновку, що монастир і володіння його в Київському воєводстві залишалися за православними.

Михайлівський Золотоверхий монастир та його настоятелі відіграли важливу роль у відновленні в Україні православної митрополії. Православна церква в 1618 – 1619 рр. знаходилася на межі свого існування, оскільки мала лише одного єпископа Є. Тисаровського. У разі його смерті польський уряд оголосив би її церквою без єпископів, тобто неіснуючою у державі [343,с.143]. У 1618 р. ієрусалимський патріарх Феофан прибув до Москви. Основною метою його візиту була посвята нового московського патріарха, батька царя Михайла – Філарета (Романова), яка відбулася в 1619 р. Коли ж у лютому 1620 р. Сагайдачний направляв козацьке посольство до російського царя, він наказав зустрітися з Феофаном і запросити його до Києва. Нерідко це посольство до російського царя в історичній літературі трактують мало не як перший прояв об'єднавчих тенденцій, що у подальшому призвели до Переяславського акта 1654 р. Справді козацькі послы тоді у Москві заявили, що «...хотят ему великому государю служить головами своими по-прежнему, как служили они прежним великим российским государям и в их государским повелениях были, и на недругов их ходили...» [281,с.109-110] Проте ця пропозиція мала значення етикетної умовності і навіть в разі прийняття (а тоді цього не сталося) ні до чого особливого не зобов'язувала обидві сторони. Цар

відмовив козацьким посланцям в аудієнції, обмежившись видачею їм «легкої царської платні». На думку дослідника козацької історії П. М. Саса, це посольство відіграло суттєву роль у відновленні в Україні ієрархії православної церкви [290,с.40]. П. Сагайдачний розраховував, що патріарх Феофан посприє відновленню православної митрополії в Україні. Готуватися до цього почали завчасно. На нашу думку, саме підготовка до цієї події й змусила Йова Борецького полишити ректорство й прийняти сан ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря, адже це була церковна посада, з якої можна висвятитися у подальший церковний чин.

До певного часу діяльність Феофана не відрізнялася від поведінки інших східних ієрархів, які, здебільшого, збирали в Україні «милостині» та продавали ставропігійні грамоти. Однак, з часом ситуація змінилася. Місцеві православні почали вимагати від патріарха надати їм допомогу у вирішенні місцевих церковних справ. 13 серпня 1620 р. Феофан письмово звернувся до вірян у Короні й Великому князівстві Литовському із закликом обрати собі єпископів. Зокрема в цьому листі йшлося «...да изберете себе єпископа, апостолом и правили узаконенного». Патріарх закликав вірних зробити це, «...повелений и заперещений мира не боящегося, акоже некогда родители Моисеевы не бояшеся повеления Фараонова» [160,с.257]. Висвята навряд чи входила в первинні плани патріарха.

Проте висвячення митрополита та єпископів таки відбулося. Церемонія здійснювалася згідно з канонічним правом та традиціями української церкви шляхом обрання їх елекційним собором духівництва та мирян. Першу патріаршу посвяту здійснили 6 жовтня 1620 р. Тоді у Богоявленській церкві Феофан висвятив на єпископство Перемишлянське Ісаю Копинського. 8 жовтня 1620 р. у Братській церкві відбулася хіротонія нового митрополита. Оскільки це проходило без королівського дозволу, вживалися всі можливі заходи застереження: вікна церкви завішувалися, читав і співав тихо один монах, сама церква була оточена озброєними козаками [160,с.301-302;245,с.248-251]. Феофан, мабуть, не хотів робити висвячення, боячись польської влади, але

прохачі, і насамперед козацтво, наполягали на своєму. У знаних сьогодні джерелах наголошується на особливій ролі козаччини в переговорах з патріархом. Є підстави вважати, що козаки навіть вдалися до своєрідного шантажу. У протестації Йова Борецького ці аргументи «людей рицарських» передано в такий спосіб: «...Не був би патріархом, не був би добрим пастирем, не був би намісником Христа і апостолів, якщо б не посвятила твоя святість народові руському митрополита і єпископів, особливо, коли знайшов нас гнаними і без пастирів, і ми навіть боїмося, щоб за цей спротив не вбив тебе на дорозі цієї подорожі во ім'я Христа який лютий звір» [76,с.146]. Якби патріарх залишився без козацької протекції, про яку йдеться в «Протестації», він легко міг би стати татарською здобиччю під час подорожі до Молдавії. Патріарх мусив обирати і зробив свій вибір на користь козаків.

Тоді ж на єпископство Турівське й Пінське був висвячений грек Аврамій, на початку грудня висвячений в єпископа Полоцького Мелетій Смотрицький. На єпископство Володимирське і Берестейське висвятили Іезекіїля Курцевича, на Луцьке і Острозьке – Ісакія Борискевича, на Холмське й Белзьке – Пасія Іполитовича [214,с.251-252]. Таким чином було відновлено Київську православну митрополію. Характерно, що нововисвячені ієрархи виявилися незнатного походження. Обрані, на відміну від попередніх владик, собором, вони були надзвичайно віддані православ'ю. Новому єпископату надавалися великі права. Навіть дозволялося по смерті митрополита у разі якихось перешкод у зносинах з Константинополем самостійно обирати митрополита. Зокрема, він отримував право контролювати діяльність ставропігійних церков, монастирів та братств [343,с.143].

На думку П. М. Саса, відновлення православної ієрархії стало результатом цілеспрямованої політики П. Сагайдачного, який у своїх діях знаходив підтримку та співчуття серед широких суспільно-політичних сил тогочасного суспільства в Україні (насамперед козацтва, православного духівництва, учасників братського руху, частини радикально налаштованої шляхти). Вибір часу для цієї акції зумовлювався не якимись стратегічними міркуваннями, а

часовими рамками візиту єрусалимського патріарха. Це видається очевидним, бо П. Сагайдачний не чекав якогось сприятливого випадку, який зробив би більш «покладистим» уряд Речі Посполитої у релігійному питанні – наприклад, розгрому поляків під Цецорою у Молдавії. Тим більше, що початок посвячення православних ієрархів почався за день до закінчення Цецорської битви. Йдучи на відновлення православної ієрархії, П. Сагайдачний ризикнув накликати на себе великі неприємності з боку польського уряду. Разом з тим він знайшов сміливість піти на цей крок, оскільки як політик усвідомлював потенціальні можливості суспільно-політичних сил, які він представляв, і на які він міг спертися. Не останню роль тут відіграв фактор нарощування «м'язів» Запорізької Січі на волості, де виникали органи влади козацької держави, що народжувалася [290,с.42]. Не можемо не погодитися з висновками автора, проте не слід недооцінювати роль православного духівництва у процесі відновлення православної ієрархії, яке фактично впливало на формування свідомості козацтва та на напрям його діяльності. Представники православного духівництва зробили все можливе, щоб підготувати сприятливий ґрунт для відновлення української православної церкви у першій чверті XVII ст.

Внаслідок вищевикладених подій та призначень Йову Борецькому довелося поєднувати дві посади: посаду ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря й митрополита Київської православної митрополії.

Польський уряд негайно відреагував на події в Україні. Зрозуміло, що в Польщі не бажали відновлення української православної ієрархії, тим більше таким чином, а тому першою реакцією польського короля на українські справи стало не визнання ні акту відновлення ієрархії, ні існування самої української православної митрополії у Києві. Головним аргументом невизнання було невідповідність королівському праву патронату. Перед висвяченням владики повинні бути «репрезентовані» королем до своїх посад та пов'язаних з ними бенефіцій. Вже на сеймі 1620 р. представники Віленського православного братства порушили питання про легалізацію православної ієрархії. Під тиском православної шляхти та козацтва сейм прийняв рішення про відновлення



конституції 1607 р. та використання її положень при роздачі церковних бенефіцій [343,с.144]. Але у той самий час польський король видав грамоту від 1 лютого 1621 р., в якій зазначалося, що необхідно заарештувати архієреїв, висвячених Феофаном, як підозрілих людей, що без відома короля прийняли висвячення на посади архієпископів при житті законних владик цих єпархій. Цим документом Йова Борецького та Мелетія Смотрицького було оголошено ворогами держави, оскільки вони нібито змовилися з підданими турецького султана. Однак, у перспективу цього указу не вірила навіть правляча верхівка, на що вказує лист Льва Сапіги до Йосифа Рутського від 9 лютого 1621 р.: «В тех грамотах и универсалах его королевской милости некоторые вещи мне не понравились. – Во-первых, в них написано, будто Смотрицкий и Борецкий по предварительному соглашению с самим султаном турецким посвящение получили от того самозванца (Феофана. – *И. Л.*), который себя патриархом Иерусалимским называет. Уж трудно обличить их в том, сговаривались ли они с самим турецким султаном! ... Другая вещь: их велено ловить. И это мне не нравится; потому что не обличивши трудно каждого хватать. Важнее же всего, чтобы это не повело к большому возмущению и кровопролитию. Да и на Запорожских казаков нужно оглядываться, чтобы они не сделали нам чего худого» [65,с.30]. Як і передбачав Лев Сапіга, ці грамоти не мали жодних наслідків для Борецького та Смотрицького [225,с.118-119].

Під безпосереднім впливом цих подій восени 1620 р. помітно активізувалася ідеологічна боротьба на українських землях, яка тепер уже торкалася не лише релігійних, а й більш ширших питань. З-під пера Йова Борецького виходить трактат «Юстифікація невинуватості», яку Й. Борецький та «усі руські єпископи» адресували королю Сигізмунду III (1622 р.). Автор висунув тезу про руський народ як рівноправний політичний партнер двох народів Речі Посполитої – польського і литовського, що відображало так звану руську ідею, широко розповсюджену на Україні в першій половині XVII ст. [287,с.39]. У цей самий час з'являється полемічний твір «Палінодія» Захарії Копистенського, «Книга про віру» та інші. Автори цих праць, що мали значний

суспільний резонанс, прагнули відтворити історично правдиві картини життя українського народу в широкому загальнослов'янському контексті. Віддаючи належне козацтву, письменники-полемісти називали їх «спадкоємцями старої Русі», наголошуючи, що вони «твердістю своєю перевершують римських Сципіонів і карфагенських Ганнібалів».

Ставши митрополитом Київським Й. Борецький продовжив свою активну діяльність у боротьбі з унією та відновленням православ'я в Україні. У травні 1621 р. митрополит Йов Борецький скликає у Києві собор «людей грецької релігії». Результатом діяльності собору стало рішення вимагати від короля визнання православної ієрархії в обмін на участь козаків у війні з Туреччиною, інакше ж Й. Борецький радив козакам захоплювати заложників з шляхти [246,с.43-44].

Цецорська катастрофа й величезні приготування до війни султана Османа II підштовхували шляхетську Польщу до того, щоб якнайшвидше отримати згоду запорозьких козаків на участь у війні. Король Сигізмунд III посилає свого секретаря В. Облаковського до патріарха Феофана, щоб той схилив запорожців допомогти королю у війні [270,с.59]. Феофан звернувся до козаків з листом.

У червні відбулася козацька рада у Сухій Дуброві під Фастовом. На раду прибуло понад 300 духовних осіб на чолі з митрополитом Й. Борецьким та володимирським єпископом І. Курцевичем, тут зібралося й понад 50 тис. козаків, покозачених селян і міщан на чолі з Я. Бородавкою та П. Сагайдачним [273,с.159]. У перший день ради було надане слово Й. Борецькому, який виклав свої скарги на королівську владу та переслідування православних у Вільні й інших місцях. Коли за митрополитом виступив Сагайдачний і зачитав послання патріарха Феофана, козаки присяглися боронити віру і вимагати від короля визнання православних владик [172,с.458-460].

Атмосфера на раді була досить войовнича і відверто ворожа щодо польського уряду. Козаки погодилися виступити на захист Речі Посполитої у новій війні з Туреччиною, але тільки тоді, коли виконають їхні вимоги, а

однією з головних ставилася вимога заспокоєння «грецької релігії» та визнання нової ієрархії. Значення релігійного елементу в новій політиці козацтва щодо уряду позначилося на складі козацької делегації до короля, яку відрядили з ради. Очолили її – від козаків – П. Сагайдачний, а від духівництва – єпископ володимирський Ізекиїл Курцевич для захисту релігійних питань перед королем. Польський король, намагаючись перетягти на свій бік козачину, призупинив дію універсалів короля проти нововисвячених єпископів. Загалом Сагайдачний був задоволений результатами посольства, але розумів, що королівська влада давала обіцянки тільки під тиском обставин, і не вважала, що вони її пов'язують [273,с.160-161].

Восени 1621 р., одразу після досягнутої з козацькою допомогою перемоги під Хотином, уряд відновив війну проти нововисвяченої ієрархії. Хоча козацтво надалі домагалось виконання своїх вимог, зокрема й релігійних, золоту нагоду для православної церкви вже втратили. Нові козацькі вимоги було складено в степу під Хотином, далеко від Києва та митрополита Борецького, і тому вони нагадували звичайні козацькі вимоги, в яких про релігію говорилося лише одним пунктом.

Як уже зазначалося, уніати хотіли заснувати у Києві василіанський монастир та школу, які б стали головними осередками поширення унії. Василіанська місія, яка мала заснувати монастир при кафедральному соборі св. Софії, була сформована лише у 1622 р. Прибули вони до Києва, очевидно, у серпні 1622 р. Місія забезпечувалася церковним начинням, провізією на рік, а також грішми. Проте їм не вдалося втілити в життя свої плани. Як вказують уніатські джерела, 21 вересня 1622 р., коли уніатські ченці правили ранішню службу до собору св. Софії вдерлися козаки разом з великим натовпом православних, підбурених митрополитом Йовом Борецьким. Ченців схопили та ув'язнили, а все монастирське майно пограбували. Лише особисте втручання Сигізмунда III врятувало василіан, яких звільнили з-під варті [269,с.302].

У 1632 р. Віленське православне братство св. Духа видало твір під назвою «Supplementum Synopsis». На його сторінках автори виправдовувались у

відповідь на численні звинувачення уніатів в організації переслідувань та терористичних актів. Автори опублікували документи, які на їхню думку, мали би повністю спростувати уніатську версію цього конфлікту. Зокрема, був опублікований лист римо-католицького єпископа від 17 листопада 1622 р., в якому висловлювалася подяка православному митрополиту Йову Борецькому у сприянні звільнення софійських василіан з козацького полону [67,с.588-589]. Другий лист до митрополита Йова Борецького від 21 листопада 1622 р. написаний одним із київських василіан – настоятелем Софійського монастиря о. Олександром Школдицьким. У приязному тоні він дякував за попередження про небезпеку і виявив готовність кудись виїхати [67,с.589]. На підставі цих двох листів автори «Суплементу» рішуче заперечили причетність до київських подій 1622 р. православного духовництва і звинуватили митрополита Йосифа Рутського у свідомому поширенні неправдивих свідчень про православних. Однак, цим висновком автори і обмежилися. Власної версії про конфлікт навколо василіанського монастиря у Києві вони не висунули [269,с.303]. На нашу думку, твердження авторів «Суплементу» про непричетність до конфлікту 1622 р. православного духовництва загалом, й Йова Борецького, зокрема, видаються непереконливими. Листи київського єпископа та о. Школдицького вказують лише на його сприяння у звільненні ченців-василіан, але не спростовують його непричетності до їх ув'язнення. Проте така діяльність митрополита Йова Борецького перешкодила заснуванню у Києві василіанського монастиря та школи.

У цей час починаються постійні зносини Йова Борецького і православних владик з Москвою. Головним ініціатором цих зносин був Ісая Копинський, посвячений патріархом Феофаном у єпископа Перемишльського. Вже у 1621 р. він направляв до Москви пропозиції про підпорядкування Київської митрополії Росії. Восени 1624 р. сам митрополит Й. Борецький надіслав до Москви луцького єпископа Ісакія Борисковича з проханням до царя Михайла Федоровича допомогти Україні визволитися з-під влади Польщі, щоб піти під зверхність московського царя [281,с.109]. Й. Борецького до цього примусили

обставини: після вбивства вітебськими міщанами уніатського єпископа Йосафата Кунцевича, королівська влада готувалася до каральної експедиції в Україну. Відповідь московських бояр була ухильною, але і польський похід в Україну не стався через шведську війну [189,с.122-123].

По закінченні Хотинської війни стосунки козаків з урядом Речі Посполитої постійно ускладнювалися й переросли в 1625 р. на військовий конфлікт, відомий як повстання Марка Жмайла. Ці події не могли не вплинути на позицію православної ієрархії. Й. Борецький змушений був вдаватися до складних політичних маневрів між протилежними полюсами суспільно-релігійних сил у державі. Так, поряд з активними діями проти поширення впливу уніатської церкви наприкінці 1623 – на початку 1624 р. відбувалися напівтаємні переговори православного митрополита з василіанами про об'єднання церков на базі Київського патріархату [343,с.115]. Як відомо, у ході таємних переговорів та нарад двоє найавторитетніших єпископів православної ієрархії київський митрополит Йов Борецький та Полоцький архієпископ Мелетій Смотрицький дали згоду на визнання майже всіх католицьких догматів і виявили готовність здійснити реальні кроки для об'єднання українських церков [269,с.303-304].

1628 – 1629 рр. Михайлівський Золотоверхий монастир вдруге став одним з центрів переговорного процесу між православними та уніатами щодо поєднання церков. Цього разу головним ідеологом переговорів став архієпископ М. Смотрицький. На цей час його релігійні погляди зазнали значних змін. У липні 1627 р. він таємно перейшов в унію. Зовні залишаючись православним, він активно пропагував серед православних владик ідею порозуміння з уніатами. Серед прихильників планів М. Смотрицького був митрополит Й. Борецький та архімандрит Києво-Печерської лаври П. Могила. Проте, як тільки погляди М. Смотрицького стали відомі широкому загалу, ситуація докорінно змінилася. В ході Київського собору 1628 р., на якому мали обговорюватися тези М. Смотрицького про стан православної церкви, консервативна частина православного духовництва засудила діяльність

архієпископа й змусила зректися своїх поглядів. Книгу «Апологія», в якій Смотрицький критикував сучасний стан православної церкви, прокляли й урочисто знищили. Лише виїхавши з Києва до Дерманського монастиря, М. Смотрицький відкрито заявив про свій перехід в унію [269,с.313]. Таким чином, політика, яку він вів під час переговорів з православними владиками в Києві, зазнала невдачі, й чергова спроба об'єднання церков потерпіла фіаско.

За дозволом короля, Борецький скликає 29 червня 1629 р. новий помісний собор для наради «Про заспокоєння православної церкви від заворушень, спричинених відступництвом деяких значних осіб», на якому були присутні представники від духовництва, шляхти та козацтва. Але собор закінчився безрезультатно. На думку Ю. Джеджули, Й. Борецький здійснив блискучий політичний маневр, зірвавши за допомогою козацтва спроби польського уряду нав'язати свої умови врегулювання церковних справ [191,с.38]. На цьому самому соборі було прийняте рішення видати друком православний катехізис [246,с.45-46]. Однак, С. О. Візер вважає, що собор 1629 р. був можливістю налагодити взаємопорозуміння між православною та уніатською церквами на українських землях, але саме козацтво категорично виступило проти будь-яких контактів православного духовництва з уніатами. Це в свою чергу могло б у подальшому сприяти стабілізації суспільно-політичного життя краю та уникнути багатьох негативних процесів кінця XVII – XVIII ст. [343,с.116]. Таким чином, кінець 20-х років XVII ст. міг ознаменуватися укладанням взаємовигідної умови між представниками двох церков, але активна протидія козацтва завадила цьому.

Йов Борецький мав давні і міцні зв'язки з козацтвом. Відомо, що його найкращим другом і соратником був Сагайдачний. Крім того, його рідний брат ходив разом із запорожцями у морські походи проти турків. Козацьке повстання 1630 р., очолюване Тарасом Федоровичем, виникло теж не без впливу агітації з боку митрополита. У своїх грамотах він попереджав запорожців про наміри Конєцпольського «кров'ю хлопів гасити своєвольство», і закликав дати їм відсіч. У вирішальній битві цього повстання загинув старший

син митрополита. Кварцяне військо зазнало поразки від козаків, і Конєцпольський змушений був погодитися на їхні умови [190,с.134]. Вперше сформульовано програму, яка поєднувала соціально-економічні і, що важливо для нас, національно-релігійні вимоги.

Займаючись питаннями державної ваги, митрополит Й. Борецький не забував, що він залишався ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря. Тому провадив активну діяльність з облаштування обителі. Попередники Йова Борецького на посту ігумена обителі займалися головним чином збільшенням матеріальних багатств монастиря й майже не звертали уваги на архітектурну красу обителі. З іншого боку, відомо, що саме на красу, на святковість церковних служб, на обрядовий бік звертали увагу католики й уніати, які таким чином заволодівали серцями й умами православного населення. Саме на це звернув увагу Йов Борецький.

Так, під час роботи Київського собору в 1621 р. були прийняті рішення, які безпосередньо стосувалися Михайлівського Золотоверхого монастиря, а саме – здійснювати у ньому кожну суботу акафіст перед Новодвірською іконою [246,с.40-41]. Новий обряд вимагав відповідної урочистості, – інакше він не мав би бажаного результату [271,с.31-32]. З огляду на це, новий ігумен розпочав відновлення «...значительно разрушевшейся церкви св. Михаила Златоверхого, при которой имел прибывание». До часу приходу на ігуменство Йова Борецького вигляд і стан Михайлівського Золотоверхого монастиря значно погіршився: мозаїка, яка прикрашала храм значно обсипалася – Борецький замінив її іконописом. Іконостаси у приділах Святої великомучениці Варвари й Введення в храм були влаштовані нові. Самі приділи були очищені, розширені й покриті живописом. Нарешті, відомо, що Йов Борецький задумав кам'яне будівництво на території монастиря, зокрема він планував побудувати нову дзвіницю. Він навіть встиг укласти угоду з робітником німцем Петром, який мав будувати дзвіницю, й дав у задаток 100 золотих, а заповітом залишив 450 золотих на її будівництво [74,с.44-47]. Але дзвіницю збудували лише через 85 років після смерті Йова Борецького.

Павло Алеппський, який відвідав Михайлівський Золотоверхий монастир у 1654 р. наголошував, що хоча монастир дерев'яний, головна церква обителі була кам'яна. Він звертає увагу на те, що церква гарно прикрашена іконописом та мозаїками, а вівтар схожий на вівтар «...святой Софії и монастыря Печерского, с тремя большими окнами». Крім того, він дає детальний план-опис церкви [64,с.73].

Внаслідок активної діяльності Йова Борецького по облаштуванню обителі, Михайлівський монастир набуває барочних рис, які згодом вдосконалять його наступники.

У першій половині XVII ст. основними закладами загальної освіти служили монастирські школи. При Михайлівському Золотоверхому монастирі також діяла школа, але відомостей про її устав, діяльність та випускників ми не маємо, окрім короткої звістки про те, що в школі монастиря «відбував науку дьячок Васька» [193,с.21].

Доля випускників монастирських шкіл невідома, проте більшість з них зазвичай ставали переписчиками книжок. На думку О. М. Дзюби, школи при церквах у першій половині XVII ст. були головними осередками поширення освіти в Україні та Росії [193,с.21].

Зокрема, розвитком шкільної справи також активно займався Й. Борецький. Так, він ще у 1617 р. для потреб Київської Братської школи на власний кошт придбав у Львівського братства кілька «Граматик» [193,с.50]. Також слід наголосити на тому, що у своєму заповіті Й. Борецький наказував організовувати нові школи лише при братствах, що відіграло важливу роль в утворенні Київського колегіуму [193,с.69].

Як монастир впливав на суспільно-політичне життя, культурний поступ громадськості, так і реальне життя вносило корективи у монастирський статут, примушувало монастир слідувати світським інтересам та потребам людей. Одним з найяскравіших прикладів такого взаємовпливу стало монастирське книгодрукування. Добре розуміючи це, Йов Борецький намагався ширити у Києві і друкарську справу. Друкарня Києво-Печерської Лаври довгий час, аж до



середини XIX ст. була найбільшою в Україні [262,с.320]. Ні одна приватна друкарня не мала матеріальної змоги конкурувати з Лаврською. Внаслідок цього тривалий час на Київщині не було приватної друкарні, оскільки в них не було особливої потреби, а коли вони виникали, то існували не довго.

Печерська лавра була ставропігіальною, а тому київський митрополит не мав жодного впливу на її друкарню, проте митрополит потребував власної друкарні. І це першим відчув Йов Борецький. Першою друкарнею, яка була закладена під впливом Йова Борецького, на нашу думку, – це друкарня відомого лаврського друкаря Т. Вербицького. У 1624 р. Вербицький придбав на Подолі садибу, в якій заклав друкарню. На думку І. Огієнка, митрополит Борецький позичив Вербицькому необхідну суму на купівлю цієї садиби й тим самим нібито став її співвласником [262,с.320]. Перша й єдина книжка, яка вийшла у цій друкарні, був – Часослов, виданий 27 серпня 1625 р. У посвяті Вербицький просить «...отеческою любовію покрити дело и дилателя, да и от трений» оборонити [262,с.321]. Інших видань у друкарні Вербицького не було. Й. Борецький у своєму духовному заповіті згадує про Т. Вербицького. Він пише, що «...на пану Тимофію Александровичу Вербицькому, типографу київском, на мемране золотых четьреста» [75,с.46].

Крім того, Йов Борецький мав на Подолі свій двір, який придбав ще у 1616 р. у міщанина Андрія Черкашенина [204,с.472]. Після припинення діяльності друкарні Вербицького, митрополит Борецький вирішив закласти нову друкарню у власному дворі і запросив до себе друкаря Спиридона Соболя.

Значно пізніше, у 1753 р. Київський митрополит Щербицький писав, що Йов Борецький мав свою митрополитську друкарню – друкарню Соболя [263,с.4]. Оскільки побутує думка, що спочатку (1628 – 1629 рр.) ця друкарня розміщувалася в Михайлівському Золотоверхому монастирі, й саме там було видано «Лимонар альбо Цветнік», а вже потім друкарню перемістили на Поділ у будинок Богдана Стеткевича [320,с.40.]. Саме тому Лавра не визнавала того, що друкарня Соболя була митрополитською і доводила, що у Києві ніколи митрополитської друкарні не було, і стверджувала, що вона була лише

приватною. «Та Соболева типографія, – скаржилася Лавра, – не для таких правильних причин или за скудность церковных и протчих книг заведена была, но по єдиной бывшаго тогда Кієвского воєводи (Фоми Замойського) и градских властей на Кієвопечерську лавру ненависти и злобы за неприяtie оної Лаврою злочестивої их Римской унии, и для крайних утеснений и большаго разоренія Лавре» [263,с.9]. На вимогу Лаври друкарня Соболя у 1631 р. перейшла в Кутейнський монастир. На думку дисертантки, це дуже цікаве пояснення, хоч Лавра могла бути тут не зовсім об'єктивною.

Працювати Соболю почав у 1627 р., а перша книжка, яка вийшла через рік мала назву «Лимонар, сиріч Цвітник» – нова редакція давнього слов'янського перекладу твору візантійського письменника кінця VI – VII ст. Іоанна Мосха. Друкарня Соболя проіснувала в Києві протягом чотирьох років, але за цей час випустила сім книжок. Десь у 1629 р. С. Соболю познайомився з відомим тоді меценатом мстиславським підкоморієм Богданом Стеткевичем, і коштом та накладом цього мецената у 1630 р. побачила світ остання книжка з друкарні Соболя – «Апостол» – видання, до складу якого входять також ті, що надруковані Соболю приблизно у 1638 р. у Могильові [262,с.323].

Після смерті покровителя Соболя митрополита Йова Борецького, печерський архімандрит Петро Могила не бажав мати в Києві конкурента для своєї друкарні. Внаслідок цього новий її покровитель Богдан Стеткевич намовив Соболя перенести свою друкарню на Могилівщину [262,с.323].

Помер митрополит Борецький 2 березня 1631 р. За день до смерті він склав заповіт. У тестаменті Борецький заповів поховати тіло його «при церкві святого Архістратиґа Михайла над Києвом, аби до того часу в землі отпочивало» [75,с.46]. Останню волю митрополита було виконано, але з часом місце його поховання у Золотоверхому монастирі було забуте.

Серед інших розпоряджень у тестаменті Борецького міститься суворий наказ, «під неблагословенням», щоб київські школи були фундовані тільки при братстві, а не в іншому місці. Дочці Євпраксії та племінниці Минодори митрополит залишив, за умови, що вони підуть у черниці, «келію мою нову у

монастирі жіночому Михайлівському», а також «...двір мій у Києві місті проти пана Романа Судновця, прозиваємий Черкасчинським». Це місце «Черкасщизну» він придбав за 500 злотих, будучи ще священником у 1616 р. Через чотири роки одна з його прихожанок подарувала йому свій дім і двір [1,арк.1-3]. У 1624 р. він придбав ще один двір і дім за 80 кіп литовських грошей. Всі двори знаходилися неподалік один від одного, і з них утворився один двір. Після смерті спадкоємиць цей двір мав перейти у власність Межигірського монастиря. Проте вже у червні цього самого року Межигірський монастир подав заяву в суд про те, що дочка Борецького не стала монашкою, і внаслідок цього Межигірський монастир вступає у володіння цим двором [75,с.47].

Опіку над Михайлівським монастирем та своїм рухомим майном митрополит заповів Петру Могилі й Ісаї Копинському. Також митрополит наказав завершити розпочате ним будівництво дзвіниці й приділів монастиря [75,с.46-47].

Таким чином, діяльність митрополита Йова Борецького справила значний вплив на суспільно-політичну та духовно-освітню ситуацію в країні. Завдяки його активному сприянню в Києві була відновлена православна митрополія, розширена мережа друкарень, відбувався розвиток освіти. Як настоятель монастиря він опікувався його зовнішнім виглядом. За його часів розпочалося кам'яне будівництво, яке ігумену не вдалося закінчити. Йов Борецький розпочав реконструкцію головної церкви монастиря. Внаслідок його активної діяльності з облаштування обителі, собор набув барокових рис. Діяльність Йова Борецького була спрямована й на захист фонду нерухомого майна монастиря.

## 4.2. Внесок наступників Йова Борецького у суспільне та духовно-просвітницьке життя України

Наступником Й. Борецького на посту ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря став намісник Печерський Філофей Кизаревич (1631 р.). Між тим новим митрополитом київським було обрано Ісаю Косинського – архієпископа Смоленського й Чернігівського, архімандрита задніпровських монастирів (так він підписався на Київському Соборі у 1628 р.) [246,с.48]. Людина високошанована в православних колах, але найменше придатна до управління церковним, що на той час означало національним життям України. І. Копинський був людиною змістовною, цікавою, яка яскраво відбивала певну ідеологічну течію [180,с.130].

Після посвяти його патріархом Феофаном у Києві в 1620 р. в єпископа Перемишльського на Галичині, через гоніння уніатів І. Копинський не проживав у власній єпархії. Він мав резиденції у різних монастирях, зокрема, у Переяславському, Густинському, Баденському скиті, а також у Лубенському монастирі. Ставши митрополитом Київським, І. Копинському необхідно було поселитися в Києві [158,с.115]. Проте у цій справі він зустрів перешкоди з боку П. Могили, який у той самий час теж розраховував на сан митрополита. Саме тому він мав неприязні стосунки з новообраним митрополитом. Крім того, ще раніше між І. Копинським та П. Могилою відбулася суперечка з приводу зв'язків П. Могили з М. Смотрицьким, який, як відомо, перейшов на бік уніатів. Ісає Копинський різко звинуватив П. Могилу (а разом з тим і Й. Борецького), й це звинувачення, на думку С. Голубева, було однією з головних причин, чому після смерті Й. Борецького на його місце був обраний не П. Могила, а «...статечний и ни в чем не заподозренный Исаея» [219,с.53].

З викладеного доходимо висновку, що, зазнавши поразки у зіткненні з Ісаєю Копинським, П. Могила хотів помститися йому, не допустивши до володінь Михайлівською обителлю, яка на той час була митрополичою резиденцією, й таким чином позбавити його всіляких засобів до існування.

Але не дивлячись на те, що П. Могила докладав усіх зусиль аби не допустити І. Копинського в Михайлівську обитель, Філофею Кизаревичу, якого було призначено раніше на посаду ігумена монастиря, довелося поступитися своїм місцем Ісаї. 29 жовтня 1631 р. послушники Михайлівського Золотоверхого монастиря склали письмовий акт, в якому говорилося, що вони всі тепер «...единогласно и полюбовно избрали себе председателем, игуменом и пастырем нового митрополита Исаю Копинского» [245,с.400].

Але з того часу пройшло більше місяця, перш ніж І. Копинський зміг поселитися в монастирі, тому що попередній ігумен не хотів виїжджати з настоятельських келій. Довелося для цього застосувати примус. У цьому йому допомогли козаки. На запрошення І. Копинського 10 грудня до монастиря прибув полковник Дем'ян Гарбуз з козаками й насильно випровадив з нього Філофея Кизаревича [62,№12]. Таким чином, після тривалих поневірянь І. Копинському все ж таки вдалося поселитися в Михайлівському монастирі.

За свідченнями І. Копинського, він застав монастирську ризницю повністю розграбованою. В листі до російського царя Михайла Федоровича він зауважує: «...По смерти бывшего предо мною блаженной памяти отца митрополита Иова Борецкого, весь монастырь его выпостушен остася и до единого патрихиме святительского при том месте не оставиша, но все разграбиша... потому умоляю пожаловати, если можна, худость нашу какою либо вещию или материю на саккось, или другую святительскую одежду для архиереского служения» [245,с.402]. З цього листа можемо дійти висновку, що Філофей Кизаревич, пробувши недовгий час у монастирі, й не бажаючи йти з обителі, вирішив не залишити своєму наступнику нічого, а тому, залишаючи монастир, прихопив із собою весь монастирський крам.

Між тим 30 квітня 1632 р. помер польський король Сигізмунд III. Одразу ж після цього почалися приготування до конвокаційного сейму для обговорення стану справ та розробки основних «Пунктів», які були обов'язкові для майбутнього обранця [219,с.54].

Тому на цей сейм могли вносити свої заяви про ті чи інші недоліки державного ладу через депутатів люди різних станів. Цим правом скористалися й православні. Аби заручитися підтримкою козаків, митрополит І. Копинський провадив активну агітацію серед них. На початку осені він бере участь у козацькій раді, що відбулася в Черняхівській Дуброві (поблизу Канева). Не без впливу митрополита козаки скинули з уряду гетьмана Петржицького-Кулагу і всю старшину, обравши нових полковників і гетьмана Діденка з «чорних людей». На нараді у Каневі ця нова старшина прийняла рішення підтримати вимоги православних на конвокаційному сеймі [189,с.80]. Вони звернулися з листами до архієпископа Гнезненського й до депутатів сейму з вимогами знищити унію на території України, і щоб уніати повернули захоплене ними майно, тим, кому воно дійсно належить, тобто – православному духовництву [74,с.404-407].

Ці «Пункти» склалися тричі і кожного разу важливе місце у них посідало питання про долю Михайлівського Золотоверхого монастиря. У першому варіанті було постановлено лише відмінити привілей, наданий уніатам від князя Заславського і київського воєводи Януша Тишкевича, на володіння Золотоверхим монастирем і залишити у спокої наявного власника. Другим варіантом передбачалося залишити уніатам кафедру св. Софії, а для православних затвердити осібну митрополію при Михайлівській обителі, з утриманням від уряду Речі Посполитої, що дорівнювало б утриманню Софійської кафедри [189,с.81]. Для обговорення вимог православних утворилася спеціальна комісія під головуванням королевича Владислава, яка, вислухавши обидві сторони, розробила проект угоди між ними. За цим проектом за православними визнавалося право на вільне відправлення богослужіння й повертання церкви, які були відібрані уніатами. Так, другий пункт цього проекту гласить: «...монастырь святого Михаила Златоверхий с церковью должен находится во владении православных, а отец Тышкевич, получивший от покойного короля привилегию на сей монастырь должен возвратитъ ее и настоящих посессоров онаго не притеснять» [74,с.425]. Було

постановлено розділити порівну єпархії між двома митрополіями – уніатською та православною; резиденцією православного митрополита визнати св. Софію Київську; монастирі Києво-Печерський, Золотоверхо-Михайлівський, а також інші київські церкви передати у володіння православного митрополита [189,с.81]. Незважаючи на протести уніатів, цей проект був більше розширений і прийнятий на елекційному сеймі, згодом затверджений новообраним королем Владиславом IV [219,с.55].

Безпосередньо після цього сейму, православні зібрали свій собор для обрання ієрархів. У числі обраних був і П. Могила, який отримав сан митрополита Київського. На це місце він отримав і королівський привілей, прийняв у Львові рукопокладення і вже у новому сані в 1633 р. прибув до Києва. Тут мала була відбутися сутичка між ним та І. Копинським, який був обраний у цей сан раніше, хоча й не мав королівського привілею. За оповіддю літопису Ієрлича, Петро Могила по приїзді до Києва, відібрав митрополичі володіння й усунув митрополита Ісаю, наказав відвезти його до Печерського монастиря [219,с.56].

Але не довго зміг утримувати П. Могила І. Копинського в Печерському монастирі. Письмові джерела вказують на те, що І. Копинський дуже швидко повернувся до Михайлівського монастиря. Так, у 1635 р. він від лиця обителі віддає в оренду риболовні озера на острові Церковному [219,с.56]. Проте не довго продовжувалося спокійне життя Ісаї й на цей раз. Не лише у Києві, а й у самому Михайлівському монастирі, з'явилося дві партії, одна з яких підтримувала І. Копинського, а друга – П. Могилу. Оскільки «могилянська» партія була сильнішою у матеріальному відношенні, то перевага у боротьбі залишилася за нею. Внаслідок цього у 1635 р. І. Копинський змушений був покинути монастир, хоча формально залишався його ігуменом. До того ж до 1635 р. відноситься й явка, занесена в Овруцькі Гродські книги Дометіаном Жаботинським й Геронтієм, законниками монастиря, які протестували проти дій Ісаї Копинського. Зі слів ченців монастиря стає зрозумілим, що вся братія обрала собі настоятелем Ф. Кизаревича, а І. Копинський зайняв це місце

незаконно. Вони зазначали, що він «...титул игумена монастиря Михайловского привласнил и на место тое вступил, уоновал себе елекцию, якобы згодне мели его игуменом обрати». Розповівши далі про те, як нарешті І. Копинський за допомогою козаків вигнав Філофея Кизаревича, протестуючи скаржилися на те, що І. Копинський без незаконно забрав різне церковне начиння й виїхав з монастиря. Далі вони перераховують ті речі, які забрав І. Копинський [62,№12;204,с.521-522].

На скільки об'єктивна ця скарга, бачимо вже з поданих нами раніше документів: акта обрання І. Копинського в ігумени й листа до царя Михайла Федоровича. Якщо Копинський і забрав речі, то, можливо, вважав себе в праві це зробити (він не застав навіть епітрахілі). Всі ці речі були влаштовані ігуменом Ісаєю або на власні кошти, або отримані від царя, і він вважав їх своїми власними. Хоча слід наголосити, що цій скарзі не можна довіряти, оскільки вона складена під впливом однієї з партій і звичайно страждає на суб'єктивізм.

Власне й сам І. Копинський вказує на це. У своїй протестації, занесеній у гродські Володимирські книги, вже за два роки після свого від'їзду з монастиря, він стверджує, що внаслідок «...кривды и опрессии» Могили, який продовжував нападати на маєтності обителі й приводив її «до останнього знищення», І. Копинський почав хвилюватися за власне життя й тому «...для отримання себе кглейту (охоронного королівського листа) зоставивши монастирь свой во всем целый, намесника от себе и иных законников порадне укгрунтовал, а до его королевской милости пана нашего милостивого о привелее и кглейте стараючися отъехал» [74,с.564].

Як би там не було, могилянська партія скористалася відсутністю І. Копинського в монастирі й 9 січня 1636 р. генеральний візничий Київського воєводства, прихильник могилянської партії в Михайлівському Золотоверхому монастирі, ввів знову у володіння обителлю Філофея Кизаревича. Він здійснив це, посилаючись на те, що Кизаревич «подлугь привели его королевской милости конферованый» [74,с.560-561]. У цьому випадку є дивним той факт,



що візничий посилається на королівський привілей, оскільки такий був виданий Філофею Кизаревичу тільки у 1643 р. [35,арк.29]. Те, що до цього року Ф. Кизаревич в очах уряду не вважався ігуменом Михайлівського монастиря, бачимо з документів по дальшій суперечці між І. Копинським та П. Могилою: І. Копинський і в королівських грамотах продовжує називатися ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря [74,с.567-570].

І. Копинський, незважаючи на те, що у володіння обителлю був введений Ф. Кизаревич, не бажав відмовлятися він монастиря й продовжував вести спір з П. Могилою. Останній не міг не визнати того, що його суперечка з підстаркуватим І. Копинським підриває його авторитет в очах суспільства. На боці І. Копинського залишалося багато православних, які поважали його за відданість православ'ю. Щоб змінити цю ситуацію, П. Могила змушує І. Копинського «дать ему квиты», й звільнити від усіх позовів [219,с.58].

Приїхавши до Луцька й заставши там І. Копинського, П. Могила призначив йому зустріч у будинку єпископа Афанасія Пузини у монастирі Пречистої й тут за словами протестації І. Копинського, «...кгвалтовне его примусил, на здоровее отповедаючи, абы его с процессов квитовал и зо всех на него починенных протестаций» й І. Копинський «...охраняючи здоровее свое на тот час мусил учинити» [74,с.564-566].

У цьому «квите», внесеному в гродські Луцькі книги, І. Копинський «добровольне» заявляє, що він пробачає митрополиту П. Могилі всі вчинені ним кривди [74,с.562-563]. Проте через два місяці І. Копинський заніс протестацію, вказуючи на те, що його до цього змусили [74,с.564-566]. Для розгляду скарг І. Копинського король Владислав IV призначив спеціальну комісію, до якої увійшли Адам Сангушка, воєвода Н. Лянцкоронський, київський архідиякон, київський суддя С. Аксак та ін. [74,с.566-570]. Чим закінчилося розслідування згаданої комісії нам невідомо, але І. Копинський назад до Михайлівського монастиря не повернувся. Він оселився десь на Поліссі. У старому помяннику Антонієвої печери, де почав своє служіння

церкві І. Копинський, при якій колись був настоятелем, збереглася замітка, що він «...в року 1640 октября 5 преставился» [245,с.505-506].

Духовна та літературна спадщина цього митрополита й ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря досить значна, до неї входять такі твори філософсько-релігійного змісту, як: «О еже точію о едином Господь радовати ся подобает»; «Предословіє ко любезному читателю» («Прежде сея малыя книжицы «Алфавит Духовный» вмѣсто предисловія, любезный читателю, ко поощренію и наказанію комуждо самого себе на предь положихом...»); «Алфавит Духовный»; «Лѣствица духовная»; «Стихословія любезного к Богу взыванія» – п'ять молитов, додані до «главизн» «Лѣствици» [178,с.137-138].

Головний твір І. Копинського – «Лѣствица Духовная», яка складається зі змісту: «Оглавленіє главизнам, яже в книжици сей обрѣтаются», і 33 «главизн», що й являють собою головний твір, «Алфавит Духовный», який, на думку автора, мав служити читачеві вступом до «Лѣствици», хоч, мабуть, задуманий був незалежно від неї. Взірцем для «Лѣствици» послужив, очевидно, славнозвісний аскетичний твір Івана Синайського «Лѣствица Райська», здавна високошанована в Печерському монастирі [178,с.138].

І. Копинський поділив свій провідник християнської мудрості на 33 «главиці» – стільки, скільки було років життя Христа на землі. Ці 33 глави мали б означати «ступені драбини» (ліствиці), якою християнин піднімається у своєму моральному зростанні. Але ідея морального поступового росту в творі не відчутна і не передана автором. Він на початку задає дуже високий тон, але не витримує цього високого рівня і спускається в сферу практичних моральних поучень, доволі плутаних, в яких жодного морального зростання не помітно. Головне завдання свого твору І. Копинський визначає у тому, що він має бути провідником мудрості, від якої залежить побожність і моральність людини.

Автор у першому розділі твору стверджує, що пізнати Бога можна через пізнання «всієї тварі, видимої й невидимої», тобто за допомогою практичних

знань, але вже у другому розділі «Льствици» він стверджує, що пізнання Бога можливе лише за допомогою вищого, божого розуму [178,с.139-140].

М. С. Возняк характеризує хід думок автора в цьому творі як дорогу «від пошани для позитивної науки до чернечого балакання» [154,с.177-178], тобто дослідник наголошує на дещо регресивному ході думок І. Копинського. Але насправді І. Копинський і не виступав проповідником реальної «позитивної науки»: пізнання себе самого і зовнішнього світу, пропоноване ним, це не пізнання індуктивне, експериментальне, а чисто спекулятивне, ідеалістичне, як уся церковна наука східної церкви [178,с.145].

У третьому розділі твору І. Копинський пояснює, яким саме методом слід пізнавати світ, і нібито суперечить собі, стверджуючи, що це слід робити не вивченням природи, не спостереженням і дослідженням її явищ, а самозаглибленням, «умним діланням». Коли ж у результаті цього «умного ділання» розум очиститься і прийде «в просв'ященіє», тоді кінчиться «подвиг» і починається безтурботне, блаженне сполучення з Богом – ідеал і остання мета морального самовиховання. «...Дотоль бо труд, дотоль подвиг, дондеже не прирзиши, дондеже в совершенное сознание себе не прійдеши, донель любовію себе с Богом не соединиши. Єгда же себе познаєши, єгда любовію Богу совершеннь соединишися, тогда не единого подвига и труда имѣти будєши. Тогда в покои, радости же и веселій всегда обряшешися» (глава 4, розділ 7) [178,с.148-149].

Як бачимо, це добре відомий афонський містицизм, який був перенесений в Україну у XV ст. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. до нього знову почали звертатися, зокрема І. Вишенський, І. Княгиницький та ін. Суть його полягала у проповіді «тісної євангельської путі», зневаги до світського знання і практичної діяльності, апологія аскетичного самозаглиблення і божої мудрості, що від «подвига», «практики» через «самозаглиблення» – «теорію» веде до досконалого знання і блаженного, безтурботного заглиблення в Бозі [176,с.20].

Почавши від постулату «умного ділання» – теорії як засобу до осягнення блаженного об'єднання з Богом – ісіхії, І. Копинський далі опускається до

чистої «практики», даючи поради: тримати піст і бути у всім повздержаним (гл. 6), не піддаватись утіхам тілесним, але шукати духовної утіхи (7), не давати себе потягати красі лица і потягам тіла (9), не піддаватися розпусним гадкам і потягам (10), не тішитися пошаною і славою людською (14), не пишатися ніякими речами віку цього (15), не обмовляти інших, а більше думати про свої гріхи (18), стримуватися від сміху, пустих слів і глузування (19), не збирати грошей, а на Бога єдиного вповати (23) та ін.

Зрештою сам автор сприйняв свою книгу як збірку окремих поучень проти різних хиб і ухилів життя і наприкінці свого твору рекомендує прочитувати окремі розділи, присвячені тій чи іншій хибі: «Коли подолатиме тебе обжирство або пияцтво – зчаста читай відповідні розділи про обжирство і пияцтво; коли обсядуть тебе лінощі, недбальство, розпуста або пиха, гнів, або зависть, або інша якась пристрасть – особливо бери якнайчастіше розділи, відповідні твоєму ухилові» [178,с.147-148]. Так воно й виходило, що різні переписувачі або видавці виймали окремі розділи і пускали їх окремо.

Ще одним з творів І. Копинського є «Алфавіт» – збірка коротких моральних поучень, цілком безсистемно розкладених за абеткою, у порядку перших букв, і на «стихословіях» – тобто молитвах, поділених на п'ять частин, відповідно до п'яток «чувств». Проте, на нашу думку, цей твір не несе особливого значення для пізнання духовно-просвітницької діяльності митрополита й ігумена.

Більш інформативною і цікавою, такою, що відбиває бачення епохи є стаття, з якої починається збірка «О еже точію о едином Господь радуватися». Це – вислів християнського оптимізму, ясного і радісного настрою. Взявши за вихідний мотив слова ангела до Товії: «Радуйся, Товіє, радість тебь всегда да будет», – автор спочатку вияснює, що на цім світі чоловік не має певної потіхи, а тому він радить йому «радіти в Господі».

Самим відомим і найбільш виразним твором І. Копинського є «Послання до Яреми Вишневецького, дідича Лубенщини і Прилуччини, патрона задніпрянських монастирів Ісаї, з нагоди його переходу з православної віри на

латинство» [61,с.526]. Це послання вважається одним з найцінніших творів цієї доби [178,с.149].

З огляду на суспільно-політичні обставини слід звернути увагу на те, що це було по суті «обличение», обвинувачення за відступництво, піднесене проти могутнього патрона, від якого залежала доля найдорожчих Ісаї установ – задніпрянських монастирів його фундації. Він не відступив від цього акту, хоч повною мірою мусив би передбачити невдоволення Я. Вишневецького від такого виступу і прикрі наслідки від того. Проте слід зазначити, що серед українського суспільства цей виступ І. Копинського справив значний резонанс [124,с.269].

Ще одне послання, в якому відображається устрій монастирського та духовного життя доби – це «Кондиция господином братиям священникам належачая» – короткі поучення священникам, в 16 пунктах. У них І. Копинський закликає православне духівництво дотримуватися церковних канонів.

Незважаючи на лаконічність цих повчань, у них відбивається суть церковного життя в обставинах боротьби православної ієрархії з уніатською. Автор підкреслює, що священники повинні триматися «благочестивих» митрополитів, а не звертатися до уніатських владик. І. Копинський висвітлює непорядки, викликані цією боротьбою і безієрархічним станом. Зокрема богослужіння відправляються в церквах непосвячених, усюди недбальство і низький моральний рівень духівництва (висиджування в корчмі, відправи по п'яному, торги за оплати). Дуже своєрідний гуманізм проглядає з наказу старатися, щоб суди не карали на горло засуджених до того дня, поки їх священник запричастить [178,с.155-156]. Таким чином, цей твір І. Копинським став своєрідним відображенням усіх проблем його епохи.

Таким чином, І. Копинський, хоча й не став справжнім митрополитом, користувався значним авторитетом серед православного населення України за те, що залишався вірним православ'ю й принципам своєї доби. У своїй творчості за взірць він взяв віяння консервативного Афону і продовжує традиції таких відомих церковників як Й. Борецький та І. Вишенський, хоча

ніколи не ставав на шлях полемізування. Він як митрополит турбується про моральний та духовний ріст своєї пастви, намагається підтримувати високий моральний рівень духівництва. Духовно-просвітницька діяльність І. Копинського здійснила значний вплив на українське суспільство першої половини XVII ст. Можемо стверджувати, що його творчість спонукала до активної діяльності багатьох представників української еліти.

У 1643 р. Ф. Кизаревич отримав такі королівський привілей на право називатися настоятелем Михайлівського Золотоверхого монастиря. Своїм привілеєм король не лише затверджував Ф. Кизаревича ігуменом монастиря, а й закріплював всі володіння, раніше надані обителі [35,арк.29]. Але й Ф. Кизаревичу не довелося довго пробути в монастирі, оскільки у 1645 р. король Владислав IV «*pro dobrowolnym ustapeniu i resignacii Filatea Kezarewicza*» віддав монастир Йосифу Кононовичу Горбацькому [47,арк.2]. Саме за часів Ф. Кизаревича роль Михайлівського монастиря як центру Київської митрополії цілком втрачається, оскільки митрополит П. Могила там не мешкав. Це мало прямі наслідки для авторитету монастиря в суспільстві. Проте, незважаючи на те, що монастир позбувся кафедрального статусу, він продовжував зберігати свою історичну значущість. Іноземні подорожні XVII ст. обов'язково згадували про нього. Так, Гійом-Левасер де Боплан повідомляв у своїх мемуарах (1640 р.), що у Києві зі старих храмів відомі два – Софія та Михайлівський Золотоверхий, в якому лежать мощі великомучениці Варвари. П. Алеппський також подає детальний опис монастиря.

Наступне десятиліття не принесло Михайлівському Золотоверхому монастирю визначних ігуменів та наставників. У 1645 р., як вже зазначалося, ігуменом був призначений Й. Горбацький. Пізніше він став намісником митрополічим у Великому Князівстві Литовському і єпископом Вітебським та Могилівським [158,с.116]. За його настоятельства у 1646 р. Владислав IV підтвердив Михайлівському Золотоверхому монастиреві право утримувати на своєму ґрунті «...двір питний при брамі городовій Покровській, у якому продаж вільний ... усіляким людям, у Городі Вишньому мешкаючим, ратним,

государським і звідусіль приходячим, без усякої перешкоди та помішки від воєвод київських» [189,с.82], а, крім того, дозволив тримати ще шинок і всередині самого монастиря.

Поодинокі звістки про монастир за доби Хмельниччини вказують на те, що на цей час він не мав першорядного значення. У 1648 р., за митрополитства Сильвестра Косова, Київ відвідує ієрусалимський патріарх Паїсій. 23 грудня до нього на благословення приїздить Богдан Хмельницький. Поміж іншим, гетьман отримує від патріарха дозвіл на повторний шлюб з Мотроною Чаплинською; Паїсій іменує Хмельницького не інакше, як «князем Русі». Золотоверхий монастир між цими подіями не згадується, але з того часу помітне особливе ставлення Хмельницького до Михайлівської обителі (варто згадати, що батька Б. Хмельницького звали Михайлом).

Йосиф Кононович-Горбацький утримував Золотоверхий монастир до кінця свого життя. Він помер під час епідемії у 1653 р. У цьому самому році згадується новий настоятель Михайлівської обителі – Феодосій Васильович-Баєвський, який так само, як і Й. Горбацький, не довго затримався в монастирі. 22 травня 1654 р. він одержав від Б. Хмельницького універсал на володіння маєтністю Вигурівщиною, яку заповідав монастиреві її засновник козак Вигура [33;34].

3 липня 1654 р. ігумен Феодосій Васильович-Баєвський приймав у своїй обителі антиохійського патріарха Макарія, що подорожував до Москви. За словами Ф. Софоновича, патріарх визнав справжніми мощі св. Варвари, життя і мучеництво якої відбулися на території Антиохійського патріархату, і навіть попросив дати йому частину цих мощей. Проте архідиякон Павло Алеппський, що супроводжував Макарія у його подорожі, у своїх записках схилявся до думки, що це, скоріше за все, мощі якоїсь місцевої святої [64,с.83].

Авторитет Михайлівського Золотоверхого монастиря значно зріс з того часу, як навесні 1655 р. його ченці обрали ігуменом Феодосія Софоновича, що вже тоді був досить відомим громадським діячем [30,арк.2-2зв.]. Ім'я цього видатного діяча другої половини XVII ст. було незаслужено забуте. Проте в

історію України він увійшов як знаний церковний та культурний діяч, автор багатьох богословських творів, зокрема таких як «Хроніка з літописців стародавніх», «Виклад о церкві святій» та багато інших.

Майбутній ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря народився у Києві, проте точної дати його народження, на жаль, нам не відомо. Молоді роки Софонович провів у Києво-Могилянській академії (тоді ще колегіумі при Богоявленському Братському монастирі). По закінченні навчання Феодосій Софонович висвятився у дякони, а потім у священники. Майже одночасно він прийняв чернечий постриг й ім'я Феодосій. У 40 – 50-х років XVII ст. він викладав у Києво-Могилянській академії курс богослов'я.

Під час Національно-визвольної війни Ф. Софонович близько зійшовся з Б. Хмельницьким, І. Виговським та іншими керівниками нової держави. У 1649 р. Феодосій з благословення київського митрополита Сильвестра Косова очолив культурну місію до Москви. «Старець Феодосій», як називали його тогочасні московські джерела, мав аудієнцію у царя, добився фінансової допомоги для Братського монастиря, ходив на прощу у Троїце-Сергієву лавру, після чого повернувся до Києва. У 1653 – 1655 рр. він був намісником, а фактично – ректором Києво-Могилянського колегіуму, оскільки ці функції йому довірив єпископ Л. Баранович [121,с.3-4].

Навесні 1655 р. братія Михайлівського Золотоверхого монастиря обрала Ф. Софоновича своїм настоятелем. Цю кандидатуру підтримали митрополит Сильвестр Косов і гетьман України Богдан Хмельницький. Останній навіть видав 12 червня 1655 р. універсал про затвердження о. Феодосія ігуменом, причому зазначив: «...Котрого то велебного отца Феодосия от разных людей мы слышачи и сами оного добре знаючи, ведлуг побожного его життя і добрых поступков на такий уряд бити годного» [82,с.168].

Ставши ігуменом, Ф. Софонович виявив себе як енергійний адміністратор. Уже того самого року він добився у Б. Хмельницького коштів на ремонт монастиря. Було насамперед вкрито міддю і позолочено бані монастирської церкви. Згодом він домігся розширення монастирських маєтностей або



принаймні їх підтвердження практично від усіх спадкоємців гетьманської булави по Б. Хмельницькому [31,арк.1-3;32,арк.3-3зв.;36,арк.272;37арк.34-35зв.,36,41]. Він бере активну участь і у церковному, і у громадсько-політичному житті. Слід відзначити, що у 1655 р. владику зустрів у стінах монастиря антиохійського патріарха Макарія, брав активну участь у виборах нового митрополита Діонісія Балобана по смерті митрополита Косова у 1657 р. Ігумен Феодосій Софонович активно виступав проти намагань московського патріарха та царя Олексія перепідпорядкувати українську православну церкву. Він був серед керівників головних київських монастирів, які висловили свій рішучий протест проти можливого поставлення нового київського митрополита московським патріархом, а не обрання українським духовним собором. У разі, якщо так станеться, вони погрожували зачинитися в монастирях, звідки їх хіба що «за шею и ноги поволокут», як доносив московський воєвода цареві Олексію. Тоді українське духівництво відстояло свої права і не допустило підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові. Політичні обставини цієї доби, яку в українській історіографії прийнято називати «руїною», аж ніяк не сприяли становленню Київської митрополії. За умов, коли митрополичий престол, як правило, залишався порожнім по причині тривалої відсутності митрополита, великої ваги набуває вплив ігуменів київських монастирів. Ця, так би мовити, «корпорація» церковної ієрархії, яку фактично очолював Софонович, вела боротьбу за збереження давніх прав Київської митрополії проти зазіхань Московського патріархату та свавілля царських воєвод. Нерідко Софоновичу доводилося виправдовуватися від наклепницьких доносів, що писали його політичні вороги. Так, ієромонах Межигірського монастиря Анатолій у 1665 – 1669 рр. кілька разів намагався звинуватити Ф. Софоновича в тому, що у 1658 р. він разом з Д. Балабаном підтримував гетьмана І. Виговського, а коли його брат Данило підступив з козаками під Київ і почав бомбардувати московську залозу з гармат, встановлених на Щекавиці, Софонович нібито «викрав з міста» мощі св. Варвари і перевіз їх до Печерського монастиря.

Цей же Анатолій звинувачував Феодосія Софоновича в тому, що у 1660 р. він нібито переховував у Михайлівському монастирі польського шпигуна шляхтича Чаплинського, який втік з-під арешту. Потім ігумен нібито поголив Чаплинському вуса та бороду, перевдягнув черницею, і вранці, коли черниці сусіднього монастиря виганяли корів на пасовисько, дав змогу шпигуну вийти за міські стіни [121,с.17].

Як виявилось, ці доноси робилися за вказівкою гетьмана Брюховецького, який займав відверто промосковську позицію і навіть погоджувався на підкорення Київської митрополії Московському патріархату. Ці ж намагання поділяв мстиславський, оршанський та канівський єпископ Мефодій Филімонович, якого цар у 1661 р. призначив місцеблюстителем Київської митрополії. При цьому Мефодій намагався стати митрополитом, минаючи обрання, і заради цього не нехтував жодними засобами. Природно, що діяльність Брюховецького та Филімоновича одразу ж викликала сильну опозицію серед київських ієрархів [189,с.85].

У 1668 р. майже всі представники українського духовництва у Києві: архімандрит Печерського монастиря Інокентій Гізель, ігумен Свято-Микільського Пустинного монастиря Олексій Тур, ігумен Михайлівського монастиря Феодосій Софонович, ігумен Кирилівського монастиря Мелетій Дзик, ігумен Братського монастиря й ігумен Видубицького монастиря Феодосій Углицький, ігумен Межигірського монастиря Іван Станіславський – усі вони вступили в зносини з митрополитом Тукальським, а дехто з них з самим гетьманом Дорошенком [197,с.201]. Незважаючи на це, з 1669 до 1677 р. ігумен Софонович фактично управляв київською митрополією. Невизнаний київський митрополит Й. Нелюбович-Тукальський скаржився у 1670 р. гетьману Лівобережної України Дем'яну Многогрішному на те, що «духовному чину, за Дніпром будучому, жорстоко наказано ні в чому до нього, митрополита, не озиваючись, отцю Софоновичу в усьому бути слухняними». І Ф. Софонович активно використовував надані йому можливості. За його настоятельства

Михайлівський Золотоверхий монастир востаннє став центром церковної влади в Україні.

23 червня 1669 р. до Ф. Софоновича звернувся з листом колишній гетьман Правобережної України Павло Тетеря. Він просив його поклопотатися перед печерським архімандритом І. Гізелем, щоб той дозволив після смерті поховати колишнього гетьмана у Києво-Печерській лаврі. У 1670 р. Ф. Софонович на чолі групи київських ієрархів просив царя звільнити з Соловків колишнього ігумена Мгарського монастиря Віктора Загоровського, якого було заслано за доносом Брюховецького [189,с.88]. Проаналізувавши ці факти, можемо дійти висновку, що Ф. Софонович на той час був досить впливовою людиною в українському суспільстві. Невтомний ігумен продовжує піклуватися й про розширення монастирських маєтностей.

З 1673 р. Ф. Софонович усе тяжче хворіє, але й далі активно листується з Лазарем Барановичем, подає йому цінні поради щодо його нових книг («Труби словес», «Лютня Аполлона»), цікавиться справами друкарень у Чернігові та Новгород-Сіверському тощо. До речі, авторитет настоятеля Михайлівського монастиря як богослова був дуже високим і на нього навіть посилалися автори книг, які друкувалися у Києво-Печерській лаврі («Акафіст св. великомучениці Варварі» (1698 р.), «Сказание о св. Иулиании» (1701 р.) [121,с.5-6]. Наприкінці 1677 р. Ф. Софонович помер і був похований на території Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Церковно-політична діяльність Феодосія Софоновича не заважала йому приділяти час і літературно-історичним працям. Він писав не лише суто історичні праці. З його ініціативи у 1667 р. було створено нову редакцію «Поменника» Свято-Михайлівського монастиря, куди вписані роди гетьманів Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Виговського та ін. Через кілька років він створив «Мучение святої великомучениці Варвари» та «Повість о преславних чудах святої великомучениці Варвари» (1669 р.). Якщо «Мученіє» є звичайним списком популярного життя св. великомучениці, то «Повість» є цілком оригінальним твором і розповідає про чудеса, переважно

чудесні зцілення, які сталися з вірними, що приходили поклонитися мощам святої (вони й на той час зберігалися у Михайлівському монастирі). Був Ф. Софонович також редактором життя св. Володимира.

Але найважливішим і найвідомішим твором Ф. Софоновича вважається «Хроніка з літописців стародавніх», яка є однією з перших узагальнюючих праць з історії України з найдавніших часів до 1673 р. Без перебільшення можна сказати, що «Хроніка...» стала головною справою життя Софоновича, яка справила помітний вплив на подальший розвиток історичної думки в Україні. Цей твір служить, зокрема, важливим джерелом і для історії Михайлівського Золотоверхого монастиря. Вона складається з трьох частин-хронік: про Русь, початок і назву Литви, про землю Польську. У першій частині висвітлюється історія Київської Русі, другій і третій – історія України XIV – XVII ст. на фоні історії Литви та Польщі. У передмові до твору Ф. Софонович чітко вказав головну мету його написання: «За слушную реч почиталем, абы відал сам и иншим руским сыном сказал: откол Русь почалася и як панство руское з початку ставши, до сего часу идет. Каждому бовім потребная есть реч о своей отчизні знати и иншим пытаючим сказати, бо своего роду незначючих людей за глупых почитают» [122,с.27]. У зв'язку з цією ідеологічною настановою хроніст підбирав відповідні матеріали для свого твору і зводив їх у єдине ціле [122,с.5-6].

При написанні твору Ф. Софонович спирався на власну оригінальну концепцію історії України, згідно з якою будувалася композиція «Хроніки...», оцінювалися конкретні факти. Ф. Софонович визначав такі етапи в українській історії: Київське князівство; Галицько-Волинське князівство; українські землі у складі Великого князівства Литовського; українські землі під владою Речі Посполитої; період боротьби українського народу проти Речі Посполитої. Отже, в основу цієї періодизації було покладено типове для середньовічної історіографії уявлення, яким пояснюється підвищений інтерес Ф. Софоновича до воєнно-політичної та церковної історії Русі, а потім України. Головна увага Ф. Софоновича, як і авторів більшості інших українських узагальнюючих

творів епохи бароко, була присвячена Київській Русі (понад 70 % обсягу «Хроніки...»).

Козацько-селянські повстання в Україні кінця XVI – першої половини XVII ст. і саму Визвольну війну українського народу 1648 – 1654 рр. (періодизація Ф. Софоновича. – *І. Л.*) Ф. Софонович розглядав насамперед як релігійний рух, що для нього – послідовного противника унії та католицизму, було цілком природним. Свій політичний ідеал він вбачав у сильній самодержавній владі, що також позначилося на його концепції. Зазначимо також, що Ф. Софонович був глибоко віруючою людиною і тому у його творі помітний вплив провіденціалізму. Проте у цілому переважала концепція прагматика, згідно з якою причини історичного розвитку автор вбачав у діяльності людей, як правило, представників верхівки суспільства: королів, князів, гетьманів тощо. На жаль, Ф. Софонович часто уникав розгорнутих оцінок історичного минулого, волів обмежуватися сухим та лаконічним викладом подій, що значно утруднює аналіз його соціальної та суспільної позиції.

Проте безперечним є те, що Ф. Софонович підтримував визвольну боротьбу українського народу проти Речі Посполитої, агресії Османської імперії та Кримського ханства, московсько-український політичний союз. Дуже важливим є і той факт, що на сторінках «Хроніки...» Ф. Софонович не засуджував також виступи населення України проти збільшення податків та повинностей, співчував простим людям, які страждали від страхіть війни. Нарешті, Ф. Софоновича вигідно відрізняє від літописців попередньої доби те, що його «Хроніка...» призначалася не вузькому колу привілейованих станів, а широким читацьким масам.

Не менш відомим твором Ф. Софоновича залишається «Виклад о церкві святій». Автор дохідливо й водночас точно в православному дусі викладає важливі проблеми церкви. При написанні цього твору Ф. Софонович використав ряд джерел, насамперед це Святе Письмо. Водночас було використано праці деяких отців Церкви, видатних християнських богословів,

філософів і проповідників, які Ф. Софонович читав у оригіналі, тобто грецькою та латинською мовами. Автор творчо переробив праці отців церкви, вибрав з них найважливіші свідчення і навів їх у своєму «Викладі», причому наводив різні трактовки і пояснення складних богословських проблем. Говорячи про «Виклад», слід відзначити, що свого часу він був відомий сучасникам, навіть викликав потужний резонанс вже по смерті його автора [121,с.15-17].

Таким чином, Феодосій Софонович зробив вагомий внесок у Національно-культурний розвиток України. Його діяльність мала важливе значення не лише для Михайлівського Золотоверхого монастиря, для якого він зробив чимало, а й для культурного та наукового поступу українського народу. Його праці популяризували християнські цінності в українському суспільстві другої половини XVII ст.

На місце Ф. Софоновича у 1677 р. було обрано Мелетія Дзика, який у 1666 р. в складі делегації київських ієрархів їздив до Москви з листом про захист Київської митрополії. У той час він був ігуменом Кирилівського монастиря [190,с.86-87,90]. З 1662 до 1665 р. він займав посаду ректора Києво-Могилянського колегіуму. За відгуками сучасників, М. Дзик був «майстерним проповідником слова Божого і вчителем». Саме у нього навчався славетний церковний письменник св. Дмитрія Ростовський, автор багатотомних «Житій святих». З 1677 р. М. Дзик став настоятелем Золотоверхого монастиря, в якому і помер 7 лютого 1682 р.

В. Аскоченський, Є. Болховітінов та Є. Голованський наводять дуже непевні та суперечливі свідчення про те, що ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря деякий час був відомий церковний діяч Варлаам Ясинський, пізніше митрополит Київський. За різними даними це відбувалося з 1673 до 1677 р. [141,с.262-263;131,с.170;132,с.211;158,с.117], або ж з 1680 до 1685 р. [141,с.257] В іншому місці той самий Є. Болховітінов вказує, що Ясинський з 1673 р. був проповідником у Києво-Печерській лаврі, а у 1680 – 1685 рр. ігуменом Пустинно-Микільського монастиря [141,с.185-186]. У списку настоятелів Михайлівського Золотоверхого монастиря ім'я

В. Ясинського відсутнє [204,с.891-892]. Можемо припустити, що такі свідчення вказані історики ХІХ ст. наводять спеціально, аби привернути увагу до Михайлівської обителі, яка у ХІХ ст. зазнає запустіння. Проте й сьогодні зустрічаються праці, автори яких називають В. Ясинського настоятелем Михайлівського монастиря. Так, В. Ульяновський зазначає, що Ясинський був ігуменом обителі з 1677 до 1680 р. [320,с.50] Проте він не наводить жодних конкретних документів, які б підтвердили цей факт. Тому, ми схильні вважати, що В. Ясинський ніколи не був настоятелем Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Наступником Мелетія Дзика став з 1682 р. Феодосій Гугуревич, який перед тим п'ять років був ігуменом у Крупицько-Батуринському монастирі. Але вже у 1686 р. універсалом гетьмана Івана Самойловича Гугуревича затверджено на посаді ректора Братського колегіуму [189,с.90]. Цю посаду він займав до 1689 р., коли його переведено на ігуменство у Максаківський монастир на Чернігівщині. Тут він і помер 25 грудня 1690 р.

Після Гугуревича настоятельство над Золотоверхим монастирем перейшло до Феодосія Ленчича. Після нього настоятелем Золотоверхого монастиря до 1697 р. був Сильвестр Головчич. Дослідники історії монастиря Дегтярьов та Реутов вважають, що він був родичем або однофамільником попереднього Головчича [189,с.92]. Сильвестр Головчич проводив політику збільшення нерухомого майна Михайлівського Золотоверхого монастиря. У 1694 р. він, щоб закріпити частину земель поблизу с. Вигурівщина, поселив там кілька «волохов» [10].

У 1697 р. михайлівським ігуменом став Захарій Корнилович, послушник Золотоверхого монастиря. Він одержав освіту у Києво-Могилянському колегіумі. У 1701 р. Корниловича було посвячено у переяславського єпископа. Як коад'ютор київського митрополита, він вимушений був брати участь у проголошенні анафеми гетьману Мазепі, що сталося з наказу Петра І 12 листопада 1708 р. у Глухові. Корнилович управляв єпархією до смерті – 28 серпня 1715 р. [189,с.92].

З 1713 до 1715 р. ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря був Іоаникій Сенютович, послушник Братського монастиря, а потім архідиякон і намісник у Софійському монастирі. У 1715 р. його обрано архімандритом Києво-Печерської лаври, де він і помер 12 листопада 1729 р. [189,с.93].

Новий ігумен Варлаам Ліницький (1716 – 1719 рр.) – вихованець Києво-Могилянської академії, уславився своєю просвітницькою діяльністю. З посади ігумена Золотоверхого монастиря його призначено суздальським єпископом. Прибувши до єпархії, він одразу ж заснував там школу. Потім, коли Ліницького переводили з однієї кафедри на іншу, він скрізь фундував навчальні заклади. Ним засновані училища у Коломні та Астрахані, а також Псковська семінарія. Кінець життя Варлаам Ліницький провів на покої у Києво-Печерській лаврі [158,с.123-124].

Початок ігуменства Олексія Петрини (1722 – 1736 рр.) припав на важкі часи. Посвячений на київську кафедру Варлаам Ванатович одержав титул не митрополита, а лише архієпископа. У 1730 р. його було заарештовано Тайною канцелярією і ув'язнено. Лише через рік у Київ було призначено нового архієпископа Рафаїла Заборовського, який зумів за умов жорстокого режиму «біронівщини» упорядкувати та налагодити справи своєї кафедри. Зокрема, Заборовському вдалося виклопотати для кількох українських монастирів титул архімандритії. Указом Анни Іоанівни від 15 серпня 1734 р. такий статус одержав і Михайлівський Золотоверхий монастир [189,с.95]. Це означало, що монастир не підлягає владі місцевого ієрарха, виконуючи розпорядження лише центральної церковної влади (на той час – Святішого Синоду). Першим архімандритом Золотоверхого монастиря й став Олексій Петрина [158,с.124]. Він активно зайнявся монастирськими справами, зокрема він впорядкував книгу прибутків та витрат обителі, які залежали від ігумена [22,арк.1].

Проте діяльність Олексія Петрини викликала незадоволення в значній частини населення, відомо кілька скарг підданих на настоятеля. Зокрема, скарга Костянтина Слоницького на ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Олексія Петрину про те, що він відібрав у нього гроші, цінні речі та побив його.



Суть справи полягала в тому, що О. Петрина отримав він покійного дядька позивача певні кошти та речі на подальше утримання його племінника, а коли настав час віддати К. Слоницькому його спадщину, він відмовився це зробити. Консисторія тривалий час розглядала цю справу, і незважаючи на те, що О. Петрина давав неправильні свідчення, було зроблено висновок, що ігумен Олексій Петрина не отримував від покійного дядька позивача жодних коштів і відповідно не зобов'язаний йому нічого повертати [21,арк.1-7зв.,13зв.]. Проте невдоволені О. Петриною були й серед монахів Михайлівського Золотоверхого монастиря. Існує кілька справ, в яких висвітлюється неправомірна діяльність ігумена монастиря. Типовою справою такого типу є справа монаха Веніаміна, який скаржить на ігумена, що той відібрав власні речі монаха, коли той був у відрядженні [24,арк.1-8]. Але й тут Консисторія вирішує спір на користь настоятеля монастиря. В більшості випадків подачі одиночних скарг, вони вирішувалися не на користь позивача, оскільки влада всіляко намагалася захистити настоятелів чи власників аби отримати якомога більші прибутки з того чи іншого монастиря чи підприємства.

Другим архімандритом Михайлівського Золотоверхого монастиря з 1737 р. став Амвросій Дубневич. Раніше, у 1727 – 1731 рр., він був префектом Київської академії, а з 1732 р. – її ректором і першим архімандритом Братського монастиря. У 1739 р. його переведено з Михайлівської обителі до Троїце-Сергієвої лаври, а у 1742 р. посвячено у чернігівського єпископа. Помер він у 1750 р. [189,с.95].

Біографії настоятелів Михайлівського Золотоверхого монастиря вказують на те, що у XVIII ст. ця посада вважалася важливим етапом у кар'єрі духовних осіб. Ще з часів Йова Борецького встановився традиційний зв'язок між Братським та Золотоверхим монастирями. Чимало ректорів академії переходило «на підвищення» до Золотоверхого монастиря, а з нього вже – до Києво-Печерської лаври або на єпископські кафедри.

Менше року пробув архімандритом Михайлівської обителі Тимофій Щербацький, перед тим – кафедральний писар у Софійському монастирі.

Рафаїл Заборовський по достоїнству оцінив адміністративні здібності Тимофія Щербацького і вважав його достойним призначення на самі визначні настоятельські міста у монастирях Київської єпархії. Так, 20 березня 1737 р. архієпископ Р. Заборовський призначив Т. Щербацького на посаду ігумена Лубенського Мгарського монастиря [189,с.96-97]. Проте у цьому монастирі він не перебував довго, оскільки в тому самому році (1737 р.) був призначений ігуменом Києво-Видубицького монастиря [142,с.198-199].

Незважаючи на те, що він пробув ігуменом цього монастиря недовго, владика спромігся чимало зробити для нього, зокрема, він покращив його господарський стан. У 1739 р. він був посвячений у сан архімандрита і переведений до Михайлівського Золотоверхого монастиря [141,с.198-199]. Вже у квітні 1740 р. його обрано і затверджено архімандритом Києво-Печерської лаври. З 1747 р. Щербацький був київським митрополитом, а у 1757 р. указом імператриці його призначено на щойно створену московську митрополію. У цьому сані він і помер 18 квітня 1767 р.

Після Т. Щербацького Золотоверхо-Михайлівським архімандритом став Сильвестр Думницький. До 1737 р. він був Києво-Софійським намісником, потім – ректором академії і архімандритом Братського монастиря. У 1740 р. його переведено до Золотоверхої обителі, в якій він і помер у 1746 р.

Під час настоятельства Думницького, у 1744 р. до Києва на богомілля приїздила імператриця Єлизавета Петрівна. Поміж інших київських святинь вона відвідала і Михайлівський Золотоверхий монастир. Імператриця подарувала обителі діамантовий перстень, який було підвішено до ікони з зображенням відсіченої голови св. Варвари. Імператриця Єлизавета пожертвувала також блакитний священицький одяг, який довгий час зберігався у ризниці собору [220,с.28-29].

Наступником Сильвестра Думницького у 1746 р. став архімандрит Модест. Дуже заплутаною здається історія з призначенням нового архімандрита Михайлівського Золотоверхого монастиря Іоанікія Скабовського (1746 – 1753 рр.). І. Скабовський, за виразом сучасників, був «близьким приятелем»

Т. Щербацького, який обіцяв йому місце в Свято-Микількому Пустинному монастирі, проте цей задум не здійснився і митрополит Щербацький перемістив Модеста з Михайлівського Золотоверхого монастиря до Лубенського Мгарського монастиря [163,с.218-219]. А на його місце був призначений І. Скабовський. На жаль, немає точних свідчень про прямі причини й умови переведення Модеста. Архівні матеріали вказують на те, що у Михайлівському Золотоверхому й Свято-Микільському Пустинному монастирях в цей час проводилися розслідування у зв'язку з тим, що архімандрити цих монастирів не проводили всенощну й літургію у перший день Пасхи [49,арк.17-18]. Можна зробити припущення, що саме це й стало причиною звільнення Модеста.

Наступником І. Скабовського на посту настоятеля Михайлівського Золотоверхого монастиря став Варлаам Тішинський, який в 1757 р. був переведений до Лубенського Мгарського монастиря, а до Михайлівського, указом від 30 квітня 1757 р. знову призначено Модеста. У 1768 р. з Ніжинського монастиря до Михайлівського переведено Єпифанія Могилянського. Проте у наступному році він був переведений до Свято-Микільського Пустинного монастиря, де він і помер [158,с.127].

Про наступних настоятелів Михайлівської обителі ми маємо лише короткі відомості. Феоктист Мачульський (1769 – 1775 рр.) народився в 1732 р. у польській Малоросії, призначений архімандритом у 1769 р., а у 1775 р. переведений до Ростовського Яковліського монастиря. Ісає, який з ніжинських архімандритів призначений михайлівським 2 квітня 1773 р. Тарасій Вербицький змінив Ісаю у 1778 р. Був ректором Академії, потім архімандритом у різних монастирях. З Іверського монастиря вступив до Михайлівського монастиря архімандритом, а у 1787 р. був звільнений на покій і скінчався в Києво-Печерській лаврі 24 лютого 1790 р.

На цьому настоятелі закінчилося спокійне життя Михайлівської обителі, зокрема й усіх монастирів України, адже саме у цей час у 1786 р. Катерина II ввела «духовні штати». Майже всі монастирські маєтності було відібрано до

казни, багато монастирів скасовано, а у тих, що залишилися – кількість ченців обмежено штатом і встановлено для них грошове утримання від держави.

Як бачимо, діяльність наступників Йова Борецького справила значний вплив на формування духовно-освітнього потенціалу країни. Зокрема, твори Ф. Софоновича, сприяли розвитку історичної науки, поширенню ідей духовності, популяризації історичної та духовної спадщини українського народу. Настоятелі монастиря зробили все можливе аби утримати й підвищити авторитет обителі. Проте, після смерті Ф. Софоновича в Михайлівському Золотоверхому монастирі ігумени швидко змінюються, не лишаючи по собі особливих згадок. На основі документальної бази нам вдалося відновити приблизний список настоятелів обителі з кінця 70-х рр. XVII ст. до 1786 р.: М. Дзик, Ф. Гугуревич, Ф. Ленчич, С. Головчич, З. Корнилович, І. Сенютович, В. Ліницький, О. Петрина, А. Дубневич, Т. Щербацький, С. Думницький, Модест, І. Скабовський, В. Тішинський, Є. Могилянський, Ф. Мачульський, Ісая та Т. Вербицький. Після Т. Вербицького список обривається, оскільки саме в цей час Катерина II починає активні дії з впровадження секуляризаційної реформи на українських землях.

### **4.3. Особливості формування та поповнення бібліотечного зібрання Михайлівського Золотоверхого монастиря**

Монастирі, проявляючи ревності й турботу про влаштування внутрішнього життя обителі, ніколи не відгороджувалися від тих проблем і негараздів, якими було уражене суспільство. Замкнутість винятково на власних проблемах могла б обернутися ослабленням моральних позицій, втратою пастви. Життя чернецької громади монастиря не обмежувалося тільки богослужінням. Воно включало й суспільну діяльність – благодійну, місіонерську, катехізаторську. Зазвичай кожен монастир дбав про школу та бібліотеку в обителі. І у цьому значення монастирів важко переоцінити, оскільки вони фактично були центрами книжності, а їхні мешканці – «творцями» текстів. Створенні ними книги або переписані старі зводи поповнювали як бібліотеку самого монастиря, так і весь книжковий фонд України.

Зазвичай, православні монастирі мали великі бібліотеки, в яких містились значні збірки рукописних та друківаних книжок. Склад і зміст бібліотек визначався метою, котрої дотримувалися при збиранні книжок. Нерідко ця мета була суто утилітарною – збирати книжки, за якими мали вчитися читати учні монастирської школи. Багато книжок дарували й заповідали монастирям їхні шанувальники: благочестиві люди, високі духовні особи, великі князі і государі. Так склалась традиція дарувати монастирям книги. Бібліотека поповнювалась також за рахунок закупок, надходжень від українських друкарень. Тут були книги видавництва Росії, України та Білорусії. Таким чином, поповнення бібліотеки відбувалося за рахунок переписування, дарування та купівлі. До складу бібліотеки входили книжки різного профілю: богослужбові, рукописи, навчальні, світські [53,арк.1-4;54,арк.1-17].

Унікальною стала книгозбірня Михайлівського Золотоверхого монастиря, яка формувалась протягом багатьох віків. Закладена вона була, очевидно, ще у той час, коли засновано сам монастир. Оскільки в обителі обов'язково мали б знаходитися богослужбові книги, які, на нашу думку, й становили основу

бібліотеки монастиря в перші роки її існування. Крім друкованих книг, у бібліотеці зберігались численні рукописи – хроніки, літописи, спогади, щоденники, а також лекції професорів, конспекти студентів, документи минулих століть і поточна документація.

Бібліотека Михайлівської обителі знаходилася на другому поверсі храму «...в западной стене Михайловского храма, влево от средних дверей, каменная лестница ведет на хоры и в библиотеку» [271,с.78-79]. Проте книги та рукописи зберігалися не лише у приміщенні самої бібліотеки. Частина книг знаходилася в соборі та ризниці монастиря, на кліросах та у вівтарі.

Як уже зазначалося, фонд бібліотеки Михайлівського монастиря поповнювався різними шляхами: дарування, купівля тощо. Проте найбільший вклад у розширення бібліотеки обителі зробили її настоятелі. Дуже часто вони за власний кошт купували необхідні монастирю книжки або замовляли їх у київських друкарнях. Так, наприклад, Й. Борецький з метою поширення книгодрукування та освіти в Києві заснував кілька власних друкарень, які постачали богослужбові, навчальні та світські книги Михайлівському Золотоверхому монастирю. Крім того, як правило, по смерті настоятелі залишали власні книжні збірки на користь обителі.

Долею бібліотеки Михайлівського монастиря найбільше переймався її настоятель Й. Борецький, який доклав чимало зусиль до її розвитку та популяризації освіти, як у Києві, так і в Україні у цілому. Й. Борецький, ведучи постійну полеміку з уніатами, зібрав досить значну власну бібліотеку. Ще за свого життя він подарував монастирю кілька книг. Зокрема, зберігся рукописний Псалтир XV ст. з дарчим написом Йова Борецького: «Іжв Борецкий митрополит Кіевский во вчную памит дарует монастыру Михайловскому Златоверхому под клятвою да никто же дръзнет отсель отдалити» [318,с.302.]. Від митрополита у 1631 р. перейшов до монастирської бібліотеки також рукопис Василя Великого про постування. Очевидно, Борецький дарував монастирю й друковані книги. Серед стародруків НБУВ НАН України

збереглися «Беседи на деяння святих апостол» Іоанна Златоуста 1624 р. з дарчим записом митрополита Й. Борецького.

Згідно з каталогами XIX ст., серед видань 1618 – 1630 рр., коли Михайлівським монастирем управляв Йов Борецький, у бібліотеці на той час (XIX ст.) залишилося всього три книги: Бесіди Іоанна Златоуста у трьох томах (К.: Києво-Печерська лавра, 1623, 1624, 1625); Повчання Авви Дорофея (К.: Києво-Печерська лавра, 1628) та віленське видання друкованих бесід Макарія Єгипетського (Вільно, 1627). Доля їх і час вступу до Михайлівської бібліотеки невідомі. Серед рукописних книг доби Борецького маємо лише безіменний напис про надання монастирю збірника повчань отців церкви першої чверті XVII ст.

Цікаво, що серед книг Михайлівської бібліотеки збереглося не занесене до каталогів рідкісне видання твору Мелетія Смотрицького 1620 р. «Казання на погреб Леонтия Карповича». Як засвідчують записи, ця книга знаходилася спочатку в приватному користуванні Михайлівського ієромонаха Леонтія Зротовського, а потім – Сильвестра Головчича [318,с.303.].

Особливе значення для чисельного та змістовного поповнення Михайлівської бібліотеки мав заповіт Йова Борецького, в якому наголошується: «...Книги кгрецкие и латинские мои власные, а не монастырские, разных авторов превелебнейшому его милости господину отцу Архимандриту Печерскому оферую и тым тестаментом, остатнею волею моею, в моц и заведоване полецаю. Книги зась словенские и польские при церкви святого Архистратига Михаила ... zostавити мають» [75,с.47]. Усі кириличні й польськомовні книги його бібліотеки залишилися у Михайлівському монастирі. На підставі цього факту автор неопублікованого історичного нарису про монастир О. Макарович писав, що «...начало библиотеки монастыря заложил Иов Борецкий», хоч вже і до нього у монастирі були якісь книги і не лише богослужбові [52,арк.142.]. Проте, на нашу думку, поповнення бібліотеки монастиря книгами Йова Борецького було не її початком, а новим, досить важливим етапом її історії.

Дослідник історії Михайлівського монастиря С. Петровський стверджує, що до середини XVII ст. до складу монастирської бібліотеки входило близько 300 томів різних творів, проте серед них не було рідкісних книг чи цінних рукописів. У її фондах зберігалися богослужбові стародруки, різні богословські та історичні трактати, книги зі словесності та мовознавства. Є кілька стародавніх грамот, акти, плани. Значну частину книгосховища становлять духовні журнали [271,с.78-79]. Зокрема, в бібліотеці Михайлівського Золотоверхого монастиря зберігалися «Книга Іоанна Златоустого» (друкована), «Евангелие печати Печерской», «Служебник печати Московской» та багато інших [5,арк.1-5].

З середини 40-х років XVII ст. бібліотека монастиря почала відчувати постійну підтримку з боку настоятелів обителі, її покровителів та шанувальників. Так, Ф. Кизаревич та Й. К. Горбацький активно дбали про розширення бібліотечного фонду Михайлівського монастиря. За період правління Ф. Кизаревича було видано шість книг, які пізніше зберігалися в бібліотеці обителі. Й. К. Горбацький за свій кошт купив книгу повчань «Повчання Єфрема Сиріна» московського друку 1647 р. і подарував її монастирю [320,с.44-45]. Така діяльність настоятелів Михайлівського Золотоверхого монастиря сприяла не лише розширенню бібліотечного фонду обителі, а й поширенню освіти та книгодрукування.

У другій половині XVII ст. бібліотека монастиря поповнилася подарованою колекцією слов'янських та латинських книг полковника Якова Івановича Ушакова [320,с.55]. У 1698 р. був зафіксований доволі рідкісний факт купівлі книги монастирем, причому книги півстолітньої давності – Тріодь Пісна лаврського друку 1648 р. Ще одна купівля була зафіксована записом 1728 р. на московському видання 1683 р. твору Сімеона Полоцького «Вечера Душевная» [320,с.57]. Обидві ці купівлі книг, на нашу думку, не є випадковими, вони засвідчують потреби монастирської братії у книгах духовного змісту для навчання та проведення служб.



Більшість надходжень до монастирської бібліотеки у XVIII ст. були друковані книги. Чимало серед них дарів від шанувальників та покровителів обителі. Так, у 1705 р. священник Іллінської церкви Петро Іванов подарував бібліотеці монастиря твір Антонія Радивиловського «Венець Христов», яка була надрукована в лаврській друкарні 1688 р. У 1706 р. єпископ Захарій Корнилович подарував «Книгу житія святих» Дмитрія Туптала (1700 р.). У ці самі роки обитель отримала в подарунок «Канони Богородиці» 1697 р. від Іосафа Кроковського, а у 1710 р. до бібліотеки монастиря потрапив Львівський служебник 1691 р. друку. Серед збережених книг Михайлівської бібліотеки цього часу слід відзначити лаврське видання вереснево-листопадової «Книги житій святих» Д. Туптала з дарчим записом [320,с.56].

До нашого часу збереглося лише два рукописи XVIII ст., в яких зазначається, що це власність Михайлівського Золотоверхого монастиря. Один з них – збірник повчань, другий – збірник філософських і богословських трактатів та лекцій з риторики, які подарував монастирю Іван Ліщинський у 1728 р. [320,с.57]. Ці дари також не були випадковими. Їх прийняли в бібліотеку з метою повчання братії щодо благочесного життя і поглиблення їх богословської ерудиції. До нашого часу збереглося 70 рукописних книг XVIII ст. з бібліотеки Михайлівського монастиря. Що ж стосується рукописів, то це майже повністю видання київської, московської, петербурзької та кількох інших друкарень Російської імперії. Зокрема, Збірники повчань (М., 1700), Житія святих Д. Ростовського (К., 1700, 1705), Пролог (М., 1702), Акафісти (К., 1706), «Богородице Дево» (Чернігів, 1707), «Литургион» (К., 1708) та багато інших [320,с.58]. Поряд із цим слід відзначити, що у XVIII ст. розпорошення монастирської бібліотеки не припинялося. Книги і рукописи беруть і не повертають як приватні особи, так і державні та високі церковні інституції.

Нами встановлено, що у бібліотеці Михайлівського монастиря на середину XIX ст. знаходилося: рукописів – 125; церковнослов'янських книг – 313; книг польською, латинською та грецькою мовами – 541 [54,арк.1]. Можна

припустити, що саме така кількість книг зберігалася в сховищах монастиря й наприкінці XVIII ст. Проте Ульяновський В. зазначає, згідно з описом Михайлівського монастиря 1787 р., у його колекції знаходилося 299 книг. З них: 15 Євангеліє у Михайлівському соборі, 164 книги в ризниці монастиря, 17 – на лівому та правому кліросі, 23 – у вітні й 80 книг (68 найменувань) у бібліотеці [320,с.58]. Він пояснює це тим, що описувалися лише суто церковні книги, ті, які могли використовуватися в богослужінні, і були залишені поза інвентарем святоотецькі, інші богословські, світські й абсолютно всі іншомовні друки.

Історія бібліотеки, як і самого монастиря, переривається в 30-х роках XX ст., це було пов'язано з руйнуванням обителі. Проте грабувати обитель та безцінне бібліотечне зібрання почали дещо раніше. Вже з початку 20-х років у радянській пресі стверджувалося, що це був дуже багатий монастир, і, зрозуміло, що все його багатство конфіскувала і викрала радянська влада. Згодом бібліотечне зібрання монастиря ввійде до складу Всенародної бібліотеки України при ВУАН, як окремий відділ.

Таким чином, бібліотечне зібрання Михайлівського Золотоверхого монастиря було унікальним та безцінним, адже воно містило рідкісні друковані видання, з дарчими написами та особливими мітками дарувальників, унікальні рукописи, які зберігалися в одному примірнику у бібліотеці обителі, а також окремі збірки книг, подаровані видатними особистостями. Незважаючи на те, що у бібліотеці Михайлівського Золотоверхого монастиря не було особливо рідкісних іншомовних друків із закордонних друкарень, вона залишалася конкурентоспроможною навіть на рівні з такими бібліотечними зібраннями, які зберігалися в Софійському монастирі, Києво-Печерській лаврі та Києво-Могилянському Колегіумі і забезпечувала потреби монастирської братії у духовній та світській літературі.

#### 4.4. Місце архітектури та настінного мистецтва монастиря у культурному розвитку України

Михайлівський Золотоверхий монастир у XII ст. за своєю архітектурою був дуже подібний до Успенського собору Печерського монастиря, але мав менші абсолютні розміри. Це був шестистопний хрещатобанний храм з чітко виявленим нартексом, трьома апсидами і однією позолоченою банею, від чого пізніше його почали називати Золотоверхим. До нартекса з південного боку прилягала хрещальня у вигляді маленького чотиристовного храму. На сході він закінчувався трьома гранчастими апсидами. У північній частині нартексу розташовувалися гвинтові сходи, що вели на хори (М. В. Холостенко припускав існування над сходовнею малої бані [328,с.131-165;330,с.107-170]). Стіни членувалися лопатками на прясла, увінчані напівкруглими закомарами. До крайнього західного прясла південної стіни примикала хрещальня, подібна до Іоанно-Предтечинської хрещальні Успенського собору. Собор було збудовано з каміння і плінфи на вапняно-цем'янковому розчині технікою «змішаного мурування». Його інтер'єр прикрашали мозаїки та фрески [149,с.43].

Після Батиєвого погрому монастир зазнав значних втрат. У залишених без догляду соборах Михайлівської гори (за винятком Золотоверхої церкви) досить швидко завалилися склепіння, але руїни стін продовжували стояти ще протягом століть. Навіть наприкінці XVIII ст. їх залишки подекуди ще можна було бачити над поверхнею землі.

Варто звернути увагу на один з малюнків голландського художника А. Ван-Вестерфельда, який у 1651 р. відвідав Київ у свиті князя Януша Радзивілла. Зображені на ньому руїни екзонартексу або галереї давньоруського храму звичайно відносять до св. Софії, але малюнок підписано так: «Брама монастиря св. Михаїла поблизу шпиталю св. Духа. Київ, 1651 р.». Підписи під малюнками Вестерфельда вчені вважають хибними, хоча там, де зображення можна впізнати, вони відповідають дійсності, вважає один з дослідників історії Михайлівського Золотоверхого монастиря А. В. Реутов [189,с.99]. Отже, не

виключено, що на згаданому малюнку показано залишки собору св. Дмитрія. За свідченням деяких монастирських документів, у 1625 р. Йов Борецький дійсно заснував при Михайлівському Золотоверхому монастирі шпиталь [189,с.99].

На мальованих планах 1688 та 1695 рр., де Михайлівський монастир показано у найменших подробицях, цих руїн вже немає, мабуть, на той час вони остаточно завалилися. Крім вже згаданих руїн, можливо існувала ще одна досить загадкова пам'ятка часів Київської Русі. Коротку згадку знаходимо про неї у записках Павла Алеппського. Розповідаючи про відвідини Михайлівського Золотоверхого монастиря антиохійським патріархом Макарієм у 1654 р., він занотує, що гості відвідали «катакомби монастиря» [120,с.82]. У 1960-і роки було зроблено спробу знайти монастирські підземелля, але вона виявилася марною [311,с.41-42].

Михайлівський Золотоверхий монастир блискуче витримав роки запустіння. До свого знищення у 1934 – 1936 рр. він був однією з найбільш повно збережених пам'яток давнього Києва. На це вказують фото, зроблені на початку ХХ ст. [249,мал.24-31,33,34].

За свідченнями іноземців, реставрації XIV – XVI ст. не були значними за обсягом й істотно не змінювали вигляд монастиря. Лише починаючи з XVII ст. в монастирі весь час ведеться будівництво, зокрема зводять нову дерев'яну трапезну з церквою Іоанна Богослова (1613 р.) [149,с.43]. За митрополита Йова Борецького, у монастирі широко розгортаються будівельні роботи. Крім побудови жіночого монастиря, трапезної та заснування дзвіниці, Борецький (на власні кошти) реставрує і Золотоверхий собор. Ймовірно, це почалося вже після того, як у 1620 р. Й. Борецький став митрополитом, що значно збільшило його матеріальні можливості. Реставрацію монастиря було завершено ще за життя митрополита. Афанасій Кальнофойський у 1638 р. писав, що Й. Борецького поховано «у церкві св. архангела Михаїла Золотоверхого (котру реставрував)» [204,с.518]. Про якість реставраційної роботи у Михайлівському Золотоверхому соборі ще згадується у королівському привілеї 1639 р. [137,с.179].

Митрополит Й. Борецький не дочекався лише виготовлення іконостасів до бічних приділів св. Варвари та Введення Богородиці до храму, які він замовив «Роману Столяру, обивателю київському» [75,с.46]. У своєму заповіті він доручає «братії капітули» Золотоверхої церкви остаточно розрахуватися з майстром і прийняти від нього роботу, щоб вона «совершенно уроблена і помальвона» постала у названих вітварях. За угодою сницар Роман повинен був отримати чималу суму – 110 золотих готівкою [75,с.46].

Деяку уяву про зовнішній вигляд собору, реставрованого Борецьким, дають його зображення на плані Києва 1638 р. та кількох малюнках А. Ван-Вестерфельда 1651 р. Набагато краще зображено Золотоверхий храм на мальованому плані 1688 р. Він виконаний вже після реставрації Ф. Софоновича, але відбиває форми попереднього періоду (Софонович змінив тільки покрівлю даху). Наступне зображення собору (східний фасад) бачимо на плані Києва 1695 р. [127]. На ньому відсутня каплиця княжни Орини, а з протилежного боку з'явилась нова прибудова – приділ св. Варвари, зведений на кошти генерального судді Війська Запорізького Михайла Вуяхевича (пізніше він став архімандритом Печерської лаври під іменем Мелетія). На малюнку собор увінчаний трьома банями, але можна припустити, що в насправді їх було п'ять – чотири нові бані поставлено над кутами давнього собору. Їхні гранчасті барабани по кутках були декоровані лопатками. Головна баня має двоярусне завершення, бічні та баня над каплицею – одноярусні, цибулястої форми. У загальних рисах приділ св. Варвари 1688 – 1690 рр. був дуже подібний до приділу св. Іакова, прибудованого у 1698 р. полковником Яковом Лизогубом до південного фасаду Євцького собору в Чернігові, що зберігся до нашого часу. Подібний вигляд досі зберегла й Кирилівська церква. У тих деталях, де це можна визначити, згадані малюнки не суперечать один одному, і тому ми маємо змогу на їх підставі визначити характер архітектурних форм, що їх набула Михайлівська церква після найбільшої перебудови 20-х років XVII ст.

Давні напівкруглі закомари було підвищено новою кладкою і зрівняно під горизонтальний карниз. Над ним зведено нову високу покрівлю у вигляді трьох

двосхилих дахів, розташованих вздовж будівлі з заходу на схід. Вкрито їх дерев'яними дошками. На західному фасаді ці дахи закінчуються трьома фігурними фронтонами, кожен з яких завершено невеличкою кулькою. Подібні кульки, як елемент завершення, характерні для архітектури німецького та голландського маньєризму (пізнього Ренесансу). Цей стиль був поширений і у тогочасній Польщі [189,с.102-103].

Над давнім нартексом, по центру, зведено меншу додаткову баню на стрункому барабані. Обидві бані, головна і менша, мають ренесансну шоломовидну форму і завершуються хрестами.

За характером архітектури та змін у Михайлівській церкві можна стверджувати, що майстер, який здійснював ці перебудови, був західного гатунку. На цей час у Києві відомі два архітектори, які виконували замовлення православних. Це – «майстер з волох» Себастьяно Брачі, який у 1613 – 1614 рр. реставрував Успенський собор на Подолі, та муляр Петро Німець, з яким Борецький уклав угоду на збудування дзвіниці. Вірогідніше, що Золотоверху церкву перебудовував Петро Німець, і що не випадково митрополит саме йому замовив подальше будівництво у монастирі [75,с.46].

Реставровану Й. Борецьким церкву описали французький інженер Гійом Левассер де Боплан та Павло Алеппський. Але обидва вони розглядали Золотоверхий собор виключно як пам'ятку давнини і не звернули уваги на новітні переробки. Павло Алеппський лише зазначає, що у головному вівтарі, зліва від настоятельського місця, було намальовано портрет ієрусалимського патріарха Феофана – того, хто посвятив Йова Борецького у митрополити [64,с.74-75].

Як вже згадувалося, у 1655 – 1656 рр. ігумен Феодосій Софонович змінив дерев'яну покрівлю собору на залізну, а коштом Богдана Хмельницького головну баню було заново вкрито міддю та позолочено. Але в жодному з монастирських документів того часу немає згадки про барельєфне зображення двоголового орла, яке встановили на хресті головної бані нібито з волі

Б. Хмельницького. Не згадує про це і сам Ф. Софонович. Очевидно, зображення орла з'явилося пізніше [189,с.104].

Наприкінці XVII ст. здійснюються перебудови верхів собору. На гравюрі І. Щироцького «Теза Обідовського», яка датується саме 1688 – 1691 рр., вміщено панораму Києва з зображенням Михайлівського собору. За цим зображенням до головної та малої західної бань на той час додалися ще дві – над жертovníком та дияконником. Це утворило оригінальну чотириверху композицію, яка більше ніде не зустрічається. На плані 1695 р. собор також показано з бічними банями, але головна баня на той час вже зазнала змін: на ній з'явився другий ярус, характерний для тогочасної архітектури. Очевидно, між 1690 – 1695 рр. головна баня собору одержала барокову форму, яка стала остаточною. Саме до цього часу слід віднести появу на хресті карбованого з міді двоголового орла [189,с.105].

Видатною пам'яткою українського золотарського мистецтва виявилася срібна рака св. Варвари, подарована гетьманом Іваном Мазепою у 1701 р. Рака, вагою близько 32 кг, була рясно вкрита карбованими зображеннями фруктових гірлянд та букетів. Цей витвір українського бароко зник під час руйнування храму.

Докорінної перебудови Михайлівський собор зазнав десь між 1712 – 1731 р. В цей час на місці давніших приділів було зведено новий – св. Катерини з півдня (на кошти Петра I та Катерини I, в пам'ять про порятуння російської армії під час Прутського походу) та перебудовано північний – св. Варвари, який «сріблом князя Дмитра Голіцина вище стіною вгору піднявся» [204,с.533]. Це будівництво, мабуть, було завершене до 1715 р. Кожен з цих приділів мав підвищену кубоподібну центральну частину, увінчану банею, до якої зі сходу примикала широка напівкругла абсида, а з заходу – прямокутний у плані об'єм, накритий односкатним дахом. На західних фасадах прибудов влаштовано по три вікна в ряд, вище, під схиленим дахом – іще по одному хрестоподібному вікну. Для сполучення з приділами в стінах давнього собору було пробито арки. Обидві прибудови виконав російський

майстер Іван Матвійович. У 1718 р. собор отримав новий іконостас, споруджений коштом гетьмана І. Скоропадського. Його творець чернігівський сницар Григорій Петров відомий як автор іконостасу Добромикільської церкви на Подолі, створеного у 1729 р. коштом того ж Скоропадського. Ікони були написані відомим іконописцем Стефаном Лубенським, пресвітером подільської церкви св. Миколи Набережного.

Іконостас Михайлівського собору, який був виконаний з липової деревини, мав п'ять ярусів, вкритий пишним бароковим різьбленням, з позолотою на срібному фоні. Прорізні колони відтворювали мотиви виноградної лози та пальмових гілок, головний карниз прикрашено листям аканта. Ікони першого ярусу зображували сцени з Апокаліпсису та біблійної історії, у другому розміщувалися намісні образи, у третьому – празники. Ікони третього та п'ятого ярусів мали круглу форму. Завершував композицію великий образ з хрестом наверху. Горішні яруси цього іконостасу були зняті ще у 1888 р., щоб надати церкві більш «візантійського» вигляду, а решту знищено у 1934 р.

Цікавим також був іконостас Єкатерининського приділу, створений у 1731 – 1732 рр. і теж знищений разом із собором у 1934 р. [189,с.108].

Центральний та два бічних іконостаси Михайлівського Золотоверхого монастиря цілком відповідали традиції українського витонченого бароко XVIII ст., зокрема традиціям його східної школи. Для іконостасів цієї школи типовим було використання різьблення із застосуванням рослинних мотивів: аканти, паростки, квітки з листям.

Масивні бічні приділи, споруджені Іваном Матвієвичем, дали велику осадку. Осідання прибудов призвело до руйнування центральної частини церкви [222,с.370]. По повздовжній осі усєї будівлі пройшла широка наскрізна тріщина, а головна баня розсілася на чотири частини. Саме тоді загинула більша частина мозаїк Михайлівської Золотоверхої церкви. Для її зміцнення північний та південний фасади церкви були зміцнені кожний чотирма парами на західному контрфорсів, торці яких прикрасили спарені коринфські напівколони і мальовничі барокові фронтони. Такі самі контрфорси спорудили



на кінцях західного фасаду, а у його центральній частині по обидва боки від входу звели дві масивні двоповерхові прибудови, увінчані розкішними фронтонами з ліпленням і живописом. Ще один такий фронтон, увінчаний скульптурою архангела Михайла, було поставлено над центральною частиною давньої західної стіни храму. Очевидно, саме тоді бічні бані собору отримали своєрідні завершення без ліхтариків під маківками (таке завершення, виконане в 1767 – 1769 рр., до сьогодні зберегла церква св. Михайла Видубицького монастиря). Відзначимо, що форми бань над приділами дещо інші, ніж у інших малих бань. Вікна собору було прикрашено ліпленням. Ці роботи датуються 40 – 50-и роками XVIII ст. [222,с.26] і звичайно пов'язуються з іменем відомого київського архітектора І. Г. Григоровича-Барського [240,с.176].

Коли у 1715 та 1731 рр. до давньоруського ядра храму прибудували бічні приділи, пробивши великі арки у давніх північних та південних стінах, ціла будівля почала давати нерівномірну усадку й ті приділи мало не розірвали навпіл старий собор. Тому виникла необхідність прибудови 1746 р. з трьох боків масивних аркбутанів з одноповерховими приміщеннями між ними та двох високих ризалітів на західному фасаді. Ці заходи допомогли стабілізувати роботу конструкції.

Після завершення перебудови 1746 р. пластичні засоби вирішення фасадів собору стали розмаїтішими. З'явилося декоративне штукатурне ліплення, яке майстри виконували на місці за рисунками архітекторів по каркасу з дроту, закріпленому на мурі кованими цвяхами. При цьому майстер, зберігаючи загальну композицію декору, задану архітектором, моделював кожну форму індивідуально. Орнаментальні мотиви рослинного характеру в техніці барельєфа та горельєфа з макаронами, раковинами, гербами, купідонами утворювали фризи, облямовували вікна, заповнювали тимпани сандриків, фронтонів і порталів, накладалися на лопатки, пілястри й фризи антаблементів. Застосовувалися також керамічні полив'яні поліхромні розетки. При цьому єдність і чіткість композиційної побудови була досягнута завдяки використанню ордера [150,с.44].

Зауважимо, що деякі риси в образі Михайлівського храму відверто запозичені з архітектури готичних соборів. Це – поява так званої Барокової готики, широко розповсюдженої в архітектурі Австрії та Німеччини у XVII – XVIII ст. [189,с.112].

У результаті собор дістав яскраво виражену пірамідальну композицію, що було характерно для барокового мистецтва XVII – XVIII ст. в Україні. Головний його об'єм оточили нижчі за висотою приділи св. Варвари та св. Катерини та дві двоповерхові прибудови на західному фасаді. Між контрфорсами розмістилися низенькі одноповерхові прибудови. Завершали собор шість менших бань, поставлені навколо найбільшої – головної (форма та декор крайніх північної та південної бань трохи відрізнялися від інших, як це було й у Софійському соборі). У центрі західного фасаду між двома високими прибудовами знаходилася западина, де розміщувався головний вхід до храму. За словами Ф. Ернста, прибудови надали «усій церкві якогось казково-мальовничого барокового характеру» [222,с.370]. К. Щероцький відзначав схожість перебудов Михайлівського Золотоверхого і лаврського Успенського соборів [338]. У Михайлівському Золотоверхому соборі, яким він постав після перебудов XVIII ст., українська архітектура бароко досягла свого найповнішого втілення. Пропорційний аналіз, проведений М. Цапенком [330,с.157,217], засвідчує, що у Михайлівському соборі найбільш послідовно втілено принцип пірамідальної побудови композиції. Надзвичайно мальовничі фасади собору не мали замкнутого характеру, поєднуючи будівлю з навколишнім середовищем. Розкішне декоративне оздоблення фасадів не виглядало надмірним, контрастуючи з великими гладкими площинами. Усе це робило Золотоверхий собор одним з найдосконаліших витворів архітектури XVIII ст.

Слід зазначити, що замовники перебудов Михайлівського собору були людьми вельми освіченими і тому орієнтувалися на провідні тенденції того часу в мистецтві. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. в кам'яному культовому будівництві на землях Гетьманщини найбільш поширеними були типи споруд, запозичені з народної дерев'яної архітектури – центричні в плані

три-, п'яти- та дев'ятидільні храми, увінчані однією, трьома чи п'ятьма банями [329,с.156]. До цього типу належать, зокрема, такі шедеври, як церква Всіх святих Києво-Печерської лаври та Георгіївський собор Видубицького монастиря. Розчленовані масиви та пірамідальні композиції цих споруд мають мало спільного з типом будівлі Михайлівського Золотоверхого собору.

Інший, менш поширений тип представлений Троїцьким собором у Чернігові (1679 – 1695 рр.), собором Мгарського монастиря біля Лубен (1682 – 1692 рр.), неіснуючими нині соборами Великомикільського (1696 р.) та Братського (1693 р.) монастирів у Києві, рядом інших споруд. Це – великі тринавові храми з планом, близьким до прямокутного. На східному фасаді виступають абсиди, на південному та північному – трансепт, на західному – об'єми башт, що утворюють западину в центрі фасаду. Великі площини стін увінчані декоративними фронтонами. Завершення – головна баня, оточена кількома меншими, зазвичай чотирма банями. Ці споруди мають очевидні риси сучасного барокового культового будівництва Західної Європи і демонструють орієнтацію замовників – гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи – на європейські архітектурні смаки.

Складається враження, що саме такі споруди були взірцем для замовників перебудови головного храму Михайлівського монастиря. Адже подібність загального архітектурного образу не викликає сумніву.

Реставрація монастирських споруд відбувалася не лише коштом настоятелів, чи знатних козацьких провідників, дуже часто кошти та матеріал на відбудову надавали світські меценати. Так, зокрема, у 1731 р. зять військового генерала Василя Журахівського власним коштом хотів реставрувати церкву Святої великомучениці Варвари [58,арк.1]. Пізніше київський міщанин Лаврентій Васильович заповів на ремонтні роботи в монастирі 20 крб. й 60 дерев «лісу кругляка» [42,арк.24].

Важливе значення у визначенні мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору займає вивчення історичного місця мозаїк та фресок храму. До останнього часу тривала суперечка щодо часу створення мозаїчного

ансамблю обителі, які збереглися лише в розрізних фрагментах. Ці мозаїки пов'язувалися з церквою Архангела Михаїла, проте М. К. Каргер намагався спростувати цю точку зору. На його думку, тут може йтися лише про церкву св. Дмитрія Дмитріївського монастиря, будівництво якої завершилося не пізніше 1062 р. Пізніше цей храм був нібито прийнятий за церкву св. Михаїла [218,с.28;209,с.266-268;217,с.261-286]. Знайдений Ю. С. Асеевим [129,с.291-296] план церкви св. Дмитрія, фундаменти якої були розкопані в 1838 р. О. С. Анненковим, доводив, що ця церква не може бути ототожнена з Михайлівською. Таким чином, спростовується гіпотеза М. К. Каргера, й відповідно мозаїки, які збереглися до нашого часу необхідно розглядати як мозаїки Михайлівського собору.

За свідченнями Павла Алеппського, декорація центральної апсиди Михайлівської церкви мало чим відрізнялася від системи розпису в апсидах Софійського та Печерського храмів. Алеппський повідомляє, що «великий алтарь похож на алтарь св. Софии и монастыря Печерского, с тремя большими окнами. На передней (восточной) его стороне есть изображение Владычицы, стоящей воздев свои руки с открытыми дланями, – из позолоченной мозаики...» [64,с.72-73]. Образ Богоматері в типі Оранти був надзвичайно популярний у Києві, його розглядали як символ небесного заступництва великого князя й самого міста [233,с.32]. Нижче йшов пояс з Євхаристією, ще нижче був розташований фриз з фігурами святих. Як і у Софії Київській, у Михайлівській церкві мозаїка співіснувала з фрескою [231,с.30].

Композиція «Євхаристія» Михайлівської церкви, в порівнянні з аналогічною сценою Софійського собору, відрізняється більш вільною побудовою. У Софії фігури апостолів, які підходять до Христа, подані в подібних позах, до того ж вони розташовані майже на однаковій відстані один від одного. Внаслідок цього ритм носить особливо святковий та розмірений характер.

Багатьох дослідників дивувало в Михайлівській мозаїці те, що фігури були непомірно видовжені. Це пов'язано з тим, що фриз з «Євхаристією» знаходився

на значній висоті. До того ж він прикрашав сильно ввігнуту поверхню. Фігури, відповідно, сприймалися в різкому перспективному зменшенні, внаслідок чого при звичайному розмірі мали здаватися дуже короткими. Щоб уникнути цього, мозаїсти спеціально видовжили фігури. Тим самим вони врахували ті оптичні викривлення, які виникали у глядача в процесі сприйняття. В цьому проявився органічний зв'язок мозаїстів з традиціями, які беруть свій початок з античності [232,с.81-82]. У цьому самому реєстрі були розташовані фігури Дмитрія Солунського (зліва) та архідиякона Стефана (праворуч), які також виконані у техніці мозаїки [233,с.32].

Михайлівські мозаїки, так само як і софійські, відзначаються красою своїх густих, яскравих фарб. Серед них переважають зелені кольори, від смарагдово-зелених до приглушених темно-зелених. В оформленні складок хітонів та плащів широко використовується золото, яке надає одягу святкового характеру. Обличчя набрані з білих, рожевих, сірих та червоних кубиків, у тінях широко використані темно-сірі й сірувато-маслинові кубики, волосся подано то світло-сірими, то білим, то темно-сірим, то червоно-коричневим. Але особливо ефектно виглядає кольорова гамма одягу, яка вражає вишуканістю своїх відтінків: білі й сірі тони непомітно переходять на смарагдово-зелені, теракотові, фіолетові, синювато-стальні, ніжно-рожеві. Так складається особлива колористика, якою візантійські оздоблювачі майстерно володіли. Фарба береться не в її окремому, ізольованому, статичному аспекті, а у тісному взаємозв'язку з сусідніми фарбами, з якими вона утворює нерозривне ціле. Кожна одежина являє собою закінчену колористичну композицію, але з поєднання одягу всіх 12 апостолів, Христа й ангелів утворюється нова, ще більш досконала єдність. У цьому відношенні мозаїки церкви Архангела Михаїла посідають значне місце в історії середньовічного монументального живопису [233,с.103-115]. В. Н. Лазарев вважає, що михайлівські мозаїки за своїм стилем займають проміжне місце між мозаїками Неа Моні (1042 – 1056 рр.), нарфіка церкви Успіння в Нікеї (1065 – 1067 рр.) та Дафні (друга половина XI ст.), з одного боку, й мозаїками південної галереї Софії

Константинопольської (1118 – 1122 рр.) та Гелатського монастиря (близько 1130 р.) – з другого [231,с.31].

Про мозаїки церкви Архістратиґа Михаїла писали майже всі дослідники давньоруського мистецтва. Але, крім Д. В. Айналова [340,с.201-216], ніхто не займався ними так ретельно, обмежуючись лише висловлюваннями загального характеру. При цьому естетична оцінка мозаїк мала досить вільний характер. Якщо Н. П. Кондаков [312,с.162-163] занадто критикував їх, то А. В. Прахов [280,с.9,24-25], навпаки, дає їм перебільшено високу оцінку, особливо у порівнянні з розписами Софії Київської.

Ще у 1916 р. Ф. І. Шміт [333,с.71] вказував на необхідність виконання фотографічних знімків в крупному масштабі з кожної окремої фігури михайлівських мозаїк. На жаль, таких фото Д. В. Айналов не мав, що завадило йому довести до кінця його дослідження.

На початку XVIII ст. в монастирі зведено муровану триярусну дзвіницю (1716 – 1719 рр.) та муровану трапезну з церквою Іоанна Богослова (1713 р.). Протягом XVIII – початку XX ст. відбувалася повна зміна дерев'яних монастирських споруд мурованими. Так, наслідком багатовікової будівничої діяльності постав другий за композиційною роллю ансамбль Верхнього міста. Разом із Софійським монастирем Михайлівський утворював унікальну в світовому містобудуванні композицію, коли дві висотні дзвіниці були поставлені одна проти одної, замикаючи з двох боків перспективу вулиці, яка їх сполучала [149,с.45].

Підсумовуючи викладене вище, слід наголосити на тому, що Михайлівський Золотоверхий монастир відігравав провідну роль у культурному розвитку України. Настоятелями обителі були високоосвічені люди, які велику увагу приділили розвитку освіти в Києві, поширенню книгодрукування, розвитку історичної науки, проводили активну боротьбу з католицизмом та боролися за відновлення православ'я на теренах України.

Внаслідок активної суспільно-політичної діяльності Й. Борецького та підтримці його планів з боку козацтва, вдалося відновити православну ієрархію

в Україні на початку XVII ст. Протягом багатьох років митрополит намагався знайти шляхи примирення двох церков, незважаючи на те, що весь час відстоював права та привілеї православ'я. Як настоятель монастиря, він здійснив першу значну реконструкцію та перебудову монастирської церкви, поліпшив її зовнішній та внутрішній стан. У цей час обитель продовжує збільшувати свої земельні володіння. Загалом, Й. Борецький виявився успішним адміністратором, адже не кожний спроможний так вдало управляти монастирем і митрополією одночасно.

Загалом історію Михайлівської обителі з 1631 до 1786 рр. можна поділити на кілька періодів за результатами діяльності її настоятелів. Зокрема, перший період – це період діяльності Й. Борецького, коли не лише монастир, а й уся Київська митрополія переживали часи піднесення й активного розвитку; другий період – це часи діяльності І. Копинського та Ф. Софоновича, які продовжували підтримувати досить високий авторитет Михайлівського монастиря. Зробили багато для того, аби монастир був не лише економічно розвинутим, а й залишався духовно-просвітницьким центром Києва та України. І третій період – це період економічного та культурного занепаду монастиря.

Михайлівський Золотоверхий монастир мав унікальне бібліотечне зібрання, яке містило досить рідкісні видання з дарчими написами дарувальників. Крім того, у книжних зібраннях обителі знаходилися стародруки, які існували лише в одиничному екземплярі. Мистецька спадщина монастиря вражає багатоаспектністю та різноманіттям. Архітектура собору є сентенцією європейського барокового та народного мистецтва і справила значний вплив на подальший розвиток монументальної архітектури.

## ВИСНОВКИ

У вітчизняній історіографії питання історії Михайлівського Золотоверхого монастиря у період з 1620 до 1786 р. не стало предметом спеціального наукового дослідження. Джерельна база дослідження цілком достовірна і достатня для всебічного висвітлення теми.

Кінець XV ст. ознаменував якісно новий етап в історії Михайлівської святині, який характеризувався поживленням церковно-релігійних процесів у монастирі. В цей час відновлюється чернече життя в православній обителі, надаються королівські привілеї та пільги, продовжується формування земельного фонду монастиря. Головною особливістю розвитку Михайлівського монастиря є те, що він завжди знаходився у колі зору правлячих кіл країни, внаслідок чого активно розвивав своє господарство та нарощував економічний потенціал, що й стало фактично передумовою стрімкого зростання монастирського землеволодіння й економіки.

Основними причинами активного економічного розвитку монастиря стали події, які безпосередньо вплинули на подальший розвиток країни у цілому й Михайлівського Золотоверхого монастиря, зокрема. А саме, відновлення української православної ієрархії у 1620 р., внаслідок чого монастир став резиденцією українського митрополита, що позитивно позначилося на соціально-економічному розвитку обителі. Настоятель монастиря Йов Борецький поєднав у своїй особі сан ігумена й митрополита київського, що дало йому необмежені можливості для сприяння подальшого розвитку православної святині.

Національно-визвольна війна зумовила кардинальні зміни в українському суспільстві другої половини XVII ст. Війна створила передумови, за яких Михайлівський Золотоверхий монастир отримав колосальну підтримку з боку гетьманської уряду. Гетьманат, розуміючи необхідність підтримки церкви, надає обителі універсали на нові маєтності, а також підтверджує старі володіння монастиря. Одним із наслідків піднесення національної свідомості



українців на тлі Національно-визвольної війни, стало відчутне позбавлення меценатської діяльності православних на користь своєї церкви. Численні фонди та пожертви забезпечували стабільне зростання матеріального становища православної церкви. Проте ситуація змінилася з посиленням впливу світської влади на релігійне життя в Україні. Гетьманська старшина за підтримки російського уряду намагалася обмежити земельні володіння православних монастирів Лівобережної України, але водночас вони не забороняли отримувати величезні пожертви до монастирської казни. Поступове обмеження прав православного духовництва України вплинуло на економічний розвиток Михайлівського Золотоверхого монастиря в другій половині XVIII ст. Поворотним пунктом в історії української православної церкви стала секуляризаційна реформа 1786 р., яка позбавила монастирі маєтностей, а відповідно й основного джерела прибутків. Внаслідок реформи Михайлівський монастир отримав одне з найбільших грошових утримань.

У XVII – XVIII ст. монастир являв собою складне господарство з багатьма галузями, які розвивалися неоднорідно. У досліджуваній період в господарстві Михайлівського Золотоверхого монастиря провідну роль продовжувало відігравати сільське господарство. Адміністрація монастиря використовувала прогресивні форми господарювання, зокрема, запроваджувалися фільварки та використовувалася наймана праця. Аграрний комплекс виявився найбільш прибутковою галуззю економіки Михайлівського монастиря. Належну увагу приділяли й іншим галузям господарства, зокрема скотарству, бджільництву, садівництву, городництву. Загалом система господарювання обителі мало у чому відрізнялася від систем господарювання інших київських православних монастирів, оскільки застаріла система господарювання гальмувала економічний розвиток обителі.

Значну частину прибутку монастирю приносили промисли. У досліджуваній нами період вони досягли значного рівня. Промисловість монастиря базувалася на старих економічних принципах, які цілком відповідали реаліям середньовіччя з використанням традиційних господарських

комплексів і залежної робочої сили. Але разом з тим, зароджувалися нові елементи господарювання. Зокрема, ширше застосовувалася вільнонаймана робоча сила, гідравлічний двигун у вигляді водяного колеса, був глибшим поділ праці, а продукція мала товарний характер. Таким чином, не зважаючи на феодальну форму господарств, їх змістом ставали капіталістичні відносини, і частина підприємств йшла по шляху переростання в мануфактури.

Успіхи православного духовенства у відбудові своєї митрополії, відродження православного духу, піднесення національно-релігійної свідомості дозволили монастирській адміністрації почувати себе впевнено у системі соціально-економічних відносин «монастир – підданий». Внаслідок війни, монастирі, які потрапили у милість до гетьманської влади починають відновлювати давні повинності та податки підданого населення. Михайлівський Золотоверхий монастиря у XVII ст. був одним з лідерів з відновлення старих феодально-кріпосницьких порядків в Україні. Гетьманська адміністрація видає універсали, в яких не лише підтверджує права та земельні володіння, а й наголошує на тому, що селяни мають відбувати «звичне послушення». Все це призвело до того, що наприкінці XVII ст. селяни почали поступово перетворюватися на кріпаків. Реставрація кріпосницької системи у маєтностях Михайлівської обителі була своєрідним відступом від передових форм господарювання, що в цей час активно пробивали собі дорогу у володіннях світських поміщиків. XVIII століття принесло зміни у відносини між монастирською адміністрацією і селянином, які характеризувалися підвищенням норм відробітку, збільшенням та урізноманітненням повинностей, що фактично поставило селянську родину на межу виживання. Така позиція монастиря призвела до того, що наприкінці XVIII ст. російський уряд узаконив перехід селян до залежного стану.

Діяльність настоятелів Михайлівського Золотоверхого монастиря носить суперечливий характер. З одного боку, вони проводять політику великого землевласника щодо своїх підданих, намагаючись отримати якомога більші прибутки за рахунок селянської праці, мало турбуючись про їхню освіченість та

задоволення всіх духовних потреб. А, з іншого боку, вони були провідними громадськими діячами, які впливали на церковно-релігійну ситуацію, суспільно-політичну думку, соціально-економічний та науково-культурний розвиток країни у XVII – XVIII ст. Вони формували ядро національної еліти разом з провідними державними діячами. Відновлення православної ієрархії стало можливим завдяки активній співпраці настоятеля Михайлівського Золотоверхого монастиря Йова Борецького та представників козацької верхівки, що фактично утворило українську помісну церкву.

З другої чверті XVII ст. активізується боротьба православних проти уніатів, що виявляється в новій хвилі полемічної літератури. Й. Борецький брав активну участь у відстоюванні прав православної церкви, але при цьому він не ігнорував інтереси та потреби уніатського населення Києва та намагався знайти компроміс між радикально налаштованими представниками православного духовенства та уніатами. Діяльність Й. Борецького по відновленню Михайлівського монастиря носила не лише суто архітектурний, мистецький зміст, вона була спрямована на відновлення авторитету православної церкви загалом, шляхом залучення нових прихожан до привабливої церкви. Адже саме на це звертали велику увагу представники уніатських церков м. Києва.

Безкомпромісність наступників Борецького у відстоюванні домінуючих позицій православної церкви на шкоду іншим конфесіям відштовхувала від Михайлівської обителі частину уніатського населення Києва, які вважали себе українцями.

Серед настоятелів Михайлівського Золотоверхого монастиря заслуговує на особливу увагу постать Феодосія Софоновича – відомого українського літописця, творця багатьох історичних творів, в яких він намагався якомога правдивіше висвітлити історію України. Його праці популяризували християнські цінності в українському суспільстві другої половини XVII ст. Завдяки авторитету Софоновича серед козацької верхівки, Михайлівська обитель продовжує стрімко розвиватися, нарощуючи свій економічний потенціал. У цей час монастир отримує найбільше нових земельних маєтків,

гетьмани підтверджують раніше набуті володіння монастиря. Монастир переживає свої найкращі часи. Після смерті Феодосія Софоновича в Михайлівському Золотоверхому монастирі не з'явилося таких знаменитих настоятелів. Більшість з них були пересічними управителями великого фільваркового господарства, що являла собою на той час Михайлівська обитель.

Протягом досліджуваного нами періоду тривав процес формування бібліотечного фонду Михайлівського монастиря. Бібліотечне зібрання обители містило рідкісні друки з дарчими записами відомих діячів, а також унікальні видання, які зберігалися в єдиному екземплярі у бібліотеці монастиря. Архітектурна та мистецька спадщина Михайлівського Золотоверхого монастиря справила значний вплив на розвиток храмового будівництва на теренах Лівобережної України у XVII – XVIII ст. Внаслідок ремонтно-реставраційних робіт, започаткованих Й. Борецьким наприкінці 20-х років XVII ст. й завершених у першій половині XVIII ст., монастир фактично змінив зовнішній вигляд, увібравши в себе всі найновіші тенденції того часу, він став зразком барокового церковного будівництва.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

### 1 Архівні джерела

#### Центральний державний історичний архів України

##### Ф. 169. Михайлівський Золотоверхий монастир

1.1.Выпись из книги Киевской ратуши дарственной записи на дом с усадьбой в г. Киеве мещанки г. Киева Козеевой А. игумену монастыря Борецкому И. – Оп. 5. – Од.зб. 92. – 3 арк.

1.2.Выпись из книги Киевского городского суда о споре за владение землей Орининской и девичгорой между монастырем и «землянином господарским» Киевского повета Панковым М. – Оп. 5. – Од.зб. 93. – 3 арк.

1.3.Выпись из книги Киевского городского суда о захвате с. Дымер у монастыря хорунжим Ланскорунским. – Оп. 5. – Од.зб. 94. – 2 арк.

1.4.Выпись из книги Киевского городского суда о споре за владение землей в с. Глевацком между монастырем и подданными с. Белогородки. – Оп. 5. – Од.зб. 95.– Арк. 1 – 1 зв.

1.5.Реестр движимого имущества монастыря (копия). – Оп. 5. – Од.зб. 97. – 107 арк.

1.6.Дело о сдаче на откуп двух корчем и мельницы купцу Барскому. – Оп. 6. – Од.зб. 5.– Арк. 1 – 1 зв.

1.7.Подписка, данная капитаном артиллерии К. Гершаком монастырю о выполнении условий контракта на аренду земельных угодий, мельницы в с. Заборье и д. Жорновке. – Оп. 6. – Од.зб. 8. – Арк. 1 – 2.

1.8.Историко-статистическое описание Киево-Златоверхо Михайловского монастыря. – Оп. 6. – Од.зб. 269. – Арк. 31 – 112.

### **Ф. 51. Генеральна військова канцелярія**

1.9. Справа про розміри повинностей, які відбували селяни на монастир, про відсутність серед них кріпаків. З донесень київських монастирів від 1731 р. – Оп. 1. – Од.зб. 253. – Арк. 1 – 9.

1.10. Документи Києво-Михайлівського-Золотоверхого монастиря на право володіння землями, угіддями та млинами. – Оп. 1. – Од.зб. 1746. – Арк. 1 – 25.

1.11. Справа про передачу на розгляд Генерального військового суду скарги військових канцеляристів Івана та Андрія Гамаліїв на Києво-Михайлівський монастир за привласнення с. Бодавка, половини с. Хрулі з млинами на р. Сулі та х. Веткалівка у Лубенському полку. – Оп. 1. – Од.зб. 1904. – Арк. 1 – 7.

1.12. Справа про зобов'язання архімандрита Києво-Печерської Лаври Луки припинити напади на землі Києво-Михайлівського монастиря та повернути захоплене майно. – Оп. 1. – Од.зб. 2056. – Арк. 1 – 8.

1.13. Универсал гетьмана Б. Хмельницького о пожалованні с. Креничи Києво-Михайловському монастирю. – Оп. 1. – Од.зб. 2425. – 5 арк.

1.14. Згадується про заборону переходу підданих з села в село. – Оп. 3. – Од.зб. 1338. – Арк. 4 зв.

1.15. Відомість Михайлівського Золотоверхого монастиря від 8. 03. 1727 р. про кількість монастирських селян в сс. Глеваха, Крюківщина, Борщагівка, Юрівка та Данилівка. – Оп. 3. – Од.зб. 2156. – Арк. 6 – 6 зв.

1.16. Справа про заборону переховувати кріпосних втікачів (за порушення стагувати «пожилі» гроші). – Оп. 3. – Од.зб. 2739. – Арк. 2.

1.17. Справа про відправку на побудову на побудову Української лінії козаків та посполитих з полків Лівобережної України. – Оп. 3. – Од.зб. 4940. – Арк. 1 – 121.

1.18. Опреділення Канцелярії від 21 червня 1736 р. про оголошення указу Сенату про покарання різками підданих-втікачів. – Оп. 3. – Од.зб. 5483. – Арк. 1–2.

1.19. Справа, в якій згадуються про универсал гетьмана І. Скоропадського та Д. Апостола про заборону переходів підданих. – Оп. 3. – Од.зб. 18705. – Арк. 5.

### **Ф. 1219. Скоропадські**

1.20. О пожаловании Киевскому Михайловскому монастырю сс. Княжичей и Крихаева с угодьями. Из универсала гетьмана И.Скоропадского от 21 июня 1712 г., января 1713 г., 28 июня 1714 г. – Оп. 1. – Од.зб. 16.– Арк. 1 – 3, 5, 21 – 22, 28, 29, 51, 55, 98, 170 – 171.

### **Ф. 127. Київська духовна консисторія**

1.21. Дело по доношению Константина Слоницкого с жалобой на игумена Киево-Михайловского монастыря Алексия Петрину за забратие им денег и прочем. – Оп. 128. – Од.зб. 22. – Арк. 1 – 7 зв., 13 зв.

1.22. Дело по доношению игумена Киево-Михайловского монастыря Алексея о учинении расчета того же монастыря игуменом Алексеем Петриною из Елисиарха, о разных расходах от него зависящих. – Оп. 128. – Од.зб. 52. – Арк. 1.

1.23. Дело по доношению подданного Софийского монастыря Лукияна Еременко с жалобой на подданного Михайловского монастыря за не отдачу ему денег. – Оп. 129. – Од.зб. 7.– Арк. 1.

1.24. Розбір справи з приводу забрання речей монаха Киево-Золотоверхо-Михайлівського монастиря Веніаміна Олексієм Петриною. З свідченням свідків. – Оп. 132. – Од.зб. 7. – Арк. 1 – 8.

1.25. По доношению Киево-Михайловско-Золотоверхого монастыря архимандрита Сильвестра з братией о незаконном наезде на монастырское село солдатами Васильковского форпоста. – Оп. 137. – Од.зб. 4. – Арк. 1 – 6.

1.26. По доношению киевского жителя Андрея Топольского с жалобой на намесника Киево-Михайловского монастыря за несплату ему денег. – Оп. 146. – Од.зб. 8. – 6 арк.

1.27. По промеморії Київської губернської канцелярії двоєженця капорського піхотного полку солдата Івана Леонтєва, для вчинення з ним, за правилами святих отців, з другою його дружиною розлучення. – Оп. 159. – Од.зб. 69. – Арк. 1 – 6.

1.28. Дело о представлении фуража Казанскому драгунскому полку крепостными монастыррей Киевской епархии. – Оп. 1020. – Од.зб. 2586. – Арк. 6 – 12.

1.29. Дело о поставке продуктов Казанскому драгунскому полку, принадлежащими монастырям селами. – Оп. 1020. – Од.зб. 2830. – Арк. 2 – 2 зв.

**Ф. 1407. Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів**

1.30. Універсал гетьмана Б. Хмельницького об утверждение Ф. Сафоновича игуменом Киево-Михайловского монастыря. – Оп. 2. – Од.зб. 60. – Арк. 2 – 2 зв.

1.31. Універсал гетьмана Б. Хмельницького о передаче Федаковской мельницы под Триполем Киево-Михайловскому монастырю. – Оп. 2. – Од.зб. 61. – Арк. 1 – 3.

1.32. Універсал гетьмана Б. Хмельницького о передаче Киевскому Золотоверхо-Михайловскому монастырю сел Ходосовка и Креничи. – Оп. 2. – Од.зб. 63. – Арк. 3 – 3 зв.

1.33. Выписка из универсала гетьмана Б. Хмельницького о покорности мешчан Вигуровщины Киево-Михайловскому монастырю. – Оп. 2. – Од.зб. 132. – За описом.

1.34. Письмо гетьмана Б. Хмельницького русскому царю Алексею Михайловичу с просьбой подтвердить привелегии Киево-Михайловского монастыря. – Оп. 2. – Од.зб. 134. – Арк. 7 – 8 зв.

**Ф. 220. Київська археографічна комісія**

1.35. Справа про затвердження королем Владиславом IV Філофея Кизаревича ігуменом Києво-Золотоверхого монастиря й закріплення за монастирем всіх його володіннь. – Оп. 1. – Од.зб. 137. – Арк. 29.

1.36. Справа про те, що гетьман І. Виговський забороняє ігуменові Києво-Пустинно-Микільського монастиря Ол. Турові захоплювати землі Києво-Михайлівського монастиря. – Оп. 1. – Од.зб. 164. – Арк. 272.



1.37. Справа про те, що М. Вишневецький підтверджує Києво-Михайлівському монастирю права на володіння маєтками Глеваха, Юрівка, Вета, Березівка та ін. – Оп. 1. – Од.зб. 187. – Арк. 34 – 35 зв., 36, 41.

### **Ф. 63. Київська полкова канцелярія**

1.38. Свідчення про приналежність Києво-Золотоверхо-Михайлівському монастирю сукновальні. – Оп.1. – Од.зб.47. – Арк.4 зв.

### **Ф. 59. Київська губернська канцелярія**

1.39. Укази Сенату і Канцелярії київському обер-комендантові про заборону чинити перешкоди Києво-Золотоверхо-Михайлівського монастиря в продажу напоїв та рапорти Канцелярії про одержання і виконання указів. – Оп. 1. – Од.зб. 1355. – Арк. 1 – 4.

1.40. Лист київського митрополита Рафаїла про виконання ордера генерал-губернатора про продаж вина в шинках Києво-Софійського і Києво-Златоверхо-Михайлівського монастирів по казенній ціні. – Оп. 1. – Од.зб. 1472. – Арк. 1.

1.41. Повідомлення про те, що в м. Києві («в крепости») був шинок Києво-Михайлівського монастиря під назвою Суржа. – Оп. 1. – Од.зб. 6281. – Арк. 25.

## **Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України**

### **Ф.1. Літературні матеріали**

1.42. Копии архивных документов, выписки и заметки по истории манастырей, духовенства, отдельных сотен, малороссийских полков, сотников и др. – Од.зб. 58310. – 267 арк.

1.43. Ведомость по ревизии 1764 г. о числе населения в Киевском полку. – Од.зб. 50168. – 34 арк.

1.44. Мнение членов комиссии по ревизии о дворовом числе во всей Малой России об определении состояния дворов и об отнесении их к разным грунтам. – Од.зб. 60622. – Арк. 10 – 14 зв.

**Ф.160. Колекція рукописів Київської Духовної Академії**

1.45. Выпись из книг земских воеводства Киевского о жалобе настоятеля Золотоверхой Михайловской церкви о гвалтовном наезде на земли Выдубицкого монастыря наследников Анны Ходкевич Корецкой. – Од.зб. 528. – 11 арк.

1.46. Протестация игумена Михайловского Золотоверхого монастыря на подчашия Киевского Федора Воронича за гвалтовный наезд на монастырскую землю в Борщовке. – Од.зб. 529. – 6 арк.

1.47. Выпись из книг земских воеводства Киевского о подтверждении Иосифа Кононовича Горбацкого игуменом Золотоверхо-Михайловского монастыря. – Од.зб. 531. – Арк. 11 – 15.

1.48. Выпись из книг меских права Магдебургского ратуши Киевской о показаниях генеральных возных киевского воеводства Павла Гуторовича и Терентия Пашинского о размежевании земель Золотоверхо-Михайловского монастыря. – Од.зб. 532. – Арк. 7 – 8 зв.

1.49. Указы Малороссийской коллегии, генерального войскового суда и доношения полковых судов и монастырей о рассмотрении дел о претензии на незаконное владение землями и др. – Од.зб. 580. – 111 арк.

1.50. Певницкий В. Ф. Курс лекций по гомилетике. – Од.зб. 661. – 297 арк.

1.51. Выпись из книг трибунальских и гродских воеводств Киевского, Брацлавского и Житомирского по делу о не отдаче грунтов митрополиту Киевскому княгиней Корецкой. – Од.зб. 695. – Арк. 2 – 2 зв.

1.52. Макаревич А. Очерк истории Киево-Михайловского Златоверхого монастыря. 29 марта 1884. – Од.зб. 973. – 187 арк.

**Ф.194. Голубев С. Т.**

1.53. Выписки из архивных дел о печатании церковных книг в XVII в. – Од.зб. 22. – 156 арк.

1.54. Докладная записка комиссии по ознакомлению с рукописями и старопечатными книгами в библиотеках киевских и волынских монастырей и

церквей совету киевской духовной академии с целью отбора для передачи Киевской академии. – Од.зб. 103. – Арк. 17 – 22.

1.55. Описи архивных документов Киевских монастырей (Пустынно-Николаевского, Межигорского, Златоверхо-Михайловского, Флоровского) (конец XVII – XVIII вв.). – Од.зб. 104. – 25 арк.

1.56. Выписи и копии архивных документов по истории церквей и монастырей Украины к работам Голубева С. Т. – Од.зб. 119 – 122. – 169 арк.

1.57. Выписи и копии архивных документов по истории церквей и монастырей Украины к работам Голубева С. Т. – Од.зб. 123 – 134. – 216 арк.

### **Ф.232. Колекція рукописів Київської духовної консисторії**

1.58. Дело о разрешении полковому Лубенскому сотнику Григорию Кулябке реставрировать на свои средства церковь Михайловского монастыря. – Од.зб. 19. – 33 арк.

### **Ф.312. Колекція рукописів Києво-Софійського собору (XV – XIX ст.)**

1.59. Письмо Киевского губернатора к митрополиту Арсению о том, чтобы дорога на Крещатицком взвозе была исправлена монастырями Киево-Михайловским, Братским и Петропавловским. – Од.зб. 605 с. – Арк. 910 – 911, 917 – 918.

### **Ф.Х. Архів і колекція документів зібраних УАН – ВУАН (XVI – XX ст.)**

1.60. Джиджора І. Збірник праць про Гетьманщину з передмовою М.С. Грушевського. (Розвідки про Україну XVIII ст.). – Од.зб. 14829. – 297 арк.

## **2 Збірники документів й опубліковані джерела**

2.61. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1863. – Т. 4 (1657 – 1659). – 529 с.

2.62. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1863. – Т. 5 (1659 – 1665). – 288 с.

2.63. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1878. – Т. 10 (1653 – 1654). – 824 с.

2.64. Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидияконом Павлом Алеппским. / Павел Алеппский. – [Вып. 2.] – М.: Университетская типография, 1897. – 202 с.

2.65. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно: Типография «Русский почин», 1867. – Т. 2. – 1867. – 364 с.

2.66. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев: Губернская типография, 1868. – Ч.1. – Т. 5. Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620 – 1694). – 1872. – 488 с.

2.67. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев: Губернская типография, 1868. – Ч.1. – Т. 7. Полемические памятники. – 1872. – 754 с.

2.68. Боплан Гійом Левасер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя; ведення воєн / Боплан Гійом Левасер де // Жовтень. – 1981. – №4. – С. 54 – 88.

2.69. Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел: В 3-х т. – СПб.: б.в., 1874. – Т. III (1762 – 1774). – 1874. – 472 с.

2.70. Веденяпин П. Г. Законодательство императрицы Елизаветы Петровны относительного православного духівництва / Платон Григорьевич Веденяпин // Православное обозрение. – М., 1865. – № 5. – С. 69 – 117.

2.71. Веденяпин П. Г. Законодательство императрицы Елизаветы Петровны относительно православного духовничества / Платон Григорьевич Веденяпин // Православное обозрение. – М., 1865. – №7. – С. 296 – 334.

2.72. Веденяпин П. Г. Законодательство императрицы Елизаветы Петровны относительно православного духовничества / Платон Григорьевич Веденяпин // Православное обозрение. – М., 1865. – № 10. – С. 217 – 231.

2.73. Голубев С. Т. Материалы для истории западнорусской православной Церкви (XVI и XVII ст.) / Степан Тимофеевич Голубев // Труды Киевской Духовной Академии. – 1878. – № 1. – С. 197 – 219.

2.74. Голубев С. Т. Материалы для истории западнорусской православной Церкви (XVI и XVII ст.) / Степан Тимофеевич Голубев // Труды Киевской Духовной Академии. – 1878. – № 3 – 12.

2.75. Денисенко В. А. Духовний заповіт Йова Борецького / Володимир Анатолійович Денисенко // Пам'ять століть. – 2001. – № 1. – С. 45 – 47.

2.76. Жукович П. Н. Протестация Иова Борецкого и других русских иерархов, составленная 28 апреля 1621 года / Платон Николаевич Жукович. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1909. – 26 с.

2.77. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / [упор. В. Станіславський]; НАН України. Інститут історії України. – К., 1996. – 194 с.

2.78. Знаменский П. В. Законодательство Петра Великого относительно духовенства / Петр Васильевич Знаменский // Православный собеседник. – Казань, 1863. – № 7. – С. 377 – 414.

2.79. Знаменский П. В. Законодательство Петра Великого относительно духовенства / Петр Васильевич Знаменский // Православный собеседник. – Казань, 1863. – № 9. – С. 45 – 77.

2.80. Знаменский П. В. Законодательство Петра Великого относительно духовенства / Петр Васильевич Знаменский // Православный собеседник. – Казань, 1863. – № 10. – С. 125 – 158.

2.81. Знаменский П. В. Законодательство Петра Великого относительно духовенства / Петр Васильевич Знаменский // Православный собеседник. – Казань, 1863. – № 12. – С. 372 – 405.

2.82. Крип'якевич І. П. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / [І. Крип'якевич, І. Бутич, В. Смолій та ін.]; НАН України, Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.

2.83. Лазаревский А. М. Акты по истории землевладения в Малороссии (1630 – 1690) / Александр Мватвеевич Лазаревский // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1890. – Кн. 4. – Отд. 3. – С. 83 – 135.

2.84. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения / Александр Мватвеевич Лазаревский – Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. – Т.1: Полк Стародубський. – 1888. – 30 с.

2.85. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения / Александр Мватвеевич Лазаревский – Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. – Т. 2: Полк Ніжинський. – 1893. – 25 с.

2.86. Лазаревський А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения / Александр Мватвеевич Лазаревский – Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. – Т. 3. Полк Прилуцький. – 1902. – 22 с.

2.87. Летописные заметки (1651 – 1749 гг.) // Киевская старина. – 1883. – № 3. – С. 628 – 629.

2.88. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / [переклад з староукраїнського Р. Г. Іванченка]. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 185 с.

2.89. Літопис Густинського монастиря // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 101 – 116.

2.90. Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відпов. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

- 2.91. Літопис Самовидця / АН УРСР. Інститут історії; підгот. Я. І. Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – 207 с.
- 2.92. Маркович Я. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича / Яков Маркович. – М.: Изд. Я. Марковича, 1859. – Ч. 2. – 1859. – 414 с.
- 2.93. Материалы для экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии, издаваемые Н. П. Василенко. – Чернігів, 1901. – Т. 1. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729 – 1730 гг. – 1901. – 417 с.
- 2.94. Материалы по истории СССР: В 7 т. / [А. Новосельский и др.] – М.: АН СССР, 1955 – Т. 5: Документы по истории XVIII в. – 1957. – 878 с.
- 2.95. Мицик Ю. А. 3 нових джерел до історії землеволодіння на Чернігівщині XVII – XVIII ст. / Юрій Андрійович Мицик // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1 – 2. – С. 100 – 114.
- 2.96. Наказ управляющего именьями Выдубецкого монастыря // Киевская старина. – 1883. – №8. – С. 725 – 734.
- 2.97. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святого Синода: В 50 т. – Т.3 (1723). – СПб.: Синодальная типография, 1864 – 1914. – 668 с.
- 2.98. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святого Синода: В 50 т. – Т.4 (1724). – СПб.: Синодальная типография, 1864 – 1914. – 550 с.
- 2.99. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святого Синода: В 50 т. – Т.5 (1725). – СПб.: Синодальная типография, 1864 – 1914. – 672 с.
- 2.100. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Т.2. – Отд. 1. – Киев: Тип. І. К. Вальнера, 1846. – 371 с.
- 2.101. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. – Т. 1 (1649 – 1675). – СПб.: Типография Э. Праца, 1830. – 223 с.
- 2.102. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. – Т. 4 (1700 – 1712). – СПб.: Типография Э. Праца, 1830. – 520 с.
- 2.103. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. – Т. 7 (1723 – 1727). – СПб.: Типография Э. Праца, 1832. – 152 с.

- 2.104. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. – Т. 9 (1737 – 1739). – СПб.: Типография Э. Праца, 1835. – 680 с.
- 2.105. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. – Т. 10 (1737 – 1739). – СПб.: Типография Э. Праца, 1835. – 765 с.
- 2.106. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. – Т. 11 (1740 – 1743). – СПб.: Типография Э. Праца, 1836. – 912 с.
- 2.107. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. – Т. 12 (1744 – 1748). – СПб.: Типография Э. Праца, 1836. – 893 с.
- 2.108. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. – Т. 13 (1749 – 1753). – СПб.: Типография Э. Праца, 1837. – 832 с.
- 2.109. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. – Т. 15 (1758 – 26 июня 1762). – СПб.: Типография Э. Праца, 1841. – 1109 с.
- 2.110. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. – Т. 16 (28 июня 1762 – 1764). – СПб.: Типография Э. Праца, 1842. – 473 с.
- 2.111. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. – Т. 17 (1765 – 1766). – СПб.: Типография Э. Праца, 1845. – 276 с.
- 2.112. Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. – Т. 21 (1781 – 1783). – СПб.: Типография Э. Праца, 1850. – 649 с.
- 2.113. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного вероисповедания Российской империи: В 10 т. – Т. 7 (1730 – 1732). – СПб.: Синодальная типография, 1890. – 520 с.
- 2.114. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного вероисповедания Российской империи: В 10 т. – Т. 11 (1738 – 1744). – СПб.: Синодальная типография, 1911. – 500 с.
- 2.115. Полонская-Василенко Н. Д. Протоколы Верховного Тайного Совета как материалы для истории Малороссии XVIII в. / Наталья Дмитриевна Полонская-Василенко // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1896. – Кн.2. – Отд.1. – С. 17 – 21.



2.116. Сборник императорского русского исторического общества. – Т. 43. Наказы депутатам от присутственных мест в Комиссию о сочинении проекта Нового уложения. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1885. – 640 с.

2.117. Сборник императорского русского исторического общества. – Т. 63. Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета 1726 – 1730 гг. – Ч. III (январь – июнь 1727 г.) – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1888. – 891 с.

2.118. Сборник императорского русского исторического общества. – Т. 113: Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740. – Ч. II (1733) – Юрьев: Типография К. Маттияна, 1904. – 654 с.

2.119. Сборник императорского русского исторического общества. – Т. 117: Бумаги кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. – Ч. VI. (1737 г.). – Юрьев: Типография К. Маттияна, 1904. – 784 с.

2.120. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / [Сост.: В. Б. Антонович, Ф. А. Терновский]. – Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1874. – 415 с.

2.121. Софонович Ф. Виклад о церкві святій / Феодосій Софонович. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2002. – 111 с.

2.122. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Феодосій Софонович. – К.: Наукова думка, 1992. – 334 с.

2.123. Судиенко М. И. Материалы для Отечественной истории. Т. 1. / Михаил Иосифович Судиенко – Киев, 1853. – 317 с.

2.124. Тітов Ф. І. Матеріали до історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків / Федір Іванович Тітов. – К., 1924. – 396 с.

### **3 Монографії, наукові збірники, брошури, статті**

3.125. А. А. Казенные кабаки в Киеве (1721 – 1734 гг.) // Киевская старина. – 1893. – № 2. – С. 376 – 378.

3.126. А. А. Контроль Губернской Канцелярии над расходами киевского магистрата по исправлению некоторых «городских надобностей» // Киевская старина. – 1892. – № 9. – С. 420 – 422.

3.127. Алферова Г. В. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк / Г. Алферова, В. Харламов. – Киев: Наукова думка, 1982. – 159 с.

3.128. Андриевский А. А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления / Алексей Александрович Андриевский. – Вып. 3. – Киев, 1882. – Вып. 5. – Киев, 1883, Вып. 10. – Киев, 1886.

3.129. Асеев Ю. С. Новые данные о соборе Дмитриевского монастыря в Киеве / Юрий Сергеевич Асеев // Советская археология. – 1961. – № 3. – С. 291 – 296.

3.130. Асеев Ю. С. Архітектура древнього Києва / Юрий Сергеевич Асеев – К.: Будівельник, 1982. – 158 с.

3.131. Аскоченский В. И. Киев с древнейшим его училищем и Академией: [В 2-х т.] – Т. 1 / Виктор Ипатиевич Аскоченский. – Киев: Типография Университета, 1856. – 370 с.

3.132. Аскоченский В. И. Киев с древнейшим его училищем и Академией: [В 2-х т.] – Т. 2 / Виктор Ипатиевич Аскоченский. – Киев: Типография Университета, 1856. – 567 с.

3.133. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения в сей стране славян до уничтожения гетьманства / Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский. – Киев: Час, 1993. – 656 с.

3.134. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. Ч. 1 / Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский. – М.: Университетская типография, 1858. – 343 с.

3.135. Барвінський В. О. До питання про індукту та евекту в Гетьманщині / Віктор Олександрович Барвінський // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. – 1927. – №6. – С. 441 – 447.

3.136. Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII – XVIII вв. / Виктор Александрович Барвинский. – Харьков: Тип. М. Зибельберга, 1909. – 296 с.

3.137. Берлинский М. Ф. Краткое описание Киева, содержащие историческую перечень города / Максим Федорович Берлинский. – СПб.: Типография департамента народного просвещения, 1820. – 204 с.

3.138. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке. Очерки / Любомир Григорьевич Бескровный. – М.: Воениздат, 1958. – 645 с.

3.139. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / Іван Давидович Бойко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 331 с.

3.140. Болховитинов Е. А. Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплении грамот, выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обоих пещер / Евфимий Алексеевич Болховитинов. – [2. изд.] – Киев: Тип. Киево-Печерской Лавры, 1831. – 178 с.

3.141. Болховитинов Е. А. Описание Киево-Софиевского собора и Киевской иерархии с присовокуплении грамот, выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софиевской церкви и Ярославова надгробья / Евфимий Алексеевич Болховитинов. – Киев: Тип. Киево-Печерской Лавры, 1825. – 291 с.

3.142. Болховітінов Є. О. Вибрані праці з історії Києва / Євфимій Олексійович Болховітінов. – К.: Либідь – ІСА, 1995. – 448 с.

3.143. Борисенко В. Й. Дем'ян Многогрішний / Володимир Йосипович Борисенко // Київська старовина. – 1994. – №4. – С. 44 – 51.

3.144. Борисенко В. Й. Занепад української держави за гетьмана І. Виговського / Володимир Йосипович Борисенко // Пам'ять століть. – 1999. – №5. – С. 3 – 18.

3.145. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX ст.: Навчальний посібник / Володимир Йосипович Борисенко. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.

3.146. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / Володимир Йосипович Борисенко; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1986. – 263 с.

3.147. Борисенко В. Й. Українська держава в другій половині XVII ст. / Володимир Йосипович Борисенко // Київська старовина. – 1994. – №5 – С. 2 – 7.

3.148. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі / Михайло Юліанович Брайчевський; АН УРСР, Інститут археології. – К.: Наукова думка, 1988. – 261 с.

3.149. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / Віктор Васильович Вечерський; НДІ теорії та історії архітектури та містобудування, головне управління містобудування і архітектури Київської міської адміністрації. – К.: НДІТІАМ: Головкивархітектура, 2002. – 592 с.

3.150. Вечерський В. В. Втрачені святині / Віктор Васильович Вечерський. – К.: Техніка, 2004. – 176 с.

3.151. Візер С. О. Монастирі в Україні першої половини XVII ст.: міжконфесійне протистояння / Світлана Олександрівна Візер // Пам'ять століть. – 2004. – № 2. – С. 69 – 78.

3.152. Власовський І. Ф. Нарис історії Української православної церкви: В 4 т. 5 кн. – Т.1.: X – XVII ст. / Іван Федорович Власовський. – Репр. відтворення вид. 1955 р. – К.: Либідь, 1998. – 293 с.

3.153. Власовський І. Ф. Нарис історії Української православної церкви: В 4 т. 5 кн. – Т.2.: XVII ст. / Іван Федорович Власовський. – Репр. відтворення вид. 1955 р. – К.: Либідь, 1998. – 397 с.

3.154. Возняк М. С. Історія української літератури. У 2 кн. – [2. вид., випр.] – Кн. 2.: Віки XVI – XVIII ст. / Михайло Степанович Возняк. – Львів: Світ, 1994. – 560 с.

3.155. Возняк М. С. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові / Михайло Степанович Возняк. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1954. – 68 с.

3.156. Галант И. В. Арендовали ли евреи церкви на Украине? (С письмом И. М. Каманина) / Илья Владимирович Галант. – [2. изд.] – Киев: Тип. «Работник», 1914. – 18 с.

3.157. Герасименко Н. О. Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII – XVIII ст. ) / Неля Олексіївна Герасименко; НАН України, Інститут історії України. – К.: [б. и.], 1998. – 135 с.

3.158. Голованский Е. Киево-Златоверхо-Михайловский первоклассный монастырь и его скит Феофанія / Евстратий Голованский. – Репр. изд. – Киев: Кий, 1998. – 237 с.

3.159. Головата Н. А. Торговельно-грошові операції в економічній діяльності церкви другої половини XVI – на початку XVII ст. / Наталія Анатоліївна Головата // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії України IX – XVIII ст. / [ред. В. А. Смолій]; НАН України, Інститут історії України, 2000. – С. 159 – 172.

3.160. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: [в двух томах] – Т.1 / Степан Тимофеевич Голубев. – Киев: [б. и.], 1883. – 576 с.

3.161. Горбань М. В. «Записи о Малой России» О. Шафонського / Микола Васильович Горбань // Записки українського наукового товариства в Києві. – Т. 21. – К.: Держвидав України, 1926. – С. 132 – 145.

3.162. Горчаков М. И. О земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и Св. Синода (988 – 1738 гг.). Из опытов исследования в истории русского права / Михаил Иванович Горчаков. – СПб.: Тип. А. Траншеля, 1871. – 836 с.

3.163. Граевский И. С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий / И. Граевский. – Киев, 1912. – 240 с.

3.164. Грамоти XIV ст. / [упоряд., вступ. ст., комент. і словники-показчики М. М. Пещак]. – К.: Наукова думка, 1974. – 255 с.

3.165. Грушевский А. С. Вызов людей из Малороссии Петром В. на работы и отношение к этому местного населения / Алексей Сергеевич Грушевский. //

Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1906. – Кн.19. – Вып.2. – Отд.1. – С. 3 – 4.

3.166. Грушевський М. С. Духовна Україна: Збірка творів / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Либідь, 1994. – 560 с.

3.167. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Освіта, 1992. – 191 с.

3.168. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / Михайло Сергійович Грушевський. – [Репринт. відтворення вид. 1913 р.]. – К.: ІСЕ – Україна, 1990. – 524 с.

3.169. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. / [ред. П. С. Сохань та ін.]; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. – Т. 4: XIV – XVI віки – відносини політичні. – К.: Наукова думка, 1993. – 544 с.

3.170. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. / [ред. П. С. Сохань та ін.]; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. – Т.5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV – XVII віків. – [2. вид.] – К.: Наукова думка, 1995. – 687 с.

3.171. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. / [ред. П. С. Сохань та ін.]; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. – Т.6: Жіте економічне, культурне, національне XIV – XVII віків. – К.: Наукова думка, 1995. – 680 с.

3.172. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. / [ред. П. С. Сохань та ін.]; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. – Т.7: Козацькі часи – до року 1625. – К.: Наукова думка, 1995. – 630с.

3.173. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. / [ред. П. С. Сохань та ін.]; НАН України, Інститут

української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. – Т.8: Роки 1626 – 1650. – К.: Наукова думка, 1995. – 856 с.

3.174. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. / [ред. П. С. Сохань та ін.]; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. – Т.9, кн.1: Роки 1650 – 1654. – К.: Наукова думка, 1996. – 880 с.

3.175. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. / [ред. П. С. Сохань та ін.]; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. – Т.9, кн.2: 1654 – 1657 роки. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 871 – 1630.

3.176. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. – Т. 5, кн. 2: Перше відродження (1580 – 1610 рр.). – К.: Либідь, 1995. – 351 с.

3.177. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. – Т. 6, кн. 1: Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст. – К.: Либідь, 1996. – 332 с.

3.178. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. – Т. 6, кн. 2: Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст. – К.: Либідь, 1996. – 280 с.

3.179. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII ст. / Михайло Сергійович Грушевський. – Дніпропетровськ: Дніпросоюз, 1919. – 248 с.

3.180. Грушевський М. С. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI – XVIII ст. / М. Грушевський, О. Левицький. – [репр. вид. 1900 р.] – Львів, 1991. – 154 с.

3.181. Грушевський О. С. По катастрофі 1708 р. Розквартирование російських полків на Україні / Олексій Сергійович Грушевський. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1907. – Т. 78. – С. 5 – 25.

3.182. Гудзяк Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Борис Гудзяк. // Ковчег:

Збірник статей з церковної історії / Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, Інститут історії церкви. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 1 – 22.

3.183. Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. – Б.м. і р. – 53 с.

3.184. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. / Александр Иванович Гуржий; АН СССР, Институт истории. – Киев: Наукова думка, 1986. – 134 с.

3.185. Гуржий І. О. Повстання селян в Турбях (1789 – 1793 рр.) / Іван Олександрович Гуржий. – К.: АНУРСР, 1950. – 96 с.

3.186. Гуржий О. І. Пошта Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. / Олександр Іванович Гуржий // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 6. – К.: Інститут історії України, НАН України, 2002. – С. 167 – 181.

3.187. Гуржий О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII – XVIII ст.) / Олександр Іванович Гуржий; НАН України; Інститут історії України. – К., 1994. – 107 с.

3.188. Гуржий О. І. Українська козацька держава у другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / Олександр Іванович Гуржий. – К.: Основи, 1996. – 223 с.

3.189. Дегтярьов М. Г. Михайлівський Золотоверхий монастир / М. Дегтярьов, А. Реутов. – К.: Техніка, 1997. – 159 с.

3.190. Держава, суспільство і Церква в Україні в XVII ст.: Матеріали Других «Берестейських читань», (Львів, Луцьк, К., 1-6 лютого 1995 р.) – Львів: Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1996. – 198 с.

3.191. Джеджула Ю. А. Православна церква в політичному і національному піднесенні України (перша половина XVII ст.) / Юрій Андрійович Джеджула // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип.2. – К., 1993. – С.34 – 41.



3.192. Джиджора І. М. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 – 1730 рр. / Іван Миколайович Джиджора // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1910. – Т.98. – С. 55 – 74.; Т.101. – 1911. – С. 63 – 100.; Т.103. – 1911. – С. 54 – 97.; Т.105. – 1911. – С.50 – 91.

3.193. Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI – первая половина XVII вв. / Елена Николаевна Дзюба. – К.: Наукова думка, 1987. – 130 с.

3.194. Дзюба О. М. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X – середина XVII ст.): Посібник-довідник / О. Дзюба; Г. Павленко. – К.: АртЕк, 1998. – 199с.

3.195. Дзюба О. М. Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертуар зібрань / Олена Миколаївна Дзюба // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – Вип. 2. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2002. – С. 292 – 303.

3.196. Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктам малороссийского духовенства, представленным в Екатерининскую комиссию для составления Нового Уложения) / Александр Дианин // Труды Киевской Духовной Академии. – 1904. – Т. 2. – С. 589 – 628; – Т. 3. – С. 109 – 159.

3.197. Дорошенко Д. І. Гетьман П. Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. / Дмитро Іванович Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – 712 с.

3.198. Дорошенко Д. І. Короткий нарис історії Християнської Церкви / Дмитро Іванович Дорошенко. – Вінніпег, Ман: Наукове товариство при Колегії Св. Андрея, 1949. – 102 с.

3.199. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Дмитро Іванович Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.

3.200. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Дмитро Іванович Дорошенко, Юрій Анатолійович Пінчук, Людмила Володимирівна Гриневич

(упоряд. та нарис); НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: Українознавство, 1996. – 256 с.

3.201. Дорошенко Д. І. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу / Дмитро Іванович Дорошенко. – Берлін: Р.Б., 1940. – 69 с.

3.202. Дублянський А. З. Українські святі / Анатолій Захарович Дублянський; Богословсько-науковий інститут української автокефальної православної церкви. – Мюнхен: Богословсько-науковий інститут української автокефальної православної церкви, 1962. – 99 с.

3.203. Дубровський В. В. З побуту українських монахів другої половини XVIII ст. / Василь Васильович Дубровський. – Харків – К.: Держвидав України, 1930. – 44 с.

3.204. Закревский Н. В. Описание Киева: [В 2-х т.]. – Т.2 / Николай Васильевич Закревский. – М.: Издание Московского археологического общества, 1868. – С. 456 – 950.

3.205. Зверинский В.В. Материалы историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, с библиографическим указателем. Преобразование старых или учреждение новых монастырей с 1764 – 95 по 1 июля 1890 г. – Т.1 / Василий Васильевич Зверинский. – СПб.: Синодальная типография, 1890. – 413 с.

3.206. Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання у 28 томах / Валерій Андрійович Смолій (голов. ред.); НАН України, Інститут історії України. – К.: Головна редакція Зводу пам'яток інституту історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана» 1999. – Кн.1., ч.2: Київ. М – С (Ч. 2) / В. Горбик та ін. (упоряд.); П. Тронько (відпов. ред.). – К., 2004. – 1215 с.

3.207. Знаменский П. В. Об отношении гражданской власти к русскому духовенству в XVII и XVIII вв. / Петр Васильевич Знаменский // Православный собеседник. – Казань, 1865. – Ч.1. – С. 290 – 302.

3.208. История Киева: В 3 т., 4 кн. / [гл. ред. кол. Ю. Ю. Кондуфор и др.] – К.: Наукова думка, 1982. – Т.1. Древний и средневековый Киев / [ред. кол. И. И. Артеменко и др.] – 470 с.

3.209. История культуры древней Руси / [Б. Д. Греков, М. И. Артамонов]. – Т. 2. История культуры древней Руси. Домонгольский период. Общественный строй и духовная культура / [ред. Н. Н. Воронин, М. К. Каргер]. – М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1951. – 546 с.

3.210. Іванишин В. П. Українська церква і процес національного відродження / Василь Петрович Іванишин. – [2. вид.]. – Дрогобич: Львівський обласний Інститут удосконалення вчителів. – 1990. – 92 с.

3.211. Історія православної церкви в Україні: [Збірка наукових праць / наук. ред. П. Яроцький та ін.]; НАН України. Інститут філософії. Відділення релігієзнавства. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 292 с.

3.212. Історія релігії в Україні: [у 10 т.]. – Т. 2: Українське православ'я / П. Яроцький; НАН України, Інститут філософії ім. Г. Сковороди. Відділ релігієзнавства. – К.: Центр духовної культури, 1997. – 373 с.

3.213. Історія Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря / [авт. тексту В. Клос]. – К.: Грані-Т, 2007. – 120 с. – (Грані світу).

3.214. Історія України в особах: IX – XVIII ст. / [В. О. Замлинський, І. Н. Войцехівська, В. Я. Галаган та ін.]; під ред. В. Замлиського. – К.: Україна, 1993. – 395 с.

3.215. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. Т. 1 / О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Балануця; НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006. – 603 с.

3.216. Кальнофойский А. Тераургема / Афанасий Кальнофойский // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1874. – №14. – Отд. II. – С. 398 – 403.

3.217. Каргер М. К. Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города: [В 2-х т.] – Т. 2. Памятники киевского зодчества X – XIII вв. / Михаил Константинович Каргер. – М. – Л.: Изд. АН СССР, 1961. – 661 с.

3.218. Каргер М. К. К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода / Михаил Константинович Каргер // Труды Всероссийской Академии художеств. – Т. 1. – М. – Л.: Искусство, 1947. – 235 с.

3.219. Киево-Златоверхо-Михайловский монастырь. Исторический очерк от основания его до настоящего времени. Издание означенного монастыря. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1889. – 139 с.

3.220. Киево-Михайловский Златоверхий монастырь в его прошедшем и настоящем состоянии. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1908. – 141 с.

3.221. Києво-Печерський патерик. Вступ, текст, примітки. / [упоряд. Д. І. Абрамович]. – [репр. вид. 1931 р.]. – К.: Час, 1991. – 280 с.

3.222. Київ. Провідник / [ред. Ернст Ф. Л.]. – К.: ВУАН, 1930. – 798 с.

3.223. Когут З. Є. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830 / Зенон Євген Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

3.224. Козловский К. Е. Судьба малороссийского крестьянства в XVII – XVIII в. / Константин Емельянович Козловский. – Киев: Тип. М. Фрица, 1871. – 141 с.

3.225. Короткий В. А. Літературна полеміка М. Смотрицького в 20-ті роки XVII ст. / Віктор Андрійович Короткий // Українська література XI – XVII ст. Хрестоматія з коментарями / [ред. Карпіловська Є. А.; Тарновецька Л. О.]. – Чернівці: Прут, 1997. – С. 117 – 136.

3.226. Косик В. І. Про шляхи розвитку церкви в Україні і Росії (XI – XVI ст.) / Віктор Іванович Косик // Український історичний журнал. – 1993. – № 4 – 6. – С. 70 – 79.

3.227. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. / Олег Прокопович Крижанівський. – К.: Вища школа, 1991. – 128 с.

3.228. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Іван Петрович Крип'якевич. – [2. вид., випр. і доп.]. – Львів: Світ, 1990. – 406 с.

3.229. Крип'якевич І. П. Український державний скарб за Богдана Хмельницького / Іван Петрович Крип'якевич // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Львів, 1920. – Т. 130. – С. 93 – 106.

3.230. Кузьмук О. С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і Київські чоловічі монастирі в XVII – XVIII ст. / Олексій Сергійович Кузьмук. – К.: Стилос, 2006. – 227 с.

3.231. Лазарев В. Н. Древнерусские мозаики и фрески XI – XV вв. / Виктор Никитич Лазарев. – М.: Искусство, 1973. – 112 с.

3.232. Лазарев В. Н. Искусство Древней Руси: Мозаики и фрески: Славяно-Византийский свод. / Виктор Никитич Лазарев; [науч. ред. Г. И. Вздорнов]. – М.: Искусство, 2000. – 302 с.

3.233. Лазарев В. Н. Михайловские мозаики / Виктор Никитич Лазарев. – М.: Искусство, 1966. – 127 с.

3.234. Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне 1648 – 1783 гг. / Александр Матвеевич Лазаревский // Записки Черниговского статистического комитета, 1866. – [3. изд.]. – Киев: [б. и.], 1908. – 108 с.

3.235. Лазаревский А. М. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Т. 2. Полки Київський та Ніжинський. / Александр Матвеевич Лазаревский. – Чернигов: Издание губернского статистического комитета, 1866. – с. 141 – 390.

3.236. Лазаревский А. М. По поводу ста лет от смерти графа Ф.Румянцева / Александр Матвеевич Лазаревский // Киевская старина. – 1896. – № 12. – С. 374 – 394.

3.237. Лазаревський О. М. Українські посполиті (1648 – 1783). Історично-правовий начерк / Олександр Матвійович Лазаревський // Розвідки про селянство на Україні-Русі в XV – XVIII ст. – Ч.2. – Львів: НТШ, 1902. – С. 140 – 141.

3.238. Лебединцев П. Г. Дмитриевский монастырь, устроенный в Киеве великим князем Изяславом Ярославичем. Его судьба и местность / Петр Гаврилович Лебединцев. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1877. – 14 с.

3.239. Легкий В. И. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны (1648 – 1654 гг.) / В. Легкий. – Львов, 1959. – 175 с.

3.240. Логвин Г. Н. Киев: По архитектурным памятникам Киева. Очерк / Григорий Никонович Логвин. – [3-е изд.]. – М.: Искусство, 1982. – 336 с.

3.241. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки / Григорий Никонович Логвин. – К.: Мистецтво, 1968. – 463 с.

3.242. Ломачинська І. М. Православне чернецтво і козацтво в XVII – XVIII ст. / Ірина Миколаївна Ломачинська // Людина і світ. – 1999. – № 5. – С. 20 – 24.

3.243. Луканенко Г. Україна в 60 – 90-х рр. XVIII ст. / Г. Луканенко. – К., 1936. – 316 с.

3.244. Лукомский Г. К. Киевская церковная архитектура XI – XIX в. Византийское зодчество. Украинское барокко / Георгий Крескентьевич Лукомский. – [репр. воспроизв. изд. 1923]. – Киев: Техника, 1999. – 192 с.

3.245. Макарий. История русской церкви. Кн. 7. Отд. 2: Патриаршество Московское и Всея Великия, Малыя и Белья России – воссоединение Западнорусской церкви с Восточнорусской (1654 – 1667) / Макарий. – М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – 670 с.

3.246. Малышевский И. И Киевские церковные соборы / Иван Игнатьевич Малышевский. – Киев: Тип. Корчак-Новицкого, 1884. – 52 с.

3.247. Марасинова Л. М. Пути и средства сообщения / Людмила Михайловна Марасинова // Очерки русской культуры XVIII в. [в 4 т.]. Т. 1. / [Б. И. Краснобаев, Л. В. Милов, Л. Н. Вдовина и др.] – М.: МГУ, 1985. – 384 с.

3.248. Милютин В. А. О недвижимых имуществах духовенства в России / Владимир Алексеевич Милютин. – М.: Университетская типография, 1862. – 582 с.

3.249. Мицик Ю. А. Козацький митрополит / Юрій Андрійович Мицик // Історія в школах України. – 1998. – № 2. – С. 50 – 51.

3.250. Монастырские крестьяне в первой четверти XVIII в. / [И. Булыгин]; АН СРСР, Институт истории СРСР. – М.: Наука, 1977. – 327 с.

3.251. Мордвинцев В. М. Государственные налоги и повинности монастырских крестьян Левобережной Украины в XVIII в. / Вячеслав Михайлович Мордвинцев. – Киев: Знання, 1998. – 184 с.

3.252. Мордвинцев В. М. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. / Вячеслав Михайлович Мордвинцев. – Киев: ООО «Международное финансовое агентство», 1998. – 46 с.

3.253. Мордвинцев В. М. Приходское духовенство по жалобам населения Левобережной Украины в XVIII в. / Вячеслав Михайлович Мордвинцев // Материалы научно-практической конференции КГУ «Православие: история и современность». – Киев: Изд-во КГУ, 1988. – С. 51 – 68.

3.254. Мордвинцев В. М. Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII – XVIII ст.: Навчальний посібник для студентів історичного факультету / В'ячеслав Михайлович Мордвинцев; Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К.: РВЦ «Київський університет», 1997. – 95 с.

3.255. Мордвинцев В. М. Київська митрополія за часів визвольної війни / В'ячеслав Михайлович Мордвинцев, Михайло Олександрович Харишин // Київська старовина. – 1995. – №4. – С. 102 – 114.

3.256. Мордвинцев В. М. Російське самодержавство та Київська митрополічна кафедра, або як Українська православна церква позбулася автокефалії / В'ячеслав Михайлович Мордвинцев, Михайло Олександрович Харишин. – К.: Братство УАПЦ «Світло для світу», 1999. – 331 с.

3.257. Моця О. П. Київська Русь: від язичництва до християнства: Навчальний посібник / Олександр Петрович Моця, Володимир Михайлович Ричка; Міжнародний фонд «Відродження». – К.: Глобус, 1996. – 224 с.

3.258. Науковий збірник, присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві. Матеріали науково-практичної конференції «Михайлівський Золотоверхий монастир: історія крізь століття» / [упор.

Д. Рудюк, В. Клос]. – К.: Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир, 2008. – 337 с.

3.259. Нечипоренко М. Монастырь-крепостник (Селянское имение Киево-Печерской Лавры в 1768 г.) / М. Нечипоренко // Антирелигиозник. – 1939. – № 7.

3.260. Нечипоренко П. До характеристики податкової політики уряду Єлизавети / Прокіп Нечипоренко // Науковий збірник за рік 1927. Записки українського наукового товариства в Києві тепер історичної секції Української Академії наук. – К.: Держвидав України. – 1927. – Т. 26. – С. 44 – 47.

3.261. Нечипоренко П. Про «поріції» та «рації» на Гетьманщині 1725 – 1750 рр. / Прокіп Нечипоренко // Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук. – Т. 20. – К., 1928. – С. 175 – 198.

3.262. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / Іван Іванович Огієнко. – К.: Либідь, 1994. – 446 с.

3.263. Огієнко І. І. Київська митрополитанська друкарня. – [Відбитка з «Літературно-Наукового Вісника»]. / Іван Іванович Огієнко. – Львів, 1924. – 97 с.

3.264. Огієнко І. І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / Іван Іванович Огієнко. – К.: «Довіра», 1992. – 141 с.

3.265. Огієнко І. І. Українська церква за Хмельницького. 1647 – 1657 рр. / Іван Іванович Огієнко. – Вінніпег: Українське наукове Православне Богословське товариство, 1955. – 180 с.

3.266. Огієнко І. І. Українська церква за час руїни (1657 – 1687 рр.) / Іван Іванович Огієнко. – Вінніпег: Українське наукове Православне Богословське товариство, 1956. – 564 с.

3.267. Огієнко І. І. Українська церква. Нариси з історії української Православної Церкви: [у 2 т.] / Іван Іванович Огієнко; [ред. С. Ярмусь]. – [2. вид.] – Вінніпег: Видавництво Консисторії УГП Церкви в Канаді, 1982. – 364 с.



3.268. Орленко М. І. Михайлівський Золотоверхий монастир: Методичні засади і хронологія відтворення / Микола Іванович Орленко. – К.: Гопак, 2002. – 159 с.

3.269. Пам'ятки. Архів Української церкви. Т.3. Вип.1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / [ред. В. П. Ляхоцький]. – К., 2001. – 427 с.

3.270. Пастух Л. І. Роль Петра Конашевича-Сагайдачного у Хотинській війні 1621 р. / Людмила Іванівна Пастух // Хотинська війна. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни, (Хотин, 22 жовтня 2001 р.) – Чернівці: Прут, 2001. – С. 58 – 68.

3.271. Петровський С. Златоверхий Михайловський монастир в Києве. Исторический очерк и современное состояние обители / Сергей Петровский. – Одесса: Тип. Фесенко, 1902. – 96 с.

3.272. Плохий С. Н. Борьба украинского народа с католической экспансией XVI – XVII вв.: Учебное пособие / Сергей Николаевич Плохий; Днепропетровский университет им. 300-летия воссоединения Украины с Россией. – Днепропетровск, 1987. – 63 с.

3.273. Плохий С. М. Наливайкові віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / Сергій Миколайович Плохий; [пер. з англ.]. – К.: Критика, 2005. – 496 с.

3.274. Плохий С. М. До історії формування політики секуляризму на Україні (Богдан Хмельницький та Сильвестр Косов) / Сергій Миколайович Плохий // Секуляризація церковного життя в Україні в епоху гуманізму та Реформації. – К., 1991. – С. 71 – 91.

3.275. Плохий С. М. Наливайкова віра / Сергій Миколайович Плохий // Людина і світ. – 1999. – № 1. – С. 16 – 20.

3.276. Політичні пісні українського народу XVIII – XIX ст. З увагами М. Драгоманова. – Ч. 1. – Розд. II. – Женева: Громада. – 1885. – 136 с.

3.277. Полное собрание русских летописей / В. И. Буганов, Б. А. Рыбаков; РАН, Институт русской литературы (Пушкинский дом). – М.: Наука, 1862. – Т. 40. Густинская летопись / В. А. Кучкин. – Спб., 2003. – 201 с.

3.278. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України / Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1. До середини XVII ст. – К.: Либідь, 1992. – 588 с.

Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1993. – 608 с.

3.279. Полонська-Василенко Н. Д. Українська православна церква після Переяславської угоди / Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Париж – Рим – Мюнхен, 1996. – Т. 181. – С. 149 – 156.

3.280. Прахов А. В. Киевские памятники византийско-русского искусства / Адриан Викторович Прахов // Труды императорского Московского археологического общества. – Вып. 3. – 1887.

3.281. Прицак Л. Д. Із досліджень про державу Богдана Хмельницького 1648-1657 рр.: Статті і матеріали / Лариса Гвоздик-Прицак; [відп. ред. О. Мишанич]; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Харків: Акта, 2003. – 278с.

3.282. Прокоп'юк О. Б. Персонал канцелярії Київської духовної консисторії (1721 – 1786 рр.): спроба створення колективного портрету / Оксана Борисівна Прокоп'юк // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – Вип. 6. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2006. – С. 351 – 391.

3.283. Путро О. І. До питання про еволюцію феодальних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. / Олексій Іванович Путро // Український історичний журнал. – 1987. – № 6. – С. 86 – 93.

3.284. Радакова Е. П. Українські козаки на Ладозькому каналі / Е. Радакова // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 12. – 1896. – С. 1 – 20.

3.285. Романовський В. О. Війна 1735 – 1739 років та її наслідки для України / Віктор Олександрович Романовський // Нариси з соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т. 1. – С. 27 – 42.

3.286. Романовський В. О. До історії бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського / Віктор Олександрович Романовський // Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія. – К., 1927. – С. 779 – 785.

3.287. Русское православие: вехи истории / [ред. А. И. Клибанов]. – М.: Политиздат, 1989. – 720 с.

3.288. Самуил (Масловский) иером. Краткое описание Киево-Печерской Лавры / Самуил (Масловский) иером. – Киев: Тип. Киево-Печерской Лавры, 1799. – 189 с.

3.289. Сас П. М. «Руська» орієнтація політичної свідомості А. Кисіль / Петро Михайлович Сас // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 38 – 44.

3.290. Сас П. М. Конфесійна політика П. Сагайдачного початку 20-х рр. XVII ст. в контексті тогочасних суспільно-політичних та державотворчих процесів на Україні / Петро Михайлович Сас // Українська козацька держава. – К., 1991. – С. 36 – 42.

3.291. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданные Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе. – Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. – 322 с.

3.292. Сенник С. Українська Церква в XVII столітті / Софія Сенник // Ковчег. Збірник статей з церковної історії / Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, Інститут історії церкви. – Львів, 1993. – Ч.1. – С. 23 – 66.

3.293. Слабченко М. Є. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Т. 1. Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII – XVIII ст. / Михайло Єлисейович Слабченко. – К.: Держвидав України, 1923. – 396 с.

3.294. Смолій В. А. Державотворець / Валерій Андрійович Смолій // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 3 – 14.

3.295. Смолій В. А. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. / Валерій Андрійович Смолій, Валерій Степанович Степанков; НАН України. Інститут історії України та ін. – К., 1992. – 41 с.

3.296. Смолій В. А. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет / Валерій Андрійович Смолій, Валерій Степанович Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 504 с.

3.297. Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності / Валерій Андрійович Смолій, Валерій Степанович Степанков; АН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 1994. – 261 с.

3.298. Смолій В. А. Україна крізь віки. Т. 7. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / Валерій Андрійович Смолій, Валерій Степанович Степанков – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.

3.299. Смолій В. А. Українська національна революція (1648 – 1676 рр.) крізь призму століть / Валерій Андрійович Смолій, Валерій Степанович Степанков // Український історичний журнал. – 1998. – № 1-2-3. – С. 3 – 24.

3.300. Смолка А. О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. / Анатолій Олексійович Смолка. – К.: ТОВ «Задруга», 2007. – 224 с.

3.301. Становлення української державності в XVII ст.: Б. Хмельницький та його спадкоємці. – К.: «Вища школа», 1998. – 272 с.

3.302. Степанков В. С. Аграрна політика Б. Хмельницького (1648 – 1657 рр.) / Валерій Степанович Степанков // Феодалізм на Україні: Збірка наукових праць. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 52 – 65.

3.303. Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648 – 1654 рр.) / Валерій Степанович Степанков. – Львів: Світ, 1991. – 196 с.

3.304. Степанков В. С. Програма державного будівництва гетьмана України П. Дорошенка / Валерій Степанович Степанков // Українська козацька держава. – К., 1991. – С. 27 – 34.

3.305. Стороженко Н. В. Реформи в Малороссии при графе Румянцеве / Николай Владимирович Стороженко // Киевская старина. – 1891. – № 3. – С. 478 – 493.

3.306. Стороженко Н. В. Реформи в Малороссии при графе Румянцеве / Николай Владимирович Стороженко // Киевская старина. – 1891. – № 9. – С. 455 – 465.

3.307. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний; [пер. з англ. Ю. Шевчук; вступ. ст. С. В. Кульчицький]. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.

3.308. Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. Гл. 3. Духівництво / Иван Теличенко // Киевская старина. – 1890. – Т. 31. – Кн. 11 – 12. – С. 251 – 497.

3.309. Ткаченко М. М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII – XVIII вв. / Микола Миколайович Ткаченко. – Т.1. – Вип.1. – Відбитка з кн. XXVI «Записок історико-філологічного відділу». – К., 1931. – 151 с.

3.310. Ткаченко М. М. Список праць О. М. Лазаревского і праць про нього / Микола Миколайович Ткаченко // Український археографічний збірник. – 1927. – Вип. 2. – С. LI – LXXX

3.311. Толочко П. П. Тайны киевских подземелий / Петр Петрович Толочко. – Киев: Наукова думка, 1971. – 84 с.

3.312. Толстой И. И. Русские древности в памятниках искусства. Вып. IV. Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева. С 168-ю рисунками в тексте / Иван Иванович Толстой, Никодим Павлович Кондаков. – СПб.: Типография А. Бенке, 1891. – 176 с.

3.313. Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи // Матеріали 1-го українсько-італійського симпозіуму, (13-16 вересня 1994 р.). – К., Венеція: НАН України, фундація «Джоджо Чіні», 1996. – 600 с.

3.314. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Вип.7. – К.: Інститут історії України НАН України, національний дослідний інститут козацтва, 2000. – 360 с.

3.315. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – К., Черкаси: НАН України. Інститут історії України, 1997. – 345 с.

3.316. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали Республіканських історичних читань. – К.: АН УРСР. Інститут історії України, 1991. – 158 с.

3.317. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – К., Черкаси: НАН України. Інститут історії України, 1994. – 200 с.

3.318. Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали наукової міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. (Київ, Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.): [у 3-х вип.]. – К., 1993. – В.1. – 163 с.; В.2. – 171 с.; В.3. – 175 с.

3.319. Ульяновський В. І. Середньовічна бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря: проблема реконструкції / Василь Іринархович Ульяновський // Науковий збірник, присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві. Матеріали науково-практичної конференції «Михайлівський Золотоверхий монастир: історія крізь століття» / [упор. Д. Рудюк, В. Клос]. – К.: Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир, 2008. – С. 302.

3.320. Ульяновський В. І. Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря. Вип. 1. Спроба реконструкції кириличної збірки / Василь Іринархович Ульяновський, Оксана Кошіль; Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К.: НКПШЗ, 2008. – 192 с.

3.321. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: [у 3-х кн.: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / Василь Іринархович Ульяновський, Олег Прокопович Крижанівський, Сергій

Миколайович Плохій. – Кн.3: Кінець XVI – середина XIX ст. – К.: Либідь, 1994. – 335 с.

3.322. Фаворський В. Л. Церква та національний рух на Україні в XVI – XVII ст./ В. Фаворський. – Харків-К.: Держвидав України, 1929. – 122 с.

3.323. Федоренко П. К. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII – XVIII ст. Господарство Петро-Павлівського монастиря біля Глухівіа / Павло Костянтинович Федоренко // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 2. – К., 1927. – С. 103 – 170.

3.324. Харишин М. В. Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648 – 1657) / М. Харишин // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 92 – 100.

3.325. Харишин М. В. Історія підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату / М. Харишин. – К.: Вентурі, 1995. – 172 с.

3.326. Харишин М. В. Російське самодержавство та Київська мирополича кафедра, або як Українська Православна Церква позбулася автокефалії / Харишин М. В., Мордвинцев В. М. – К.: Братство УАПЦ «Світло для світу», 1999. – С. 151 – 169.

3.327. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. / Константин Васильевич Харлампович. – Казань: Издание книжного магазина М. А. Голубева, 1914. – 265 с.

3.328. Холостенко М. В. Нові дослідження Іоанно-Предтечинської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври / Микола В'ячеславович Холостенко // Археологічні дослідження стародавнього Києва / [ред. П. П. Толочко]. – К.: Наукова думка, 1976. – 223 с.

3.329. Холостенко М. В. Успенський собор Печерського монастиря / Микола В'ячеславович Холостенко // Стародавній Київ / [ред. П. П. Толочко]. – К.: Наукова думка, 1975. – 214 с.

3.330. Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков / М. Цапенко. – М.: Стройиздат, 1967. – 236 с.

3.331. Шахматов А. А. Повесть временных лет. Том 1. / Алексей Александрович Шахматов // Летопись занятий археографической комиссии за 1916 год. – Вып. 29. – Прага, 1917.

3.332. Шейко В. М. Історія культури України: Історіографічний огляд / Василь Миколайович Шейко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 80 – 89.

3.333. Шмит Ф. И. Заметки о поздневизантийских храмовых росписях / Федор Иванович Шмит // Византийский временник. – Т. 22. – Отд. 1. Киевский Михайловский Златоверхий собор. – М., 1916. – С. 62 – 126.

3.334. Щербак В. О. Антифеодальні Рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648 – 1654 рр. / Віталій Олексійович Щербак; АН УРСР, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 1989. – 128 с.

3.335. Щербак В. О. Козацтво і Православ'я / Віталій Олексійович Щербак // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 71 – 77.

3.336. Щероцкий К. В. Киев. Путеводитель. Изд. В. С. Кульженко / Костянтин Васильович Щероцкий. – Киев, 1917. – перевидання – К.: УКСП «Кобза», 1994.

3.337. Эйнгорн В. О. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Т. 1. Сношения малороссийского духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича / Виталий Осипович Эйнгорн. – М., 1889. – 1104 с.

3.338. Яковенко Н. М. Нарис з історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття: Навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вищих учбових закладів, вчителів / Наталя Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.

3.339. Яременко П. К. Пересторога – український антиуніатський памфлет початку XVII ст. / Порфирій Кирилович Яременко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 164 с.

3.340. Ainalof D. Die Mosaiken des Michaelklosters in Kiew. / D. Ainalof. – Belvedere, 1926 (9 – 10), Helt 9 – 10. – 216 s.



#### 4 Дисертації та автореферати

4.341. Абдуллаєва М. А. Православні храми та монастирі Криму як осередки духовного життя грецького населення (кінець ХУІІІ – 30-і роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Абдуллаєва М. А. – К., 2001. – 19с.

4.342. Акименко І. М. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. М. Акименко. – Чернігів, 2004. – 218 с.

4.343. Візер С. О. Роль православної та уніатської церков у Національно-визвольному русі в Україні у 1596 – 1686 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Візер С. О. – К., 2004. – 246 с.

4.344. Воронцова О. А. Дослідження та відродження середньовічної пам'ятки історії та культури України – Звіринецького печерного комплексу у Києві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / Воронцова О. А. – К., 1996. – 19с.

4.345. Горін С. М. Православні монастирі Волині другої половини ХV – середини ХVІІІ ст.: чисельність, статус, релігійно-культурні функції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. М. Горін. – Львів, 2000. – 19 с.

4.346. Кузьмук О. С. Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в ХVІІ – ХVІІІ ст.: еволюція взаємовідносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Кузьмук О. С. – К., 2005. – 16 с.

4.347. Ластовський В. В. Православна церква в Україні наприкінці ХVІІ – у ХVІІІ-му ст.: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. В. Ластовський. – К., 2007. – 28 с.

4.348. Ломачинська І. М. Православне чернецтво в Україні як суспільний феномен: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / І. М. Ломачинська. – К., 2001. – 17 с.

4.349. Мордвинцев В. М. Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в XVIII в.: дисс... доктора ист. наук: 07.00.01 / В. М. Мордвинцев. – Киев, 1999. – 579 с.

4.350. Смоліна О. О. Монастирі Слобідської України другої половини XVII – початку XX століть як історико-культурне явище: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав.: спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / О. О. Смоліна. – Харків, 2003. – 20 с.

4.351. Ткаченко Н. Н. Очерки по истории крестьян на Левобережной Украине в XVII в.: дисс... доктора ист. наук: 07.00.01 / Н. Н. Ткаченко. – К., 1961 – 767 с.

4.352. Тур В. Г. Православні монастирі Криму у XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Г. Тур. – К., 1999. – 19 с.

4.353. Шеретюк В. М. Православна церква Правобережної України у контексті політичних відносин Росії і Речі Посполитої кінця XVII – XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Шеретюк. – К., 2002. – 20 с.

4.354. Шкрібітько О. О. Господарська діяльність монастирів Степової України в XVI – XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Шкрібітько. – Донецьк, 2007. – 19 с.